

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

BIBLIOTHECA INDICA;

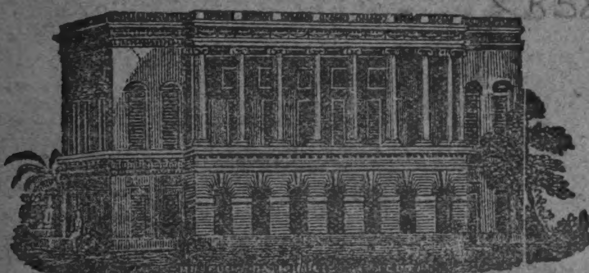
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, No. 768.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाचार्य्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम्]

NYA'YA-KUSUMA'NJALI-PRAKARAṆAM

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA TARKA'LANKA'RA.

VOLUME II.

FASCICULUS I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.

57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs	
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	Rs	1	8
Agni Purána, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each		4	14
Aṇu Bháshyam, Fasc. I		0	6
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. I		0	6
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each		2	4
Ashṭasáhasriká Prajnápáramitá, Fasc. I—VI @ /6/ each		2	4
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/		2	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each		3	0
Brahma Sútra, (English) Fasc. I		0	12
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Bṛihaddharma Puráṇam, Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Bṛihat Áraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each		1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each		0	12
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III. V—VII @ /6/ each		1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each		0	12
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III. Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—6 @ /6/ each		22	8
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II		0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/		0	12
Gobhilíya Gṛihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/		1	8
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each		10	8
Kaushitakí Brahman Upanishads, Fasc. II		0	6
Kúrma Purána, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/		1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each		2	4
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Manuṭíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Márkaṇḍeya Purána, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each		1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa (Eng.) Fasc I—II @ /12/ each		1	8
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each		6	12
Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV		0	6
Nárada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/		1	2
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I		0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I. Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.		8	4
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each		1	8
Nyayabindutika (Sans.)		0	10
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III		0	6
Nyáya Kusumánjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1 @ /6/ each		2	10
Pariśishṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8

(*Continued on third page of Cover.*)

कुसुमाञ्जलौ।

चतुर्थः स्तवकः ॥

ननु सदपीश्वरज्ञानं न प्रमाणं, तल्लक्षणायोगात्। अनधिगतार्थगन्तुस्तथाभावात्। अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात्। न च नित्यस्य सर्व्वविषयस्य चानधिगतार्थता, व्याघातात्। अत्रोच्यते।

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्व्वदृक्।

सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति। नन्विति। गन्तुर्बोधकस्य। अनधिगतार्थगन्तृत्वञ्च [१]फलप्राक्कालिकसमानाधिकरणज्ञानाविषयविषयकत्वम्। वेदो न प्रमाणमप्रमाऽनुभवमूलकत्वादिति भावः। तदेतल्लक्षणं यथार्थत्वेन विशेषितं न वा? आद्ये प्रमाभूतधारावहनबुद्धावव्यापकम्, अन्त्ये च भ्रमेऽतिव्याप्तिरि-

---

(१) ननु पराधिगतेऽप्यर्थे परस्य प्रमोत्पत्तेरनधिगतार्थगन्तृत्वं तत्राव्याप्तमत आह फलेति। उत्तरकालीनस्वज्ञानमादायाव्याप्तेराह कालिकान्तम्। एतावता किमित्यत आह वेद इति। यद्यप्येवं भट्टस्य स्वतोऽसिद्धिः, तथाप्येवमप्रमाऽनुभवमूलको वेदः स्यात् तथा चाप्रमाणं स्यादिति तर्कविधयैतद्द्रष्टव्यम्।

1

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥१॥

न ह्यधिगते अर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणा-

त्याह । अव्याप्तेरिति । दृक् दर्शनं, भावपरतया । अनधिगतार्थ-विषयकत्वं न लक्षणमित्यर्थः । स्वमते [१]प्रमाणलक्षणमाह । यथार्थेति । अत्रोक्तदोषाभावादित्यर्थः । ननु यथार्थानुभववद्यथार्थ-स्मृतिरपि प्रमा किं न स्यात्, यथार्थत्वस्यैव तन्त्रत्वादनुभवत्वस्य व्यर्थत्वादित्यत आह । अनपेक्षतयेति । स्मृतेर्याथार्थ्येऽपि [२]स्वकारणी-भूतान्यूनानतिरिक्तविषयकानुभवयाथार्थ्यापेक्षा, न त्वनुभवस्येत्यर्थः ।

---

(१) प्रमाणेति प्रमालक्षणमित्यर्थः ।

(२) नन्वेवमनुभवोऽपि प्रमा न स्यात्, तस्यापि विशेषणज्ञानादिसापे-क्षत्वादित्यत आह स्वकारणीभूतेति । एतच्च धारावाहिके तादृश-पूर्व्वज्ञानयाथार्थ्यापेक्ष्ययाथार्थ्यतया उत्तरकालेऽतिव्याप्तिवारणाया-न्यूनानतिरिक्तविषयकत्वेन कारणत्वं विवक्षितम् । तस्य च विशेषण-मात्रविषयतया तथात्वमिति नोक्तदोषः । न च तत्सापेक्षत्वमेव याथार्थ्यं तस्येति वाच्यम् । तत्सापेक्षत्वं हि तन्नियतत्वम् । तच्च तत्रापि । स्मृतावपि तदेव तत् । लिङ्गज्ञानयाथार्थ्यापेक्षित्वमादायातिव्याप्ति-वारणायान्यूनेति । वस्तुतः पूर्व्वोक्तातिव्याप्तिवारणार्थमपि तत् । अनतिरिक्तपदं चिन्त्यम् । अतएव परिमले नास्तीति । किञ्च स्मृतावपि पूर्व्वानुभवस्यान्यूनविषयतयैव जनकत्वम् । अतिरिक्त-विषयानुभवादपि तदंशे संस्कारानुद्बोधे स्मृतिदर्शनात् । एवञ्च वक्तृवाक्यार्थज्ञानयाथार्थ्यापेक्षित्वमादाय शाब्दानुभवेऽतिव्याप्तिरित्यपि चिन्त्यम् ।

नामप्रतिबन्धात् । न चोत्पद्यमानाऽपि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा, प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । नापि पूर्व्वाविशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् । उत्तराविशिष्टतया पूर्व्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तदनपेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । छिन्ने कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां साधकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति, फलोत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषात् । तत्फलं प्रमैव न भवति, गृहीतमात्रगोचरत्वात् स्मृतिवदिति चेत् । न । यथार्थानु-

अतदधीनत्वात्, प्रमात्रपेक्षाऽनधीनत्वादित्यर्थः । पूर्वाविशिष्टता, पूर्व्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः । यदि चोत्तरज्ञानापेक्षं पूर्व्वज्ञानमिति स्वविषये तत् प्रमाणं, तदा पूर्व्वज्ञानानपेक्षमुत्तरमपि तथेत्याह । तदनपेक्षत्वेनेति । यद्यप्युत्तरज्ञानं विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानात्मकपूर्व्वज्ञानापेक्षम्, (१)अन्यथा सामग्रीतौल्ये धारावाहिधियां क्रमो न स्यात्, तथापि विशेषणमात्रविषयतया तथा, न विशिष्टविषयतयेति भावः । फलोत्पादेति । छिन्ने छिदा न सम्भ-

(१) अन्यथेति यद्यपि विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् तथापि क्रमासम्भवः, तथापि फलबलेन तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेन विशेषसामग्रीत्वमिति क्रमइति भावः । न च स्वरूपसत्क्रमिकद्वयोत्पत्तिकत्वेन क्रमः, सामग्रीतौल्ये तदेव नेत्याशयात् ।

भवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनधिगतार्थत्वे सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वाच्च । व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहोपाधिकत्वात्, बाधितत्वाच्च । न चानधिगतार्थत्वमेव तन्निमित्तं, विपर्य्ययेऽपि प्रमाव्यवहारप्रसङ्गात् । नापि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव, धारावहन-

---

वति, ज्ञाते तु ज्ञानान्तरं सम्भवत्येवेत्यर्थः । साध्यसमत्वादिति । प्रमात्वाभावस्य गृहीतमात्रग्राहित्वरूपतया साध्याविशेषादित्यर्थः । व्यवहारेति । प्रमाशब्दवाच्यत्वव्यतिरेके साध्ये तत्प्रवृत्तिनिमित्तरहितत्वमुपाधिरित्यर्थः । न चायमुपाधिः साधनाव्यापक इत्याह । न चेति । धारावहनेति । [१]इन्द्रियार्थसन्निकर्षाधारस्तृतीयः क्षणस्तदिन्द्रियार्थ-

---

(१) तृतीयक्षण इति सन्निकर्षापेक्षया । एवञ्च विनश्यदवस्थप्रथमज्ञानाधारत्वेनार्थान्तरप्रसङ्गनिरासाय मध्ये उत्पत्तीति । व्यासङ्गाधारक्षणे व्यभिचारवारणाय अव्यासक्तेति । यद्यपि तदा ज्ञानमुत्पद्यत एव, तथापि तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानाभावाद् व्यभिचारः ।

यद्यप्येवं व्यासङ्गाभावस्यापि हेतुत्वाद् यावत्सहकारीत्यादिविशेषणाभावादेव न व्यभिचार इति तद्वैयर्थ्यम् । अन्यथा तदा ज्ञानोत्पत्त्यवश्यम्भावापत्तेः । तथापि तदतिरिक्तयावत्सहकारिविवक्षायाञ्च तदुक्त्यम् । प्रतिबन्धकाभावकारणतावच्छेदकत्ववादिमतेनेदमित्यन्ये । आलोकादिकिञ्चित्सहकारिविरहदशायां व्यभिचारादाह यावदिति । साकल्यसमवधाने इत्यर्थः । सन्निकर्षोत्पत्त्याधारक्षणे व्यभिचारादाह अनाद्येति क्षणविशेषणम् । इन्द्रियपदं तदिन्द्रियपरम् । अतोनेन्द्रियान्तरसन्निकर्षमादाय व्यभिचारः । ज्ञानोत्पत्त्यनाधारेन्द्रिये- व्यभिचारादाह क्षणेति ।

बुद्ध्यव्याप्तेः। न च तत्तत्कालकलाविशिष्टतया तत्राप्यनधिगतार्थत्वमुपपादनीयं*, सूक्ष्मोपाधीनामनाकलनात्। न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता प्रकाशते इति कल्पनीयं, स्वरूपेण तज्जननेऽनागतादिविशिष्टताऽनुभवविरोधात्। तज्ज्ञानेन तु तज्जनने सूर्य्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टताऽनुत्पादात्। न

सन्निकर्षजज्ञानोत्पत्त्याधारः अव्यासक्तमनसो यावत्सहकारिसाकल्ये सत्यनाद्येन्द्रियसन्निकर्षाधारक्षणत्वात् द्वितीयक्षणवदिति धारावहनबुद्धौ मानमाहुः।

ननु सूर्य्यगत्यादिरूपकालावच्छेदकोपाधिविशिष्टतत्तदर्थविषयत्वेन तासामप्यधिकविषयकत्वम्, एकस्मिन् क्षणे यौगपद्यनिषेधेन तस्यावश्यकत्वादित्यत आह। न चेति। घटोऽयं घटोऽयमित्यादिबुद्धिधारायां विषयभेदानुपलम्भात् ज्ञानायौगपद्यं स्वरूपसत्क्रमिकक्षणभेदमादायेति भावः। उपाधयो यदि स्वसत्तया विशिष्टतां जनयेयुः, तदाऽनधिगतधर्म्माणामविद्यमानतया तद्विशिष्टताऽनुभवो न स्यादित्याह। स्वरूपेणेति।

अथ स्वासत्त्वेऽपि ज्ञानसत्तया ते तां जनयन्ति, तत्राह। तज्ज्ञानेति। नन्वसन्तस्ते सत्तामात्रेण नासन्तस्तु स्वज्ञानसत्तया तां जनयन्तीति मोऽयंदोष इत्यत आह। न चैतस्यामिति। एतस्यां वि-

---

* तत्राप्यनधिगतगन्तृत्वमुपपादनीयम्,—इति क्वो०।

चैतस्यां प्रमाणमस्ति। नन्वनुपकार्य्यानुपकारकयोर्व्विशेषणविशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः? व्यवच्छित्तिप्रत्यायनेन* व्यवच्छित्तौ स्वभावेन। अन्यथा तत्राप्यनवस्थानादिति†।

शिष्टतायाम्। विशेषणविशिष्यभावानुपपत्तिं तत्र मानमाह। नन्विति। विशेषणेन विशेष्ये विशिष्टताऽऽख्यधर्म्मोत्पादनं विनैव स्वसम्बन्धादेव व्यावृत्तिबुद्धिजननेन तदुपपत्तिरित्याह। व्यवच्छित्तीति। न च विशिष्टज्ञाने सा भासते, विशेषणविशेष्यसम्बन्धातिरिक्तायास्तस्या अननुभवात्।

ननु चाभावविशिष्टबुद्धेर्विशिष्टज्ञानत्वात् संयोगादिबाधेन वैशिष्ट्यमेव सम्बन्धो विषयोऽस्तु। मैवम्। तद्धि प्रत्यभावव्यक्ति भिन्नमभिन्नं वा? आद्ये तत्तत्स्वरूपरूपा विशेषणतैवास्तु किमनन्तवैशिष्ट्येन। अन्त्ये घटाभाववति पटवति पटाभावधीप्रसङ्गः, घटाभावपटाभाववैशिष्ट्ययोरभेदात्। तद्वैशिष्ट्यसत्त्वेऽपि तत्र पटाभावोनास्तीति चेत्। न। पटाभावाभावस्य भावत्वे पटस्य प्रतिबन्धकतया तदभावस्य हेतुत्वात्, तस्य च वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात्। अभावत्वे च(१) तस्यापि वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वात्। न चाभावेऽपि समवायएव सम्बन्धः,

---

* प्रत्ययेन,—इति श्री०।

† तत्राप्यनवस्थानादिति,—इति सा०।

---

(१) अभावत्वे चेति अभावात्मनः पटाभावाभावस्य वैशिष्ट्यसम्बन्धेन तत्र स्वीकारे तस्यापि घटाभावस्यापि तेनैव सम्बन्धेन सत्त्वं स्यात्, वैशिष्ट्यस्यैकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः। अधिकं प्रत्यक्षप्रकाशे।

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेत्। न। निराकरिष्यमाणत्वात्। तत्सद्भावेऽपि वा स्मृतेरपि तथैव प्रमाण्यप्रसङ्गात्। जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्व्वपूर्व्वस्मरणजनितज्ञातताऽवभासनात्। अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा, गृहीतविस्मृतार्थस्मृतौ का वार्त्ता*। अप्रमैवासाविति

तत्साधकविशिष्टबुद्धेरविशेषादिति वाच्यम्। समवेतकार्य्यत्वात् ध्वंसनाशे पटाद्युन्मज्जनप्रसङ्गात्। न च तत्र भावत्वं तन्त्रं, गौरवात् वैपरीत्यापत्तेश्चेति सङ्क्षेपः।

ज्ञाततैवेति। पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततविशिष्टमुत्तरोत्तरज्ञानविषय इत्यनधिगतार्थतैव धारावहनबुद्धीनामित्यर्थः। तत्सद्भावेऽपीति। स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनधिगतेति व्यर्थविशेषणम्। तेनापि च न तद्व्यवच्छेदः, तत्रापि कारणीभूतानुभवजनितज्ञाततासत्त्वेनानधिगतार्थताऽनपायादित्यर्थः।

अथ स्मृतेर्जनकज्ञानविषयमात्रविषयत्वात् सा स्मृतौ न भासते, (१)तथापि पूर्वपूर्वस्मृतिजनितज्ञाततविशिष्टस्योत्तरोत्तरस्मृतौ भानादनधिगतार्थत्वसत्त्वादित्याह। जनकेति। न च स्मृतता नोत्तरोत्तरस्मृतिविषयोऽनुभवाविषयत्वादिति वाच्यम्। धारावहनबुद्धावप्युत्तरोत्तरबुद्धेः पूर्वपूर्वज्ञानाहितज्ञाततासमानकालोत्पत्तिकत्वेन तत्रापि तद्विषयत्वाभावापातादिति भावः।

---

* का गतिः,—इति श्री॰ का॰।

---

(१) तथापीति यद्यपि जनकागोचरत्वमत्रापि तुल्यं, तथाप्यनुपदमेवाग्रे परिहरिष्यतीति ध्येयम्।

चेत्। गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया। न ह्यनादौ संसारे स्वर्गकामो यजेतेति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः। सन्देहेऽपि प्रामाण्यसन्देहात्। न च तथापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति। न चैकजन्मावच्छेदपरिभाषयेदं लक्षणं, तथाप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात्। कथन्तर्हि स्मृतेर्व्यवच्छेदः? अननुभवत्वेनैव। यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति*। तत्त्वज्ञानादिति सूत्रणात्। अव्यभिचारि ज्ञानमिति च। ननु स्मृतिः प्रमैव किं न स्यात् यथार्थज्ञानत्वात् प्रत्यक्षाद्यनुभूतिवदिति चेत्। न। सिद्धे व्यवहारे निमि-

---

अन्यच्च तत्सन्देहेऽप्युभयसिद्धप्रामाण्ये वेदे अधिगतार्थगोचरे प्रामाण्यासम्भव इति दुरुत्तरं व्यसनमित्याह। अस्तु वेति। तथापीति। एकजन्मनीत्यर्थः। अननुभवत्वेनैवेति। इममर्थमनुभवामीममर्थं स्मरामीत्यनुभवसाक्षिकावेवानुभवत्वस्मृतित्वे जातिविशेषावित्यर्थः। तत्त्वज्ञानादिति। ज्ञानपदमनुभवपरम्। एवमग्रेऽपि। नन्विति। यथार्थज्ञानत्वमेव प्रमापदप्रवृत्तिनिमित्तं लाघवात्, न तु तद्विशेषोऽनुभवत्वमपीत्यर्थः। सिद्धे इति। स्मृतेः प्रमात्वं यदि यथार्थज्ञानत्वमेव साध्यं, तदा सिद्धसाधनं साध्याविशेषश्च स्यादिति प्रमापदवाच्यत्वं साध्यं, तत्र च तन्निमित्तत्वमुपाधिरित्यर्थः।

---

* पठन्ति,—इति का०।

त्वानुसरणात्। न च स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन लोकव्यवहारनियमनम्, अव्यवस्थया लोकव्यवहार-विप्लवप्रसङ्गात्। न च स्मृतिहेतौ प्रमाणाभियुक्तानां* महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात्। उक्तेष्वन्तर्भावादनुपदेश इति चेत्। न। प्रत्यक्षस्या-साक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दादेश्च सत्तामा-त्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति।

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि। यदियमनुभवैकविषया सती तन्मुखनिरीक्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनु-विधीयमाना तत्प्रामाण्यमव्यवस्थाप्य† न यथार्थतया

ननु यथार्थज्ञानत्वमेव तन्निमित्तमित्युक्तमित्यत आह। न चेति। न च स्मृतौति। यदि स्मृतौ प्रमापदस्येश्वरसङ्केतः स्यात्, तदा प्रमाणाभियुक्तानां संस्कारे प्रमाकरणत्वव्यवहारः स्यात्, न चैव-मित्यर्थः। उक्तेषु प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः।

अनपेक्षतयेति विवृणोति। तर्क्यतेऽपीति। अनुभवैकविषया, अनुभवमात्रविषयेत्यर्थः। तेनास्या विषयान्तरेऽपि न प्रमात्वमिति भावः। तद्यथार्थत्वेति। स्वजनकानुभवयथार्थत्वायथार्थत्वव्याप्त-यथार्थत्वायथार्थत्वेत्यर्थः। तत्प्रामाण्यमिति। स्वजनकानुभवप्रामाण्य-मित्यर्थः। अव्यवस्थाप्य अनवधार्य। यद्यपि स्वजनकानुभवप्रामाण्य-

---

* व्यवहाराभियुक्तानां,—इति आ०।

† तत्प्रामाण्यमनवस्थाप्य,—इति आ०।

व्यवहर्तुं शक्यते इति। व्यवहारोऽपि पूर्व्वानुभवस्य प्रमितित्वमपेक्षत्वात्। न तु स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात्। असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव।

नन्वेवमनुमानमप्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षानुविधानात्। न। विषयभेदात्। आगमस्तर्हि न प्रमाणं,

---

मनिश्चित्यापि प्रवृत्तिसंवादादिना अनुभवस्येव स्मृतेरपि प्रामाण्यग्रहः सम्भवत्येव; तथापि यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्, तदा(१) स्वान्यूनानतिरिक्तविषयकानुभवप्रामाण्याप्रामाण्ये न स्यात्। व्यतिरेके इच्छादिर्दृष्टान्तः। धारावाहनबुद्धिषु पूर्वपूर्वबुद्धेर्विशेषणमात्रविषयतयोत्तरोत्तरबुद्धिष्वपेक्षा, स्मृतौ त्वन्यूनानतिरिक्तविषयतयेति न तत्र व्यभिचारः। धारावाहनबुद्ध्यन्यत्वेन वा विशेषणम्।

शक्यते इतीत्यस्यानन्तरं, न स्मृतिः प्रमेति शेषः। तदपेक्षणमेवाह। असमीचीने हीति। मूलेति। कारणव्याप्यादिप्रत्यक्षप्रामाण्यव्याप्यप्रामाण्यादित्यर्थः। विषयेति। व्याप्यादिप्रत्यक्षस्य लिङ्गलिङ्गिविषयत्वादनुमितौ च पक्षतावच्छेदकधर्म्मभाननैयत्येन

---

(१) तदाऽन्यूनानतिरिक्तेति एतच्च प्रागेव विवृतप्रायम्। नन्वापादकस्य प्रामाण्यस्य वैकल्यादिच्छादिकं नान्वयदृष्टान्तः। व्यतिरेकदृष्टान्तोऽपि न स्यात्। तादृशानुभवव्याप्यप्रामाण्यवत्त्वस्यापाद्यव्यतिरेकस्य व्याप्यत्वाभिमतवैकल्यादिति चेत्। नैवम्। आपाद्ये प्रामाण्यपदद्वयस्य यथार्थत्वमात्रपरत्वात्, आपादके च यथार्थानुभवपरत्वात्। एवञ्चेच्छादेरापाद्यव्यतिरेकस्य व्याप्यस्यापादकव्यतिरेकस्य व्यापकस्य च सत्त्वाद्व्यतिरेकदृष्टान्तत्वमिति।

तद्विषयमानान्तरानुविधानात् । न । प्रमात्वभेदात् । धारावाहिकबुद्धयस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमाणानुविधानात् । न । कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया* प्रथमवदुत्तरासामपि पूर्व्वमुखनिरीक्षणाभावात् । कारणबलायातं† काकतालीयं पौर्व्वापर्य्यमिति ।

यदि हि‡ स्मृतिर्न प्रमितिः पूर्व्वानुभवे§ किं प्रमा-

तस्याधिकस्य भ्रमादित्यर्थः । तथापि श्रोतुर्वाक्यार्थप्रमायावाक्यप्रयोगमूलतदर्थविषयकज्ञानप्रामाण्यापेक्षित्वात्र प्रमात्वं स्यादित्याह । आगम इति । तथात्वेऽपि वक्तृश्रोतृरूपप्रमातृभेदोऽस्ति, स्मृतौ त्वेकस्यैव तथात्वमित्याह । प्रमात्विति ।

तर्हि विषयप्रमात्रोरभेदाद्धारावहनबुद्धयः पूर्वबुद्ध्यपेक्षाः प्रमा न स्युरित्याह । धारेति । यद्यपि बुद्धिक्रमान्यथाऽनुपपत्त्या पूर्वबुद्धेर्विशेषणज्ञानत्वेनोत्तरबुद्धिकारणत्वं, तथापि स्मृतिवदन्यूनविषयतया न कारणत्वं किन्तु विशेषणमात्रविषयत्वेनेत्युक्तम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयत्वन्तु काकतालीयमित्याह । कारणेति ।

नन्वतीतानुभववैशिष्ट्यरूपा तत्ता न मानसप्रत्यक्षवेद्या, अनुभव-

---

* कारणमात्रविशुद्ध्यपेक्षया,—इति ख० ।

† कारणवशात्,—इति क्रो० का० ।

‡ यदि तर्हि,—इति क्रो० का० ।

§ पूर्व्वपूर्व्वानुभवे,—इति ख० ।

णम्। स्मृत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति चेत्। न। तथा कारण-मात्रसिद्धेः। न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति नियामकमस्ति। अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति चेत्। किं न स्यात्। न ह्यत्र प्रमाणमस्ति। पूर्व्वानुभवाकारोल्लेखः* स्मृतेर्दृश्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति चेत्। तत् किं बौद्धवद्विषयाकारान्यथानुपपत्त्या विषय-सिद्धिस्त्वयाऽपीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव वा तत्सिद्धिः? आद्ये तद्वदेवानैकान्तिकत्वम्। न हि यदाकारं ज्ञानं,

सत्त्वकाले तदतीतत्वाभावात्; तदत्ययकाले च (१)विशेष्यासत्त्वादिति स्मृतिरेव तत्र मानमित्यगृहीतविषयतया सा प्रमा स्यादित्याह। यदी-त्यादिना, न तर्हीत्यन्तेन। तत्किमिति। सौत्रान्तिकानां घटाद्याकार-ज्ञानकादाचित्कत्वान्यथाऽनुपपत्त्या घटादिकल्पनवत् तत्ताऽऽकारान्य-थाऽनुपपत्त्या पूर्वानुभवकल्पनमित्यर्थः। तथाभूतमिति। बुद्धीनां निरा-कारतया विषयएव विशेषक इत्यर्थः। तद्वदेवेति। सौत्रान्तिकमते यथाऽनैकान्तिकत्वं, तथा त्वन्मतेऽपीत्यर्थः। तदेवाह। न हीति। आकारेण ज्ञानस्यार्थजन्यत्वमनुमेयमर्थसत्त्वमात्रं वा? आद्ये अना-गतार्थस्य वर्त्तमानज्ञानाकारत्वादनैकान्तिकम्। अन्त्ये अनागतस्य कादाचित्कत्वेऽपि शुक्तौ सर्व्वदा रजतत्वाकारत्वासत्त्वाद्रजतत्वाकार-

* पूर्व्वानुभवोल्लेखः,—इति क्री० आ०।

(१) विशेष्यस्येति अतीतादिविशेष्यकस्यानुभवस्येत्यर्थः।

तत्पूर्व्वकत्वं तस्येति नियमः; अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचारात्। द्वितीये तु* स्मृतिप्रामाण्यमवर्ज्जनीयम्।

मा भूत् पूर्व्वानुभवसिद्धिः, किं नश्छिन्नमिति चेत्। न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः कार्य्यकारणभावसिद्धिरिति। न। तदप्रामाण्येऽपि† पूर्व्वापरावस्थावदात्मप्रत्यभिज्ञानप्रा-

---

भ्रमेऽनैकान्तिकमित्यर्थः। द्वितीये चेति। तत्ताविषया स्मृतिरेव तत्तासिद्धिरिति सा प्रमा स्यादेवेत्यर्थः। तथा च स्मृत्यनुभवयोः कार्य्यकारणभावान्यथाऽनुपपत्तेः स्मृतिः प्रमेति भावः। (१)अतीतानुभवविशिष्टे स्मृतिवैशिष्ट्यप्रत्यभिज्ञानं स्मृत्यनुभवयोः कार्य्यकारणभावग्राहकमित्यन्यथोपपत्त्या न स्मृतिः प्रमेत्याह। तदप्रामाण्येऽपीति। प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमाह। योऽहमिति।

ननु केयं तत्ता? न तावदतीतानुभवविषयत्वम्। अतीतानुभवविषयत्वस्यानुभवाविषयतया स्मृत्या तदनुल्लेखापत्तेः। न च तस्या-

---

* द्वितीये च,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

† कार्य्यकारणभावसिद्धिरिति तदप्रामाण्येऽपि,—इति का०।

---

(१) अतीतानुभवविशिष्ट इति यद्यप्येवं पौर्व्वापर्य्यमात्रं सिध्यति, न तु कार्य्यकारणभावः। अन्यथा योऽहं घटमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्यादावपि तथा स्यात्। तथाप्यननुभूते स्मरणाभावादन्वयव्यतिरेकादिसहकृतमनसा तद्ग्रह इति भावः।

साम्यादेव तदुपपत्तेः। योऽहमन्वभवमसुमर्थं, सोऽहं स्मरामीति मानसप्रत्यक्षमस्तीति।

नुभवाविषयत्वेऽपि यदा ज्ञानान्तरेण ग्रहणं, तदा स घट इति स्मृतिः, अन्यथा प्रमुष्टतत्तांशा घट इति वाच्यम्। अतीतानुभवविषयत्वस्यानुमितौ भानेऽपि स इति बुद्धेरभावात्। नाप्यतीतधर्मवैशिष्ट्यम्। यदि हि योवस्तुतोऽतीतो धर्म्मः तद्वैशिष्ट्यं तत्ता, तदाऽनुभवेऽपि तद्विषयत्वात्तत्तोल्लेखापत्तिः। अतीतधर्मविशिष्टः स इति सह प्रयोगानुपपत्तिश्च। नाप्यतीतत्वेन भासते यो धर्मः, तद्वैशिष्ट्यम्। भासमानधर्मस्यातीतत्वेनानुभवाविषयत्वात्, प्रत्युत वर्त्तमानत्वेनानुभवात्, स्मृतौ तत्तोल्लेखाभावापत्तेः। नाप्यतीतसमयसम्बन्धः। अनागतगोचरस्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्तोल्लेखाभावापत्तेः। इदन्ताऽपि न तद्वृत्तिगुणादि, गुणादावभावात्। नापि प्रत्यक्षज्ञानगोचरत्वम्। अचाक्षुषत्वापत्तेः।

उच्यते। अनुभवे यएव धर्मः कालो वा वर्त्तमानत्वेन भासते, सएव स्मृतावपि। तयोरेकविषयत्वेऽपि स्मृतावेव तच्छब्दोल्लेखः। संस्कारजज्ञानस्यैव तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात्। प्रत्यभिज्ञाने तथा कल्पनात्। तत्रैव च प्रत्यक्षानुभवेनेदंशब्दप्रयोगः। विषयकृतस्तु स्मृत्यनुभवयोर्विशेषो नास्त्येव। अतएवायं घट इत्यनुभवादयं घट इति न स्मृतिः, स घट इति स्मृतेश्च स घट इति नानुभवः। सह प्रयोगस्तु धर्मविशेषमादायेत्यस्मत्पितृचरणाः।

परलक्षणमभ्युपगम्यानधिगतार्थगन्तृत्वमीश्वरज्ञानेऽप्यस्तीत्याह ।

न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य, तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वाद्विश्वस्य । न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम्, अनपेक्षत्वस्यापराहत्तेः । तथापि वा अप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गादिति ।

न चेति । ईश्वरस्य ज्ञानान्तराभावान्न तज्ज्ञानं गृहीतग्राहीत्यर्थः । पुरुषान्तरज्ञानान्तरगोचरत्वेन गृहीतग्राहीत्वे अभिमताऽपि प्रमा न स्यात् ।

अथ [१]तद्विषयज्ञानोत्तरकालवर्त्तिसमानाश्रयतद्विषयकज्ञानत्वमेव गृहीतग्राहित्वम् । तन्न । बुद्धिमात्रस्य प्रमात्वाभावापत्तेः । यद्विषया बुद्धिरुत्पन्ना तद्विषयायाएव तस्याः स्वोत्पत्त्युत्तरक्षणेऽपि सत्त्वादिति भावः । नन्वीश्वरस्य ज्ञानान्तराभावेऽपि प्रथमक्षणे गृहीतस्यैव द्वितीयादिक्षणे ज्ञानाद्गृहीतग्राहित्वमस्त्येवेत्यत आह । न चेति । अनपेक्षत्वस्येति । न हि स्मृतिवदुत्तरकालबुद्धिविषयत्वे पूर्व्वकालीनतद्विषयज्ञानापेक्षा ईश्वरज्ञानेऽस्तीत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । सर्व्वज्ञानानां द्वितीयादिक्षणे ग्रहणरूपत्वेनाप्रमात्वापातादित्यर्थः । वस्तुतोऽगृहीतेत्यत्र निष्ठाऽर्थस्य ध्वंसस्यासम्भवएवेति भावः ।

---

(१) तद्विषयेति न चोत्तरकालत्वं व्यवहितकालत्वं विवक्षितमिति वाच्यम् । मासाद्यनन्तरतद्विषयज्ञानस्याप्यप्रमात्वव्यवहारादिति भावः । यद्यपि बुद्धिमात्रस्येत्यादिना निरासान्नेयं शङ्का, तथापि मूले तदनिरासात्तत्र तदविरोध इति भावः ।

स्यादेतत्। अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात्। न च तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणमतिप्रसङ्गात्। न च तदभिन्नमन्तरेण तदुपकारस्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा, कार्य्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात्। अत्रोच्यते।

---

(१)ननु विषयनियमान्यथाऽनुपपत्त्या तदुपपादको विषयनिष्ठो-ज्ञानजन्योधर्मः स्वीकार्य्यः। तस्य च तदुपादानज्ञानजन्यत्वे तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावात् कथं तदुत्पत्तिः। तदुपादानज्ञानाजन्यत्वे च क्षित्यादिसकर्तृकत्वग्राहकं कार्य्यत्वं तत्रैवानैकान्तिकमित्याह। स्यादे-तदिति। न चेति। तदीयोऽयं विषय इति नानियतं, किन्तु नियतमेव। तन्नियामकस्तज्जन्यधर्मएव वाच्यः। तेन तज्जन्यज्ञातताऽऽश्रयत्वमेव तद्विषयत्वमित्यर्थः।

---

(१) नन्विति ननु कार्य्यत्वानैकान्तिकोद्भावनस्य नायमवसरः। न च ज्ञाततामादायाग्रहीतग्राहित्वमुपपादयितुं तत्साधनमेवेदमिति वाच्यम्। पूर्व्वनिरस्तत्वात्। न च तदभिज्ञानमित्यादिना तदुत्पत्त्य-सम्भवोपन्यासस्य विरुद्धत्वापाताच्च। इति चेत्। नैवम्। यथार्था-नुभवत्वादिकं प्रामाण्यं ज्ञानस्य स्वविषये स्यात्, विषयता च नियामकं विनाऽनुपपन्ना, ज्ञाततायास्तथात्वे कार्य्यत्वानैकान्तिकत्वा-पत्त्या तदुपादानज्ञानजन्यत्वमवश्यं वाच्यम्। तच्च तदुत्पत्तेः प्राक् तद्विषयत्वाभावादसम्भवीति न प्रामाण्यव्यवस्थितिरिति तटस्थाशङ्का-परत्वेनास्य सङ्गतत्वात्।

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः।
सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥२॥

विशेषाभावात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः। स्वभावनियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः। अवश्यञ्चैतदनुमन्तव्यम्*, अतीतादिविषयत्वानुरोधात्†। न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते इति शक्यमवगन्तुम्। असत्त्वात्। न च तद्धर्म्मसामान्याधारं किञ्चित् क्रियते इति युक्तं, तेन तस्यैव विषयत्व-

ज्ञानस्य ज्ञेयनिष्ठोपकाराधानेऽपि नियामकः स्वभावएव वाच्यः। तथा च ततएव विषयनियमोपपत्तौ किमुपकाराधानेनेत्याह। स्वभावेति। विद्यमानेऽर्थे ज्ञानजन्योपकारसम्भवेऽप्यतीताद्यर्थे तदसम्भवादन्यथा तत्र स्वभावएव विषयत्वनियामकः, तथा विद्यमानेऽप्यर्थेऽस्त्वित्याह। सुघटत्वेऽपीति।

अतीतादिघटादौ भासमाने घटत्वादेरपि भासनात्तत्रैव ज्ञाततोत्पत्तिः स्यादित्यपि नास्तीत्याह। न चेति। तथा सति ज्ञाततान्नाश्रयत्वाद्घटादिर्विषयो न स्यात्, घटत्वादौ ज्ञातताऽऽधानात्तस्यैव तद्विषयत्वादित्यर्थः। ननु धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यात्तद्धर्मज्ञातता तस्यैवे-

* इत्यनुमन्तव्यम्,—इति श्री०।

† अतीतादिविषयानुरोधात्,—इति का०।

प्राप्तेः। तादात्म्याद्विशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत्। तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात्। घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत्। अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते। तेन रूपेण ज्ञातताऽना-धारत्वादिति चेत्। न तर्हि वर्त्तमानसामान्यज्ञानेऽप्य-तीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकट्यानाधारत्वा-दिति।

त्याह। तादात्म्यादिति। तत्किमिति। ननु धर्मिणोधर्माभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात्। तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिन्नोधर्मी ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्भिन्नोधर्मः कथं ज्ञायेत। मैवम्। भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात्।

ननु धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं(१) कर्मत्वमि-ति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकत्वाज्ज्ञातता स्यादित्याह।

---

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति श्री० का०।

---

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः फलमुत्तरदेश-संयोगवत् पूर्व्वदेशविभागोऽपीति पूर्व्वदेशेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं, धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम्। उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य धात्वर्थत्वाद्विभागो न तथेत्याहुः। घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञान-क्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽत्मन्यतिव्याप्तिरित्यत उक्तं परेति। न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावव्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्यम्। परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात्।

ननु क्रियया कर्म्मणि किञ्चित्कर्त्तव्यमिति व्याप्तेरस्त्वनुमानम्। न।

अनैकान्त्याद्सिद्धेर्व्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनैकान्तात्। न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते, अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा। स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः।

नन्विति। क्रिया न धात्वर्थमात्रं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात्। नापि स्पन्दः, ज्ञाने स्पन्दत्वाभावात्। नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थस्मृत्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह। अनैकान्त्यादिति। इह ज्ञाततायाम्। ननु प्रत्यक्षैव ज्ञातता, संयुक्त इतिवत् ज्ञात इत्यनुभवादित्यत आह। तद्वैशिष्ट्येति। ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रविषयको [१]नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः।

अन्त्यशब्देति। न चान्त्यशब्दाभिव्यक्त्या तत्र ज्ञाततैवोत्पद्यते इति वाच्यम्। [२]तस्याव्यवहितोत्तरक्षण एव नाशात्। समवायिकारणस्य

---

* अनेकान्तादसिद्धेर्व्वा,—इति क्री० आ०।

---

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः।

(२) तस्येति नन्वेवं प्रत्यक्षमपि कथं स्यादिति वाच्यम्। पूर्व्ववर्त्तितामात्रेणैव तस्य तद्धेतुत्वात्। समवायिकारणमात्रस्यैव कार्य्यसमानकालत्वनियमादिति भावः।

प्राप्तेः। तादात्म्यादिविशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत्। तत् किं चक्षुषा घटे ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात्। घटाकारेण ज्ञायतएवासौ रसः* इति चेत्। अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते। तेन रूपेण ज्ञातताऽना-धारत्वादिति चेत्। न तर्हि वर्त्तमानसामान्यज्ञानेऽप्य-तीतानागतादिज्ञानं, तेनाकारेण प्राकट्यानाधारत्वा-दिति।

त्याह। तादात्म्यादिति। तत्किमिति। ननु धर्मिणोधर्माभेदेऽपि धर्मस्य न धर्म्यभेदः, भेदाभेदाङ्गीकारात्। तथा च धर्मे ज्ञायमाने तदभिन्नोधर्मी ज्ञायतां, धर्मिणि ज्ञायमाने तद्भिन्नोधर्मः कथं ज्ञायेत। नैवम्। भेदाभेदस्य विरोधेनासम्भवात्।

ननु धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं(१) कर्मत्वमि-ति ज्ञानक्रियायाः स्वकर्मनिष्ठफलजनकत्वाज्ज्ञातता स्यादित्याह।

---

* घटाकारेणासौ ज्ञायतएव,—इति क्री० का०।

---

(१) ननु चैत्रो गच्छतीत्यत्र परसमवेतगमनक्रियायाः फलमुत्तरदेश-संयोगवत् पूर्व्वदेशविभागोऽपीति पूर्व्वदेशेऽतिव्याप्तिरित्यत उक्तं, धात्वर्थतावच्छेदकेति फलविशेषणम्। उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य धात्वर्थत्वाद्विभागो न तथेत्याहुः। घटं जानाति चैत्र इत्यत्र ज्ञान-क्रियाफलमिच्छादि, तच्छालितयाऽऽत्मन्यतिव्याप्तिरित्यत उक्तं परेति। न चाभावो घटमाश्रयते इत्यादावव्याप्तिः, आश्रयणक्रियाया अभावे समवेतत्वाभावादिति वाच्यम्। परसमवेतपदस्य सम्बन्धपरत्वात्।

ननु क्रियया कर्म्मणि किञ्चित्कर्त्तव्यमिति व्याप्तेरस्त्वनुमानम्। न।

अनैकान्त्यादसिद्धेर्व्वा* न च लिङ्गमिह क्रिया।
तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥३॥

धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनैकान्तात्। न हि शरसंयोगेन गगने किञ्चित् क्रियते, अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा। स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः।

नन्विति। क्रिया न धात्वर्थमात्रं, शरसंयोगादिना धात्वर्थेन कर्मणि गगनादौ तदजननादनैकान्तिकत्वात्। नापि स्पन्दः, ज्ञाने स्पन्दत्वाभावात्। नापि करणव्यापारत्वं, शब्दादिव्यापारपदार्थस्मृत्यादिभिरनैकान्तिकत्वादित्याह। अनैकान्त्यादिति। इह ज्ञाततायाम्। ननु प्रत्यक्षैव ज्ञातता, संयुक्त इतिवत् ज्ञात इत्यनुभवादित्यत आह। तद्वैशिष्ट्येति। ज्ञातताऽनुभवो ज्ञानवैशिष्ट्यमात्रविषयको (१)नातिरिक्तविषयतायां मानमित्यर्थः।

अन्त्यशब्देति। न चान्त्यशब्दाभिव्यक्त्या तत्र ज्ञाततैवोत्पद्यते इति वाच्यम्। (२)तस्याव्यवहितोत्तरक्षणएव नाशात्। समवायिकारणस्य

---

* अनेकान्तादसिद्धेर्व्वा,—इति क्री० आ०।

---

(१) अतिरिक्तेति ज्ञाततायामित्यर्थः।

(२) तस्येति नचैवं प्रत्यक्षमपि कथं स्यादिति वाच्यम्। पूर्व्ववर्त्तितामात्रेणैव तस्य तद्धेतुत्वात्। समवायिकारणमात्रस्यैव कार्य्यसमानकालत्वनियमादिति भावः।

व्यापाराभिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात्*। न हि तैः प्रमेये किञ्चित् क्रियते, अपि तु प्रमातर्य्येव। फलाभिप्रायेणापि तथा। अन्ततस्तेनैवानेकान्तात्, अनवस्थानाच्च। आशुविनाशिधर्म्माभिप्रायेण हित्वादिभिरनियमात्। आशुकारकाभिप्रायेण कर्म्मण्यसिद्धेः। कर्म्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम्। कर्त्तर्य्याशुकारकत्वस्य कर्म्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः। शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात्।

च कार्य्यसमानकालतानियमात्। शब्दनित्यत्वस्य च निषेधादिति भावः। असिद्धेरिति। ज्ञानक्रिया न स्पन्द इत्यर्थः। ननु क्रिया फलमत्र, यद्धि फलं तत्प्रमेयनिष्ठकिञ्चिज्जनकं, प्रयत्नवदात्म† संयोगवदित्यत आह। फलेति। अन्तत इति। फलेनापि फलजननेऽनवस्थेति क्वचिद्विश्रान्तौ तेनैव व्यभिचार इत्यर्थः। आशुविनाशित्वं क्षणचतुष्टयानवस्थायित्वम्। अनियमात्, व्यभिचारादित्यर्थः। कर्मण्याशुकारकत्वं हेतुः, कर्त्तर्य्याशुकारकत्वं वा, आशुकारकत्वमात्रं वा? नाद्यः, साध्याविशिष्टतया हेतोरसिद्धत्वादित्याह। कर्मणीति। न द्वितीयतृतीयावनेकान्तादित्याह। कर्त्तरीति। शब्दादिव्यापारैः पदार्थस्मृतिलिङ्गपरामर्शादिभिर्वाक्यार्थज्ञानानुमित्यादिकं कर्त्तर्य्याशु क्रियते। न च कर्मणि वाक्यार्थे अनुमेयादौ वा किञ्चित् क्रियते इत्य-

---

* व्यापारे व्यभिचारात्,—इति ख्या०।

† प्रयत्नवदात्मशरीर,—इति का०।

स्यादेतत्। अनुभवसिद्धमेव प्राकट्यम्। तथाहि, ज्ञातोऽयमर्थ इति सामान्यतः, साक्षात्कृतोऽयमर्थ-इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुरतीति चेत्। तदसत्। यथाहि,

अर्थेनैव विशेषोहि निराकारतया धियाम्।

तथा,

क्रिययैव विशेषोहि व्यवहारेषु कर्म्मणाम्॥ ४॥

किं न पश्यसि, घटक्रिया पटक्रियेतिवत् कृतो घटः करिष्यते घट इत्यादि। तथैव गृहाण, घटज्ञानं पट-

---

नैकान्तिकमित्यर्थः। कारिकोत्तरार्द्धं* व्याख्यातुं शङ्कते। अनुभवेति।

निराकारमपि ज्ञानं यथा विषयेण नीलत्वादिना नीलज्ञानाद्युच्यते, तथा ज्ञानरूपक्रिययैव ज्ञातो घट इति धीव्यपदेशौ। इत्थमनभ्युपगमे च कृतो घट इत्यादावपि कृत्यादिजनितधर्माधारो-घटः स्यात्। न चैतत् त्वयेष्यते,—इति परिहरति। यथा हीति। घटक्रियेत्यत्र क्रियायामर्थोविशेषकः, कृतो घट इत्यत्रार्थे क्रिया विशेषिकेति भेदः। एवं घटज्ञानमित्यत्रार्थो ज्ञाने विशेषणं, ज्ञातो-घट इत्यत्रार्थे ज्ञानं विशेषणम्।

ननु घटोऽयमिति ज्ञानं घटधर्मिककिञ्चिद्धर्मजनकं घटज्ञानत्वात् अपेक्षाबुद्धिवत्। न चापेक्षाबुद्धित्वमुपाधिः, घटसंयोगादि-

---

* कारिकार्थम्,—इति सो०।

ज्ञानमितिवत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति। कथमसंबद्धयोर्धर्म्मधर्म्मिभाव इति चेत्। ध्वस्तो घट-इति यथा। एतदपि कथमिति चेत्। नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियते इति वक्तुमध्यवसितोऽसि। तन्निरूपणाधीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय-इति किमत्र संबन्धान्तरेणेति चेत्। प्रकृतेऽप्येवमेव।

जनकावयवसंयोगादौ साध्याव्यापकत्वात्। मैवम्। [१]अप्रयोजकत्वात्। अन्यथेच्छा स्वविषयनिष्ठकिञ्चिद्धर्मजनिका सविषयकत्वात् बुद्धिवदित्यादेरापत्तेः। तथापि ज्ञातोघट इति ज्ञानं विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धविषयकं विशिष्टज्ञानत्वात्, गौरिति ज्ञानवत्। वर्त्तमानेऽर्थे बाधकाभावात्। [२]अन्यथा समवायोऽपि न सिद्ध्येदिति चेत्। न। अतीतानागतयोर्ज्ञातताया अभावेन ज्ञातव्यवहारा-भावापत्तेः। तस्य ज्ञाततासाध्यत्वात्। तत्र ज्ञानविषयावेव तद्वि-षयाविति चेत्। न। वर्त्तमानेऽपि तयोरेव तद्विषयत्वापत्तेः। अतीतादिवर्त्तमानतत्प्रतीत्योर्वैलक्षण्याननुभवात्।

अथ घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वेऽपि घटत्वेन घटो ज्ञातः पटत्वेन पटो ज्ञात इति ज्ञातताभेदभानात् ज्ञानभिन्ना ज्ञाततेति चेत्। न। तस्यैव ज्ञानस्य सम्बन्धस्तत्र तत्र तेन तेन धर्मेण निरूप्यते इति ज्ञानस्वभावादेव नियमादिति भावः।

(१) अप्रयोजकत्वादित्युपलक्षणम्। पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपेक्षा-बुद्धित्वमुपाधिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

(२) अन्यथेति यदि सम्बन्धं विना विशिष्टधीः, तदेत्यर्थः।

एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्म्मेति निरस्तम्। विनाश्यवत्करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः। स्वाभाविकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम्।

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्य्यानुमेयं तदभावे कथमनुमीयेत*, अप्रतीतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या ज्ञाततकल्पनम्। तदप्यसत्। परस्पराश्रयप्रसङ्गात्। ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयेत, ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथानुपपत्तिः तां ज्ञापयेत्। कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम्? इन्द्रियेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेत्। न। अनुमानोपन्यासे† साध्या-

---

प्रतिबन्दिमुक्त्वा मूलयुक्तिमाह। तन्निरूपणेति। ननु ज्ञानजन्यफलानाश्रयत्वादर्थः कर्म न स्यादित्यत आह। एतेनेति। परसमवेतक्रियाफलशालित्वं न कर्मत्वम्। आत्मानं जानातीत्यव्याप्तेः। किन्तु करणव्यापारविषयत्वम्। तच्चात्रास्त्येवेत्याह। विनाश्यवदिति। अर्थो ज्ञानस्य कर्मैव न भवति, अतीतादेरप्यर्थत्वात्। कारकविशेषस्य च कर्मत्वात्, अतीतानागतं जानामीति द्वितीया प्रयोगसाधुरिति तु तत्त्वम्। स्वाभाविकेति। यथा कर्तृव्यापारफलं विनाशः प्रतियोगिनिरूप्यः, तथा ज्ञानमपि विषयनिरूप्यमित्यर्थः।

---

* कथमनुमीयताम्,—इति स्वा० श्री०।

† अनुमानपक्षे,—इति का० स्वा०।

विशिष्टत्वात्। अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत्। तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति। तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति* चेत्। न। आश्रयासिद्धेः। व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध आश्रय इति चेत्। न। ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः। तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति चेत्। न। तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात्। अन्यथा

तद्विशेषणे त्विति। यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावोऽभ्युपगम्यते, तदा सिद्धमैन्द्रियकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः। तथाविधेति। साक्षात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः। आश्रयेति। ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे मानान्तरासम्भवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः। ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया स्वरूपासिद्धेश्चेति भावः। अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्य्येण कारणानुमानात् सिद्ध आश्रय इत्याह। व्यवहारेति। ज्ञानहेतुत्वेनाभिमतादेवावश्यकाद्व्यवहारोपपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह। ज्ञानेति। ज्ञानहेतुसद्भावेऽपि व्यवहाराभावान्न तेनान्यथासिद्धिरित्याह। तस्येति। ज्ञानहेतुसद्भावे सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते? तावन्मात्रस्याहेतुत्वादिति यदि,

---

* नाधारत्वादिति,—इति पा०।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथाऽनुपपत्त्येति चेत् । न । तस्याप्यसिद्धेः । अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् । किमतः ? न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिध्यति, तस्यैवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्त्तुः प्रवृत्तेः कर्त्तृधर्म्मेणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् । अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् । सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत् । न । ज्ञाना-

---

तदा या ज्ञानसामग्री सा व्यवहारसामग्र्यस्तु किमान्तरालिकेन ज्ञानेनेत्याह । तावन्मात्रस्येति । अन्यथेति । ज्ञानमेव तदा किं न स्यादित्यर्थः । तस्यापीति । स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धि-रित्यर्थः । (१)अत्राप्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धि-रिति भावः । तदिति । व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः । तस्यैवेति । ज्ञाना-सिद्धा व्यवहारे तज्जन्यत्वानिश्चयादित्यर्थः । कर्त्तृधर्मप्रवृत्तेः† कर्त्तृधर्म-कार्य्यत्वात् कर्त्तृधर्मतया ज्ञानं सिध्येदित्याह । तथापीति । इच्छा-

---

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति क्री० का० ।

† कर्त्तृप्रवृत्तेः, इति सो० ।

---

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नानुभवसिद्धिः, तत्का-रणेनान्यथासिद्धेरित्याह अत्रापीति ।

4

विशिष्टत्वात्। अनुपलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत्। तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति। तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति* चेत्। न। आश्रयासिद्धेः। व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्यैव सिद्ध आश्रय इति चेत्। न। ज्ञानहेतुनैव तदुपपत्तेः। तस्यात्ममनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थव्यवहाराभावान्नैवमिति चेत्। न। तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात्। अन्यथा

तद्विशेषणे त्विति। यदि योग्यानुपलब्ध्या योग्यस्य ज्ञानस्याभावोऽभ्युपगम्यते, तदा सिद्धमैन्द्रियकत्वं ज्ञानस्येत्यर्थः। तथाविधेति। साक्षात्कृतताऽनाश्रयत्वादित्यर्थः। आश्रयेति। ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे मानान्तरासम्भवेनाश्रयस्य ज्ञानस्यासिद्धेरित्यर्थः। ज्ञानस्य प्रत्यक्षतया स्वरूपासिद्धेश्चेति भावः। अज्ञाते घटादिव्यवहारो न स्यात्, तस्य व्यवहर्त्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति कार्य्येण कारणानुमानात् सिद्ध आश्रय इत्याह। व्यवहारेति। ज्ञानहेतुत्वेनाभिमतादेवावश्यकाद्व्यवहारोपपत्तौ न तेन ज्ञानानुमानमित्याह। ज्ञानेति। ज्ञानहेतुसद्भावेऽपि व्यवहाराभावान्न तेनान्यथासिद्धिरित्याह। तस्येति। ज्ञानहेतुसद्भावे सुषुप्तौ कुतो ज्ञानमेव न जायते? तावन्मात्रस्याहेतुत्वादिति यदि,

---

* नाधारत्वादिति,—इति पा०।

ज्ञानस्वीकारेऽपि तुल्यत्वात्। स्मरणान्यथाऽनुपपत्त्येति चेत्। न। तस्याप्यसिद्धेः। अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत्। किमतः? न ह्येतावता ज्ञानं तदिति सिध्यति, तस्यैवासिद्धेः। तथापि नियतस्य कर्त्तुः प्रवृत्तेः कर्त्तृधर्म्मेणैव केनचित् प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत्। अस्त्विच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम्। सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति* चेत्। न। ज्ञाना-

---

तदा या ज्ञानसामग्री सा व्यवहारसामग्र्यस्तु किमान्तरालिकेन ज्ञानेनेत्याह। तावन्मात्रस्येति। अन्यथेति। ज्ञानमेव तदा किं न स्यादित्यर्थः। तस्यापीति। स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेनातीन्द्रियत्वादसिद्धि-रित्यर्थः। (१)अत्राप्यनुभवकारणादेव स्मरणोत्पत्तिरित्यन्यथासिद्धि-रिति भावः। तदिति। व्यवहारनिमित्तमित्यर्थः। तस्यैवेति। ज्ञाना-सिद्धा व्यवहारे तज्जन्यत्वानिश्चयादित्यर्थः। कर्त्तृधर्मप्रवृत्तेः† कर्त्तृधर्म-कार्य्यत्वात् कर्त्तृधर्मतया ज्ञानं सिध्येदित्याह। तथापीति। इच्छा-

---

* नियताधिकरणोत्पद्यतामिति,—इति श्री० का०।

† कर्त्तृप्रवृत्तेः, इति सो०।

---

(१) अस्तु वा स्मरणं, तथापि तदन्यथाऽनुपपत्त्या नानुभवसिद्धिः, तत्का-रणेनान्यथासिद्धेरित्याह अत्रापीति।

भ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात्। स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत्। तत एव इच्छाऽस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति।

स्यादेतत्। प्रकाशमाने खल्वर्थे तदुपादित्सादिरुपजायते, न तु सुषुप्त्यवस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम्। तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव किञ्चित् परिकल्पनीयं; यस्मिन् सति सुषुप्तापलक्षणमौदासीन्यमर्थविषयमात्मनो निवर्त्तते इति चेत्। हन्तैवं सुषुप्तनिवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवापरोक्षमिष्यते। अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचैतन्यनिवृत्तिरेव हि चैतन्यं* ज्ञानमिति। तथाच कालात्य-

स्वविषयविषयकात्मधर्मजन्या नियतविषयकधर्मत्वात् प्रयत्नवदित्यभिप्रेत्याह। सैवेति। अनुमानं ज्ञानएवानैकान्तिकमित्यभिप्रेत्याह। ज्ञानेति। न च ज्ञानहेतोरननुगमात् व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवः, (१)परेषामेकशक्तिमत्त्वेनापि कारणत्वग्रहसम्भवादिति भावः। अनुभवसिद्धमिति। यद्यप्येकचात्मन्येकदा आशुतरविनाशिगुणद्वयानवस्थानादिच्छाज्ञानयोः पौर्व्वापर्य्यानुभवो न सम्भवति, (२)तथापि

* चेतना,—इति पा०।

(१) परेषामिति तथाच तन्मते ज्ञानहेतुना तदन्यथासिद्धिः स्यादेवेति भावः।

(२) तथापीति अत्र व्यतिरेकपदं प्रागभावपरम्। अन्यथा ज्ञाननाशेऽपीच्छासत्त्वान्नियमभङ्गापत्तेः।

यापदिष्टो हेतुः। एतेन क्षणिकत्वादिति निरस्तम्। अपि च। किमिदं क्षणिकत्वं नाम? यद्यानुत्तरविनाशित्वं, तदा अनैकान्तिकम्। अथैकक्षणावस्थायित्वं, तदसिद्धं प्रमाणाभावात्।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्णदुत्पद्यते; द्वितीयेऽपि क्षणे किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा, न वा कमपीति। न प्रथमः, तस्य क्षणस्यातीतत्वात्। प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्त्तमानाभत्वात्*। न चातीतमेव वर्त्तमानाभतयोल्लिखति†, भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। न द्विती-

---

ज्ञानव्यतिरेकाव्यवहितोत्तरकाले इच्छाव्यतिरेकनियमात् कार्य्यकारणभावग्रह इति भावः। एतेनेति। कालात्ययापदेशेनेत्यर्थः। तदाऽनैकान्तिकमिति। इच्छादावित्यर्थः। यादृशं, वर्त्तमानक्षणावच्छिन्नम्। अन्यादृशं, द्वितीयक्षणावच्छिन्नम्। तस्येति। द्वितीये क्षणे इत्यनुषज्यते। वर्त्तमानाभत्वादिति। वर्त्तमानविषयत्वादित्यर्थः। विरम्येति। ज्ञानं हि यं विषयीकृत्योत्पन्नं, न तं

---

* वर्त्तमानभासत्वात्,—इति क्रो०।

† वर्त्तमानतयैवोल्लिखति,—इति क्रो०। वर्त्तमानतयोल्लिखति,—इति का०।

यः, विरम्य व्यापारायोगात्। प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युपगमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात्। न तृतीयः, ज्ञानत्वहानेरिति सद्यावृत्तीयाः।

तदसत्। ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवार्थस्यानभ्युपगमात्। अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः। तथाच ज्ञानं प्रथमे क्षणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तन्न वेति प्रश्नार्थः। तच्च तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः। न चैवं भ्रान्तत्वं, विपरीतानवगाहनात्। तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ वा कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत्। किमस्मिन्ननुपपन्नम्। न हि ज्ञानमर्थश्चेत्येकं तत्त्वमेकायुष्कं वेति।

जहाति नान्यं वा विषयीकरोतीति ज्ञानस्वभावादित्यर्थः। न च प्रथमतएव तद्विषयीकरणे हेतुरस्ति, भावित्वेनार्थस्य तदानीमवर्त्तमानत्वादित्याह। प्रथमतोऽपीति। द्वितीयक्षणे पूर्व्वक्षणविषयीभूतस्यार्थस्य [१]वर्त्तमानता भासते, तथाच [२]तत्क्षणनाशेऽपि तथाविधमर्थं विषयीकुर्वत् ज्ञानमभ्रान्तमेवोत्तरक्षणेऽवतिष्ठते इति

---

(१) वर्त्तमानतेति प्रथमक्षणावच्छिन्नता भासते इत्यर्थः।

(२) तत्क्षणेति प्रथमक्षणनाशेऽपीत्यर्थः। तथाविधं, प्रथमक्षणावच्छिन्नमित्यर्थः। पाकरक्ते श्यामोऽयमितिवदिति भावः।

सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम्? इत्थं; यथोच्यते। न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत्। न च ज्ञानान्तरग्राह्यं, ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभावात्। ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्त्तमानाभत्वानुपपत्तेः, ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वादिति चेत्। नन्वेवं ज्ञाततापि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात्। कथम्? इत्थम्। न स्वप्रकाशा, वस्तुत्वात्। न जनकग्राह्या, अनागतत्वात्। विरम्य व्यापारायोगाच्च। न समसमयज्ञानग्राह्या, ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धाननुभ-

---

नोक्तदोष इत्याह। तच्चेति। किमस्मिन्निति। ज्ञानार्थयोर्यौगपद्ये इत्यर्थः। स्वप्रकाशमिति। (१)स्वप्रकाशत्वाप्रसिद्धावपि इदं घटज्ञानं नैतस्य विषयः ज्ञानत्वादित्यर्थः। ग्राहकेति। ग्राहकज्ञानकाले ग्राह्यं ज्ञानं नास्ति, ग्राह्यज्ञानकाले च तद्ग्राहकं ज्ञानमनागतमित्यर्थः। ज्ञातताजनकं यत् ज्ञानं तदेव न तद्ग्राहकं, तत्काले ज्ञाततायाः अनागतत्वेन वर्त्तमानत्वाभावादित्याह। न जनकेति। ननु ज्ञातताजनकमेव ज्ञानं ज्ञाततां जनयित्वा तां ग्रहीष्यतीत्यत आह। विरम्येति। ज्ञानजनकेति। ज्ञाततासमकालोत्पन्नज्ञानेन न तद्ग्रहः, ज्ञातताजननोत्तरकाले तदिन्द्रियसम्बन्धस्य

---

(१) स्वप्रकाशत्वासिद्धाविति सिद्धौ वा तच्चैवानैकान्तिकमिति भावः।

वात्। न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या, तदानीमतीतत्वादिति। क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत्। त्वदुक्तयुक्तेरेव।

तथाहि। यं क्षणमाश्रित्य जाता; ततः परमपि तमेवाश्रयते, अन्यं वा, न वा कमपीति। तत्र न प्रथमः, तस्य तदानीमसत्त्वात्। न द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात्। एकक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणाश्रयज्ञातताफलत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्। रजतावगाहिनि पुरोवर्त्तिशुक्तिज्ञातताफलइव। न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमव-

---

प्राह्या तत्समकालं तदभावादित्यर्थः। अनुभवेति। भ्रू प्राप्ताविति तस्य रूपम्। अप्रतिसंक्रमादाश्रयान्तरागमनादित्यर्थः। एकक्षणेति। (१)अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताजनने जनकज्ञानं भ्रमः स्यादित्यर्थः। ननु क्षणान्तरमपि ज्ञातताजनकज्ञानस्य स्वतन्त्रोविषय इति न तद्भ्रम इत्यत आह। न चेति। पूर्वक्षणे तदुत्तरक्षणस्यावर्त्तमान-

---

(१) अन्यविषयकेति न च रजतज्ञानस्यापि शुक्तिविषयत्वान्नान्यविषयकत्वमिति वाच्यम्। परमतेऽन्यथाख्यात्यनभ्युपगमेनातथात्वात्। तथाच शुक्त्यविषयकरजतस्मरणस्य शुक्तिनिष्ठज्ञातताजनकतया यथा भ्रान्तत्वं, तथा प्रकृतेऽपि स्यादिति भावः। न च ज्ञानस्य स्वविषयज्ञातताजननेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। भेदाग्रहादेर्नियामकत्वादन्यथा व्यवहारजननेऽपि तदापत्तेरित्याशयः।

गाहते, तदानीं तस्यासत्त्वात्। न तृतीयः, निःस्व-
भावताप्रसङ्गात्। न ह्यसौ तदानीं तदीया अन्यदीया
वेति। अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षिताऽनुवर्त्तते
इति चेत्। एवन्तर्हि वर्त्तमानार्थता प्रकाशस्य न
स्यात्। अन्यथा ज्ञानस्यापि तथाऽनुवृत्तेः को दोषः।

त्वादित्यर्थः। एवन्तर्हीति। विषयवर्त्तमानतया ज्ञानस्य वर्त्तमाना-
र्थता, [१]सा च ज्ञानस्यातीतक्षणोपलक्षितविषयतायां न स्यादित्यर्थः।
तथेति। अतीतेनापि क्षणेनोपलक्षितस्य वर्त्तमानार्थतयाऽनुवृत्ते-

---

(१) सा च ज्ञानस्येति यद्यपि ज्ञानस्यातीतक्षणोपलक्षितविषयता न पूर्व्वपक्षिता, किन्तु ज्ञाततायाः अतीतज्ञानोपलक्षितायाः क्षणान्तरेऽनुवृत्तिः, तत्र च ज्ञानस्य वर्त्तमानार्थता न स्यादित्युत्तरमसङ्गतम्; तथापि ज्ञानस्य ज्ञाततागोचरस्यातीतक्षणोपलक्षितज्ञातताविषयतायां वर्त्तमानार्थता न स्यादित्यर्थो बोध्यः। न चातीतक्षणस्योपलक्षणत्वमेव ज्ञाततायाश्च वर्त्तमानत्वमेवेति कथं वर्त्तमानार्थता, तज्ज्ञानस्य स्यादिति वाच्यम्। निराश्रयज्ञाततया ज्ञानगोचरत्वे ज्ञाततायामुपलक्षणस्यापि क्षणस्य ज्ञाने विशेषणत्वाभ्युपगमात्। वस्तुतो वर्त्तमानार्थता वर्त्तमानाश्रयता प्रकाशस्य ज्ञाततया न स्यादिति मूलार्थः प्रतिभाति। अतएवान्यथा ज्ञानस्यापीति फक्किका सङ्गच्छते। न हीत्यादिफक्किकायामपि प्रकाशपदं ज्ञाततापरमेवान्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः। प्रकाशेनाश्रीयत इत्यग्रिमफक्किकायामपि तथैवेति तदनुसारेण सर्व्वं योज्यमिति युक्तमुत्पश्यामः।

न हि वर्त्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्या वर्त्तमानावभासता नाम। अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृत्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावप्रसङ्गात्। अथ मा भूदयं दोष इति स्थूलएव वर्त्तमानः प्रकाशेनाश्रीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि सएव विषय इति तस्यापि न क्षणिकत्वमिति।

रित्यर्थः। ननु ज्ञाततापक्षे अर्थनिरपेक्षवर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैव [1]तज्जनकज्ञानस्य वर्त्तमानाभताऽर्थात्ययेऽप्युपपद्यते, त्वन्मयेऽर्थस्यातीतत्वात् ज्ञाततायास्त्वभावात् सा नोपपद्येतेत्यत आह। न हीति। विषयवर्त्तमानतया वर्त्तमानाभता ज्ञानस्य न स्ववर्त्तमानतया। [2]ज्ञाततायाश्च क्षणिकत्वेन तज्ज्ञानकाले नाप्यन्यार्थविषयवर्त्तमानता। [3]तथात्वे वा अतीतादिविषयकमपि ज्ञानं वर्त्तमानाभं स्यात्। [4]एवञ्चाग्रिमक्षणे अतीतज्ञातताविषयकं ज्ञानं न वर्त्तमानाभं

---

(१) तज्जनकेति तद्विषयज्ञानस्येत्यर्थः। तेन नोत्तरविरोधः।

(२) ननूक्तं वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धमात्रेणैव वर्त्तमानाभत्वमित्यत आह ज्ञाततायाश्चेति। यदि च स्थूलकालाश्रयत्वान्न तस्याः क्षणिकत्वं, तदा ज्ञानस्यापि न स्यादित्याकरएव स्फुटम्।

(३) तथात्वे वेति यदि स्ववर्त्तमानतया वर्त्तमानाभत्वमित्यर्थः।

(४) एवञ्चेति वर्त्तमानज्ञाततासम्बन्धस्यापि तदानीमभावादिति भावः।

ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेत् विषयसञ्चारो न स्यात्, संजातसम्बन्धत्वात् । न च जिज्ञासानियमान्नियमः, तस्याः संशयपूर्व्वकत्वात् । तस्य च धर्म्मिज्ञानपूर्व्वकत्वात् । धर्म्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासाऽपेक्षणे वा उभयथाऽप्यनवस्थानादिति । तन्न । ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्पराज्ञानापातात् जिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः* ।

स्यादित्यर्थः । ननु यदि ज्ञानं मानसं स्यात्तदा विषयान्तरग्रहो न स्यात्, संयुक्तसमवायरूपाया मनःप्रत्यासत्तेः सदा सत्त्वेन ज्ञानपरम्पराया एव ज्ञेयत्वादित्याह । नन्विति । ननु ज्ञानं योग्यं मनःप्रत्यासन्नमपि जिज्ञासाज्ञेयमिति तन्नियमान्नोक्तदोष इत्यत आह । न चेति । सामान्यतो ज्ञाते विशेषतश्चाज्ञाते जिज्ञासा जायते इति सामान्यतो ज्ञानानुभवो वाच्यः । तत्रापि यदि जिज्ञासानैरपेक्ष्येण सन्निकर्षमात्राद्ग्रहः, तदाऽस्य सदातनत्वाद् ग्रहणपरम्पराया अविच्छेदादनवस्था । अथ तद्ग्रहेऽपि सा नियामिका, तदा तस्या अपि सामान्यतो ज्ञानार्थं जिज्ञासा वाच्या, साऽपि सामान्यज्ञानपूर्विका, तदपि जिज्ञासाऽधीनजन्मेति पूर्वपूर्वज्ञानापेक्षायामनवस्थेत्युभयथाऽनवस्थाऽर्थः । अथ किञ्चिज्ज्ञानमजिज्ञासितं ज्ञायते किञ्चिज्जि-

---

* तदनुपपत्तेः,—इति आ॰ क्री॰ ।

न चेन्द्रियसम्बन्धविच्छेदाद्विराम इति युक्तम्, आत्मप्राकट्याव्यापनात्। स्वभावतएव काचिद्सावजिज्ञासिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत्तुल्यम्। प्रागुत्पन्नज्ञाततास्मरणजनितजिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्ज्ञातज्ञानसमुत्पादितप्राकट्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते इत्यतोनानवस्थेति चेत्। तुल्यमेतत्।

ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं; तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वात्, निर्विकल्पकगृहीतस्य तावत्कालानवस्थानात्, तस्य तेनैव विनाशात्। नापि केवलनिर्वि-

---

ज्ञापितं किञ्चिन्न ज्ञायतएवेत्यनियमान्नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य समाधातुं प्रतिबन्धिमुखेनाह। ज्ञाततापक्षेऽपीति। ननु चक्षुरादिना सम्बन्धविच्छेदात् ज्ञाततायहविच्छेदः स्यादित्यत आह। न चेति। वाह्ये तथा सम्भवेऽप्यात्मज्ञाततायां मनःसम्बन्धविच्छेदो न सम्भवतीत्यर्थः। तुल्यमिति। ज्ञानमपि (१)किञ्चिदुद्भवत्वाभावात्तद्ग्राहकात्ममनःसंयोगविशेषाभावाद्वा न ज्ञायते इत्यर्थः। पूर्वोत्पन्नज्ञाततायाः सामान्यतोग्रहादिदानीन्तन्यपि ज्ञातता ज्ञातैवेति तत्संस्काराधीनज्ञाततासामान्यजिज्ञासायामिन्द्रियसन्निकर्षादिदानीन्तनी ज्ञातता ज्ञायते इत्येवमनवस्थापरीहारो ज्ञानप्रत्यक्षत्वेऽपि तुल्य इति शङ्कोत्तराभ्यामाह। प्रागिति। तावत्कालेति। घटज्ञानस्य तन्नि-

---

(१) उद्भवत्वाभावादिति प्राचीनमते।

कल्पकवेद्यं, तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तदभावे प्रमाणाभावात्। न च समवायाभाववन्निर्विकल्पक-निरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम्। तयोर्विशेषणांशस्य प्रागग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः। प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेरगृहीतविशेषणायाश्च बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात्। न। उत्पन्नमा-त्रस्यैव बाह्यविषयज्ञानस्यालोचनात्। ततस्तत्पुरःसरं

र्विकल्पकात् ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानकालएव नाशात् विशेष्यनाशे सति तद्विशेष्यकज्ञानत्वविशिष्टज्ञानानुत्पादः स्यात्, प्रत्यक्षविशिष्ट-ज्ञानस्य स्वसमानकालीनविशेष्यकत्वनियमादित्यर्थः। तस्येति। निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमेन सविकल्पकैकोन्नेयतया तदभावे तत्र मानान्तराभावादित्यर्थः। समवायेति। समवायतदभाववन्नि-त्यर्थः। तयोरिति। समवायाभावयोर्विशेषणयोः सम्बन्धिप्रतियो-गिनोर्ज्ञानानन्तरमेव ज्ञानादिविशिष्टज्ञानसामग्रीनियमेन तथात्वेऽपि ज्ञाने ज्ञानत्वरूपविशेषणस्य पूर्वमज्ञानात् कथं तद्विशिष्टज्ञानमित्यर्थः। तथाच जानामीति वर्त्तमानज्ञानवैशिष्ट्यज्ञानमात्मनि न जायेतेति भावः। अत्र किञ्चिज्ज्ञानं (१)निर्विकल्पकैकवेद्यं किञ्चिन्नावेद्यमेवेत्य-नियम इति नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह। उत्पन्नेति। व्यवसायना-

---

(१) निर्विकल्पकैकेति तज्जन्यायिमविशिष्टज्ञानस्यैव तत्र मानत्वान्न पूर्व्वदोष इति भावः।

प्रथमतएव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य विकल्पनात्। इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदैव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारिसम्पत्तेः। व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं गृहीतं तदैवेत्युपयुज्यते। अन्यथा अनुमानादिविकल्पानाम-

---

प्रथमोत्पन्नज्ञानान्तरे ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानं प्रथमतएव जायते। व्यवसायनिष्ठविशेषणस्य ज्ञानत्वस्य निर्विकल्पकेन विषयीकृततया सम्भूतसामग्रीकत्वात्। तन्निष्ठतया विशेषणज्ञानस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात्। नन्वन्यव्यक्तिसमवेतत्वेन विशेषणज्ञानं न विशिष्टज्ञानजनकं, घटान्तरवृत्तित्वेन गुणक्रियादीनां विशेषणानां ज्ञानेऽपि घटान्तरे तद्विशिष्टज्ञानानुत्पादात्, चाक्षुषव्यक्तिवृत्तितया च तस्य प्रकृतेऽसम्भवात्, तदुत्पादानन्तरं चाक्षुषज्ञानव्यक्तिनाशात् प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यत आह। व्यक्त्यन्तरेति। व्यक्त्यन्तरवृत्तित्वेनापि ज्ञानत्वस्य ज्ञानं तज्जातीयव्यक्त्यन्तरेषु विशिष्टज्ञानं जनयति, विशेषणस्य ज्ञानत्वस्याभेदात्। यथा पर्वतोऽग्निमानित्यनुमितिमन्यव्यक्तिनिष्ठतया वह्निमत्त्वस्य विशेषणस्य ज्ञानं जनयति। वह्नेर्भेदेऽपि वह्निमत्त्वस्योपाधेर्विशेषणस्याभेदात्। अन्यथा अनुमित्युच्छेद इत्यर्थः।

ननु ज्ञानान्तरस्य निर्विकल्पकाविषयस्य सविकल्पकवेद्यस्योत्पत्तौ हेत्वभावः,[१] अनुमिनोमीत्यनुव्यवसाये तदसम्भवश्च, सामग्र्यभावात्।

---

(१) ननु सामग्रीबलात्प्रत्यक्षं सम्भवत्येवेत्यत आह अनुमिनोमीति। क्वचित् प्रत्यक्षस्य सम्भवेऽपि तत्रानुमितित्वस्य बाधादनुमित्यन्तरस्य सिद्धसाधनेनानुत्पादात्तत्रासम्भवएवेत्यर्थः।

उच्यते। आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानात्मसमवायस्य च पूर्वसिद्धत्वेनोत्पन्नं ज्ञानं मनसा सम्बद्धमित्येकः कालः। ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकस्योत्पादो घाणज्ञानस्य विनश्यत्ता सविकल्पकस्योत्पद्यमानतेत्येकः कालः। ततः सविकल्पकस्योत्पादो घाणज्ञानस्य विनाशो निर्विकल्पकस्य विनश्यत्तेत्येकः कालः। इत्येवमसमानकालत्वेन विशेष्यस्य ज्ञानस्य नाशक्षणएव ज्ञाने ज्ञानत्वविशिष्टज्ञानम्। विशेष्यस्य ज्ञानस्य विशिष्टज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्त्तितया कारणत्वाविरोधात्। प्रत्यक्षस्य सम्बद्धवर्त्तमानार्थजन्यत्वेऽपि स्वसमानकालतया विशेष्यस्याहेतुत्वात्, गौरवात्। यथा द्वे द्रव्ये इत्यत्र यथार्थविशिष्टज्ञानं द्वित्वनाशकालेऽपि, अव्यवहितपूर्वकालवर्त्तितया द्वित्वस्य विशेषणस्य विशिष्टज्ञानहेतोर्ज्ञानात्। विशिष्टज्ञानं जानामीति च वर्त्तमानत्वेन स्थूलकालोपाधिर्भासते न तु क्षणः, तस्यातीन्द्रियत्वात्। (१)यद्वा, ज्ञानं ज्ञानत्वञ्च निर्विकल्पके भासते, ततो ज्ञानत्ववैशिष्ट्यं ज्ञाने, ज्ञानवैशिष्ट्यञ्चात्मनि भासते, विशेष्ये विशेषणं विशेषणे विशेषणान्तरं भासते इत्येव विशिष्टवैशिष्ट्यार्थः। वस्तुतो ज्ञानस्य विषयनिरूप्यतया समवायाभावयोरिव विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् निर्विकल्पकं नास्त्येव। ज्ञाने विषयस्य विशेषणत्वात् तज्ज्ञाननैयत्येन सविकल्पकस्यैव सम्भूतसामग्रीकत्वात्। तथाच तदेव ज्ञानं ज्ञान-

(१) व्यवसायनाशक्षणे तद्विशेष्यकं न ज्ञानं, किन्त्वर्थविशेष्यकमेव। तथाच विशेष्यस्य स्वसमयवर्त्तितया प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि न दोष इत्याशयेनाह यद्वेति।

नुत्पादप्रसङ्गः। तद्गतस्य विशेषणस्याग्रहणात्, अन्य-गतस्य चानुपयोगात्, किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्या-दिति। एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति।

स्यादेतत्। विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते। न चातीन्द्रियस्य परमाण्वादेर्मनसा वेदनमस्ति। न चा-गृहीतस्य विशेषणत्वम्। न च नित्यपरोक्षस्यापरोक्ष-

---

त्वांशे निर्विकल्पकं (१)विषयांशे* सविकल्पकमित्युभयरूपमेव, अंश-भेदेनाविरोधात्। अनुमिनोमीत्यादौ तु न तथा, अनुव्यवसाये अनुमितित्वाभावात्। ग्रन्थस्तु ज्ञानान्तरस्य सामग्रीसत्त्वाद् यत्र सम्भवस्तत्परतया नेयः।

एतेनेति। एकगकारादिनिष्ठतया गत्वादिनिर्विकल्पकेन गत्वादिविशिष्टज्ञानकाले एकगादिव्यक्तेर्नाशेऽपि गादिव्यक्त्यन्तरे गत्वादिविशिष्टज्ञानमित्यर्थः। ननु ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नस्यैव मानसप्रत्यक्षत्वादतीन्द्रियार्थविषयज्ञानस्य न मानसत्वं, परमाण्वा-देरतीन्द्रियत्वात्। अतस्तद्दृष्टान्तेनेतरज्ञानस्याप्यमानसत्वमनुमेयम्। न चाप्रयोजकत्वं, वाह्येन सह मनसः सन्निकर्षाभावत्वचणप्रति-

---

* विशेष्यांशे,—इति मकरन्दधृतः पाठः।

---

(१) विशेष्यांशे इति तथाच सविकल्पकतया तस्य योग्यत्वात्तत्रैव ज्ञानत्व-विशिष्टधीस्तदात्मकस्यैव ज्ञानत्वरूपविशेषणज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वा-दिति भावः। अतएवाह अनुमिनोमीत्यादाविति।

विशिष्टबुद्धिविषयत्वं व्याघातादिति । न । बाह्येन्द्रियग्राह्यस्याग्राह्यस्य वा पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् । अन्यथा अतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । इयांस्तु विशेषः ; तस्मिन् सति तद्बलादेव, असति तु तज्जनितवासनाबलात् । न चैवं सति स्मरणमे-

---

कूलतर्कस्य विपक्षबाधकत्वादिति शङ्कते । स्यादेतदिति । ज्ञानोपनीतविषयेण संयुक्तसमवेतविशेषणताऽऽत्मकज्ञानरूपमनःप्रत्यासत्त्या मनसैव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षविषयग्रहः । न चातीन्द्रियत्वव्याघातः, (१)योगजधर्माजन्य-जन्यस्वविषयकसविकल्पकाजन्यजन्यप्रत्यक्षाविषयस्यातीन्द्रियत्वादिति परिहरति । बाह्येति । यदि च ज्ञानसंस्काराद्यपेक्षमपि मनो नातीन्द्रियार्थग्राहकं, ततस्तत्करणिका स्मृतिरतीन्द्रिये न स्यादित्याह । अन्यथेति । ननु यदि ज्ञानादनुव्यवसायः स्मरणञ्च स्यात्, तदाऽनुव्यवसायः साक्षात्कारी न तु स्मरणमिति कुतो नियम इत्यत आह । इयांस्त्विति । तस्मिन्निति । ज्ञाने विद्यमाने तद्रूपप्रत्यासत्तेस्तदनुव्यवसायः साक्षात्कारी, ज्ञाने त्वसति संस्काररूपप्रत्यासत्तेस्तदन्यप्रत्यासत्त्यभावाच्च स्मरणं परोक्षमेवेत्यर्थः । तथाप्यनुव्यवसायोव्यवसायगृहीतगोचरत्वेन

---

(१) योगजधर्माजन्येति अत्र सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्यत्वमपि विशेषणं बोध्यम् ।

तत्, अगृहीतग्रानगोचरत्वात् । न च विषयांशे तत्तथा स्यादिति युक्तम्। अवच्छेदकतया प्रागवस्थावदवभासनात्। न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहणस्मरणाकारं, विरोधात् । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री? अधिकोऽर्थसन्निकर्षो ग्रहणस्य, संस्कारमात्रं सन्निकर्षः स्मरणस्य। अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदप-

---

गृहीतग्राहित्वात् स्मृतिः स्यादित्यत आह । न चैवमिति । अगृहीतेति । ज्ञानस्य व्यवसायाविषयस्यैवानुव्यवसायविषयत्वादित्यर्थः । अर्थांशे गृहीतग्राहित्वेऽपि न घटस्य विशेष्यता, किन्तु ज्ञाने विशेषणता तत्तावदित्याह । अवच्छेदकतयेति । यथा प्रागवस्थास्मरणसहकारिणा चक्षुषा जनिते प्रत्यभिज्ञाने प्रागवस्थायाः संयुक्तविशेषणतया स्फुरणं न स्मरणं, तथा व्यवसायसहकारिणा मनसा जनितेऽनुव्यवसाये संयुक्तसमवेतविशेषणतया विषयस्फुरणेऽपि न तस्य स्मरणत्वमित्यर्थः । ननु प्रत्यभिज्ञानमपि तत्ताऽंशे स्मरणमेव इदन्त्वांशे त्वनुभव इत्यत आह । न चेति । स्मृतित्वानुभूतित्वजात्योर्व्याप्यवृत्तित्वेनांशाद्वृत्तेरित्यर्थः । अथेति । संस्कारजत्वाविशेषात् प्रत्यभिज्ञानमनुभवो न स्मृतिरिति कुतोनियम इत्यर्थः । अधिक इति । संस्कारातिरिक्तायाः संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः प्रत्यभिज्ञाने सत्त्वादित्यर्थः । अथ संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिवत् प्रत्यभि-

रोक्षाकारम्? कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्काराधिक-सन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात् ।

अथ कः सन्निकर्षः? ज्ञानेन संयुक्तसमवायः तद्द्वयेन संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति । मनसो निरपेक्षस्य वहिर्व्यापारेऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत् । ज्ञानावच्छेदकं प्रति नायं दोषः । न च ज्ञानापेक्षया वहिरित्यस्ति । नापि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वं, तस्यैव ज्ञानस्यापेक्षणात् । तथापि* ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमा-

---

ज्ञानं परोक्षमेव कुतो नेत्याशयेन पृच्छति। अथेति । उत्तरं, कारणान्तरेति । लिङ्गाद्यनपेक्षेणेत्यर्थः । (१)न च विनिगमनाभावः, प्रत्यभिज्ञाने अनुभवामीत्यनुव्यवसायसाक्षिकत्वादनुभवत्वस्येति भावः । वस्तुतः, तत्तास्मृतिजन्यमेव प्रत्यभिज्ञानं, न संस्कारजन्यम् । अन्यथा संस्कारद्वारा पूर्वानुभवस्य तत्करणतया ज्ञानकरणतया तस्य परोक्षत्वापत्तिः । तत्तास्मृतेश्च निर्व्यापारत्वेनाकरणत्वादिति तत्त्वम् ।

ज्ञानेति । इन्द्रियादिजनितव्यवसायापेक्षस्य मनसो वहिः प्रवृत्तेर्न स्वातन्त्र्येणेति नोक्तदोष इत्यर्थः । समाधानान्तरमाह । न चेति । साधकबाधकाभावात् संशयः स्यादित्याशयेन पृच्छति । अथेति ।

---

* अथ,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

---

(१) न च विनिगमकेति इन्द्रियजन्यतया प्रत्यक्षत्वं संस्कारजन्यतया स्मृतित्वं चेत्यत्र विनिगमकाभाव इत्यर्थः ।

णम्? प्रत्यक्षमेव। यदसूचयत्, ज्ञानविकल्पानां भावाभावसंवेदनादध्यात्ममिति।

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा नित्यत्वेनाफलत्वात्। नापि प्रमाणम्, अकारकत्वात्। अतएव च न तदाश्रयः प्रमातेति। उच्यते।

मितिः सम्यक् परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते॥ ५॥

समीचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम्। तथाचा-

उत्तरं, प्रत्यक्षमेवेति। जानामीति मानसप्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षत्वे मानमित्यर्थः। तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह। यदिति। ज्ञानविकल्पानां ज्ञानभेदानां प्रत्यक्षादीनां भावाभावौ अस्ति मे प्रत्यक्षं ज्ञानं नास्ति मे प्रत्यक्षं ज्ञानमित्याकारेणात्मना मनसा संवेद्येते इत्यर्थः। न्यायरुचिं प्रति [१]आशुविनाश्यात्मविशेषगुणत्वेन सुखवत् प्रत्यक्षत्वमनुमेयमिति भावः।

नित्यत्वेनेति। नित्यत्वेन फलानात्मकत्वादित्यर्थः। प्रमायाश्च

---

(१) आशुविनाशीति धर्मादौ व्यभिचारवारणार्थमिदम्। अन्यथा शब्दस्याप्रत्यक्षत्वपक्षे तत्र व्यभिचारादाह आत्मेति। आत्ममनोवृत्ते व्यभिचारादाह विशेषेति। न च निर्व्विकल्पकजीवनयोनियत्नयो र्व्यभिचारः, मानसप्रत्यक्षजातीयत्वस्य साध्यत्वात्। वस्तुतस्तु तदन्यत्वेन विशेषणान्न व्यभिचार इति।

नित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम्। नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवच्छेद्याभावात्। न चेदमनुमानम्, आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात्। न तत्प्रमाकरणमिति त्विष्यतएव, प्रमया

क्रियात्वेन अन्यत्वादिति भावः। नापीति। [१]निर्व्यापारत्वेनाकारकतया तद्विशेषकरणत्वस्याभावदित्यर्थः। अतएवेति। समवायिकारणस्य प्रमातृत्वादित्यर्थः। अनित्यत्वेनेति। यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वं नित्यानित्यसाधारणम्। [२]न च क्रियात्वविरोधः, धात्वर्थमात्रस्यैव नित्यानित्यसाधारणस्य सत्तादेरिव क्रियात्वात्। अनित्यत्वेन तद्विशेषणस्य गौरवेण व्यर्थत्वादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। नित्येति। न चेश्वरज्ञानं न प्रमा ज्ञानात्मकत्वाद्गगनवदित्यनुमानमपि सम्भवतीत्याह। न चेदमिति। नापि प्रमाणमित्यत्र सिद्धसाधनत्वमेवेत्याह। न तत्प्रमाकरणमिति। [३]स्वप्रमां प्रति तस्याकरणत्वमिष्यतएवेत्यर्थः। अस्मदादिप्रमां प्रति तु

---

(१) निर्व्यापारत्वेनेति प्रमाऽनुकूलव्यापारशून्यतया तदकारकतया इत्यर्थः। यद्यपि कूटलिङ्गादिस्थलेऽनुमितिप्रमाकरणत्वं तस्येष्यतएव, तथापि स्वप्रमां प्रति न तथात्वमिति भावः।

(२) न च क्रियात्वेति क्रियासम्बन्धं विना कारकत्वाभावात्तद्विशेषप्रमात्वासम्भव इत्यर्थः।

(३) स्वप्रमामिति स्वसमानाधिकरणप्रमामित्यर्थः।

सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमातृत्वमेतदेव; यत् तत्समवायः। कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्व्ववन्निरर्थकमनुसन्धेयम् । यद्येवमाप्तप्रामाण्यादिति सूत्रविरोधः, तेन ह्यीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते न तु प्रमातृत्वमिति चेत्। न। निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशाविरोधात्। प्रमासमवायो हि प्रमातृव्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयञ्चेश्वरे। अथापि कार्य्ययेति* विशेषणं पूर्व्ववदनर्थकमूहनीयम्।

तत्करणत्वं वर्त्ततएव तस्य सव्यापारत्वादिति भावः। तदाश्रयस्येति। प्रमासमवायित्वस्यैव प्रमातृत्वात् तच्च तत्कारणान्तर्भावस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। पूर्व्ववदिति। सिद्धासिद्धयोरुभयोरपि व्यावर्त्याभावादित्यर्थः। (१)यदीश्वरस्य न प्रमाणत्वमिष्यते, तदा न्यायसूत्रप्रतिपादितत्वप्रमाणत्वविरोध इत्याह। यद्येवमिति। प्रमया त्विति। चक्षुरादीनामपि चरमसहकारित्वे प्रमया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य विद्यमानत्वादित्यर्थः। पूर्व्ववदिति। सिद्धासिद्धयोरुभयोरपि व्यावर्त्या-

---

* कार्य्यतयेति,—इति का०। कार्य्यत्वे सतीति,—इति श्री०।

---

(१) यदीश्वरस्येति यद्यपि पूर्व्वं तज्ज्ञानस्य न प्रामाण्यमित्युक्तं न तु तस्य, तथापि तुल्यन्यायतया तदप्युक्तप्रायमेवेति भावः।

स्यादेतत्। प्रमीयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारकशब्दत्वमनयोः। तथाच कथमकारकमर्थइति चेत्। न। एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात्। प्रवृत्तिनिमित्तन्तु यथोपदर्शितमेव, व्यवस्थापनात्। अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमातृव्यवहारः स्यात्। सर्व्वंच स्वातन्त्र्याभावात्। करणव्यवहारस्त्वन्यच यद्यप्यन्यनिमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति। एवन्तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमेऽपसिद्धान्तः। न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्दकरणत्वात्। न। साक्षात्कारिप्रमा-

---

प्रसिद्धेरित्यर्थः। सर्व्वंचेति। यदि प्रमाकर्तृत्वेन प्रमातृत्वं, तदा अस्मदादीनामपि तदभावात् प्रमातृव्यवहारो न भवेत्। [१]तदनुकूलप्रयत्नवत्त्वं हि स्वातन्त्र्यं, तत्कर्तृत्वं सर्व्वप्रमायामस्मदादीनामपि[२] नास्ति, अस्मदादिप्रयत्नं विनाऽप्यस्मदादिप्रमोत्पत्तेरित्यर्थः। अन्यचेति। लोकइत्यर्थः। अन्यनिमित्तकोऽपीति। अयोगव्यवच्छेदेन जनकत्वनिमित्तकोऽपीत्यर्थः। कारकविशेषवाचकः प्रमाणशब्दईश्वरे न वर्त्तते किंत्वन्यथेति भावः। साक्षात्कारीति। साक्षात्कारिप्रमया नित्ययोग-

---

(१) तदनुकूलेति तदुपादानगोचरतदनुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वलक्षणमित्यर्थः।

(२) अस्मदादीनामिति जन्यात्मविशेषगुणमात्रस्यैवेश्वरकर्तृकत्वेनाभ्युपगमादिति भावः।

वत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य च लौकिकमात्रविषयत्वात्।

स्यादेतत्। तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्य्ययत्वात्। यदा खल्वेतदस्मदादिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्यालम्बनमभ्युपेयम्। तथाच तदपि विपर्य्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात्। तदनवगाहने वा अस्मदादेर्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति। न। विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य

व्यवच्छेदेन सम्बन्धस्य सम्भवेन प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावान्नोक्तदोष इत्यर्थः। साक्षात्कारित्वं त्वीश्वरप्रमाया धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः। यथाश्रुतं सूत्रन्तु लौकिकप्रत्यक्षविषयमित्याह। इन्द्रियार्थेति।

नन्वीश्वरस्य सर्व्वज्ञत्वेन सविषयभ्रमज्ञतावीश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात्, भ्रमस्यैव तस्या अपि भ्रमविषयविषयकत्वादित्याह। तथापीति। शुक्तौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानिति ज्ञानं न भ्रमः, भ्रान्तस्य तथात्वात्। शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारः, तेन तद्भ्रमः। ईश्वरज्ञाने तु रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार इति न भ्रमत्वम्। अतएवास्मदादिरपि भ्रान्तिज्ञो न भ्रान्त इत्याह। विभ्रमस्येति। प्रमाणाभावादिति। भ्रमत्वग्राहकज्ञानस्य भ्रमविषयमुल्लिखतो भ्रमस्येवायथार्थत्वादित्यर्थः। भ्रमविषयविषयकत्वेन न भ्रमत्वं, किन्तु यद्यत्र

तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात्। अन्यथा भ्रान्तिसमुच्छेद-प्रसङ्गः, प्रमाणाभावात्। तथाप्यारोपितार्थावच्छिन्न-ज्ञानालम्बनत्वेन कथं न भ्रान्तत्वमिति चेत्। न। यद् यत्र नास्ति तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात्। एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात्। न

नास्ति तत्र तज्ज्ञानत्वेन। तथाच शुक्काविदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्वाभाववति रजतत्वविषयमिति भ्रमः। तदनुव्यवसायस्य यत्र रजतज्ञाने रजतत्वप्रकारकत्वमस्ति, तत्र तदुल्लिखन् न भ्रमोवि-षयाबाधादित्याह। यद्यत्रेति। तदेव स्पष्टयति। न हीति। एतेन यद्यत्रास्ति, तत्र तज्ज्ञानं प्रमेत्यपि निरस्तम्।

स्तवकार्थं शिवस्तुतिव्याजेन सङ्कलयति। साक्षात्कारिणीति। भूता-र्थानुभवे यथार्थानुभवे। साक्षात्कारिणि प्रत्यक्षे। निविष्टोविषयी-भूतो निखिलः समस्तः प्रस्ताविवस्तूनां नानापदार्थानां क्रमो यस्य, स तथा। अनुभवविषयसकलविश्व इत्यर्थः। नित्ययोगिनि सदा सम्बद्धे। अतएव इन्द्रियादीनां द्वाराणामनपेक्षा स्थितिर्यस्य। लेशा अल्पा या अदृष्टिर्विशेषादर्शनं, तन्निमित्ता या दुष्टिः रागद्वेषा-त्मिका, तद्विगमेन प्रभ्रष्टः शङ्कातुषो वेदप्रामाण्यशङ्कालेशोयस्मादि-त्यर्थः। यद्वा, भूतार्थोऽनुभवोयस्य, तादृशि[१] साक्षात्कारवति शिवे। निविष्टेत्यादि पूर्व्ववत्। स शिवः प्रमाणं नाप्रमाणमिति कण्ठतः

---

(१) साक्षात्कारवति शिवे प्रत्यक्षज्ञानवति तस्मिन् इत्यर्थः।

हि न तद्गतं, नापि तथासत्, नापि तथावगत-
मिति* ॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ
भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।
लेशादृष्टिनिमित्तदुष्टिविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः
शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मे प्रमाणं शिवः ॥६॥

(इति चतुर्थः स्तवकः ।)

परमतनिरासः । प्रमाणं साक्षी प्रत्यक्षमिति ध्वनितम् । दुष्टमिति क्वचित् पाठः । तत्र भावे क्तः ॥०॥

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचिते कुसुमाञ्जलि-
प्रकाशे चतुर्थः स्तवकः ॥०॥

---

* नावगतमिति,—इति श्री० का० । तथावगतमिति,—इति का० ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज-श्रीरुचिदत्तोपाध्याय-विरचिते कुसुमाञ्जलिमकरन्दे चतुर्थः स्तवकः ।

अथ पञ्चमः स्तवकः ।

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्व्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत् । न ह्येष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । तथाहि,—

कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्योविश्वविदव्ययः ॥१॥

क्षित्यादि कर्त्तृपूर्व्वकं कार्य्यत्वादिति ।

तत्साधकप्रमाणाभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिं निराकर्त्तुमुपन्यस्यति । नन्विति । सर्व्वमिति । प्रागुक्तान्यथासिद्ध्यादिनिरासरूपमित्यर्थः । स्थाणोरीश्वरस्य, अथ च दारुविशेषस्य । अन्धस्तत्प्रमाणादर्शी, चक्षुर्हीनश्च । कारिकायां संगृहीतं कार्य्यत्वं हेतुं विवृणोति । क्षित्यादीति ।

नन्वत्र प्रत्येकं क्षित्यादि न पक्षः, तस्य स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितम्, एकरूपाभावात् । न च शरीराजन्यं जन्यं पक्षः, वेदाद्यव्याप्तेः । अदृष्टद्वारा शरीरिणोऽपि क्षित्यादिकर्तृत्वात् । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं जन्यम्, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन क्षितौ तदभावात् । नापि जन्यकृतिसाक्षादजन्यं जन्यं, घटादेरपि पक्षताऽऽपत्तेः ।

नापि सकर्त्तृकत्वविवादविषयः [१]तत्सन्देहविषयो वा पक्षः, एकरूपाभावे क्षित्यादिसकलविषयविवादसंशययोरभावात्। किञ्च, न वादिनोः संशयः, तयोर्निश्चितत्वात्। वाद्यनुमानयोस्तुल्यत्वेन मध्यस्थसंशय इति चेत्। तर्ह्यनुमानाभ्यां तत्संशयो मध्यस्थसंशयानन्तरञ्च वाद्यनुमानमित्यन्योन्याश्रयः। न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेण सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। हेतौ साध्याभाववद्गामित्वसंशयस्य दूषकत्वात्। तस्य च साध्याभाववति हेतुसन्देहादिव हेतुमति साध्याभावसन्देहादपि दूषकत्वात्। पक्षे तत्सद्भावेऽप्यनुमानमात्रोच्छेदकत्वेन तस्यादूषकत्वात्। न चाङ्कुरेऽपि तत एव साध्यानुमितिः, तस्यापक्षत्वेन[२] स्थापनानुमानाविषयत्वात्। [३]अनुमानान्तरस्य च क्षित्या सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्। तथा चान्योन्याश्रयादेकस्याप्यनुमानस्याप्रवृत्तिः। एकैकमात्राभिन्नसिद्धावपि सकलविषयज्ञानवदसिद्धिश्च।

साध्यमपि न कृतिमत्सद्भावः तज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाधनात्। नाप्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्यत्वं, यत्किञ्चिदुपादानविवक्षायां घटोपादानगोचरज्ञानादिमताऽस्मदादिनाऽर्थान्तरात्। न च, ज्ञानादीनामपि जनकत्वं विवक्षितं; न च घटोपादानगोचरज्ञानादेः क्षित्यादिजनकत्वसम्भव इति वाच्यम्।

---

(१) सन्देहविषयत्वं वा पक्षइति पाठे पक्षपदं पक्षतावच्छेदकपरम्।
(२) अपक्षत्वेनेति प्रतिज्ञाविषयस्यैव पक्षत्वमित्यभिमानः।
(३) ननु प्रथममङ्कुरे तदनुमाय क्षितौ तदनुमेयमित्यतआह अनुमानान्तरस्येति।

तथापि क्षितिजनकादृष्टजनकज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेना-दृष्टद्वारा तेनैव सिद्धसाधनात्। न च साक्षात्त्वमन्यत्वं विवक्षितं, घटादेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः। न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः, घटे व्यभिचारात्, तत्क्रियात्वस्यैवोपाधित्वाच्च। क्षित्युपादानविवक्षायाम-प्रसिद्धिः। न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया तत्तत्समभिव्याहा-रात्तत्तदुपादानबोधकत्वम्। शाब्दएव बोधे तथा व्युत्पत्तेः। अनु-मितौ च येन रूपेण व्यापकत्वं, तेनैव रूपेण तस्य विषयत्वात्। तच्चोपादानत्वमेवेत्युक्तदोषापरीहारात्। किञ्च, घटे चिकीर्षाद्वारा कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानमनुमितिरूपं जनकमिति साध्यविकलो-दृष्टान्तः, साध्याप्रसिद्धिर्वा। प्रत्युत घटेऽनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे-ऽनुमितिः सिध्येत्। यथा च प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं तदीश्वरे, तथाऽनुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि नित्यैव सा तत्र स्यात्। द्वेषयोनिकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारश्च। तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वानु-मानादीश्वरे द्वेषोऽपि सिध्येत्। द्वेषवतश्च(१)* संसारित्वे भगवतोऽपि तथा स्यात्। कथं वा उपादानगोचरा चिकीर्षा, असिद्धत्वात्।

किञ्च, कार्य्यत्वं न योगोपस्थितकृत्यर्हत्वम्, असिद्धेः। नापि कादाचित्कत्वं, प्रागभावे व्यभिचारात्। नापि प्रागभावप्रतियोगित्वं, ध्वंसे व्यभिचारात्। न च सत्त्वेन हेतुविशेषणं, सत्ताजातेः परं

---

* रागवतः—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) रागवतइति चिकीर्षावतइत्यर्थः।

प्रत्यसिद्धेः। स्वरूपसत्त्वस्य ध्वंसेऽपि सत्त्वात्। नापि पूर्व्वकालासम्बन्धित्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, सकलपूर्व्वकालस्याप्रसिद्धेः, तत्तत्पूर्व्वकालस्य चाननुगमात्।

घटादिरपि दृष्टान्तः साध्यविकलः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव जनकतया तदाश्रयस्याजनकत्वात्। धर्म्मिग्राहकस्यान्वयव्यतिरेकस्य वा तद्ग्राहकस्याभावात्। न च ज्ञानवत् कार्य्यत्वेनात्मजन्यत्वमनुमेयम्, आत्मसमवेतत्वस्यैवोपाधित्वात्। अन्यथा शब्दवदाकाशजन्यत्वानुमानापत्तेः। एतेन सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात्, [१]अदृष्टसामग्रीजन्यत्वे चादृष्टत्वापत्तिः, द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतिजन्यमिति वा साध्यमित्यपास्तम्। आद्ये, ज्ञानादिसिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वादुदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वात्। अन्त्ये, गौरवात् द्व्यणुकासमानकालीनकृतित्वेनाजनकत्वात्। अपिच, सामान्यज्ञानादिप्रत्यासत्तिजन्योपादानज्ञानादिमत्ताऽर्थान्तरम्। न चानागतगोचर-प्रत्यक्षजनक-प्रत्यासत्त्यजन्यं ज्ञानविशेषणम्। तादृशप्रत्यासत्तेस्तज्जन्यत्वस्य च परं प्रत्यसिद्धेः।

---

(१) ननु ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसर्गान्तरीयादृष्टजनकसामग्रीवादृष्टद्वारा द्व्यणुकजनकतयाऽर्थान्तरमतआह अदृष्टसामग्रीजन्यत्वे चेति। न चादृष्टमधिकं कारणमिति न तदापत्तिरिति वाच्यम्। तथात्वे शिवादेरदृष्टविशेषत्वापत्तेः। यथा शिंशपात्वस्य विशेषत्वाश्रयात्। लाघवादन्दृष्टसामग्रीजन्यत्वस्यैवादृष्टत्वप्रयोजकत्वाच। तथा चादृष्टसामग्री अदृष्टप्रागभावादिघटिता नान्यत्र गमिकेति भावः।

अत्रोच्यते । (१)अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यं समवेतं जन्यं, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यं, समवेतत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात्, यदेवं तदेवं यथा घटः, तथा चैतत् तस्मात्तथा । एवञ्च शब्दफूत्कारादीनां पक्षत्वाच्च तैः सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् । (२)यदि च

---

(१) सम्प्रदायमते उक्तसन्दिग्धानैकान्तिकभियाऽनुगतं पक्षतावच्छेदकमाह अदृष्टाद्वारकेति । तत्रोपादानपदं स्वोपादानपरम् । तथा च स्वोपादानगोचरजन्यकृतिजन्या घटादयः प्रसिद्धाः, तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकम् । एतेन उपादानपदं यदि यत्किञ्चिदुपादानपरं तदा अदृष्टद्वारकरूपाद्युपादानस्वदण्डादिगोचरास्मदादिकृतिजन्यानां शब्दादीनां पक्षता न स्यात्, क्षित्याद्युपादानपरत्वेऽप्रसिद्धिरित्यपास्तम् । नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं अदृष्टद्वारककृतिमादाय प्रकृते दोषास्पर्शनादिति चेत् ।

अत्राहुः । काशीशरीरे यद्गौरं रूपमुत्पन्नं, तत् काशीशरीरगोचरतपश्चरणादिकृत्या जन्यते । सा च कृतिरदृष्टद्वारिका तद्रूपोपादानकाशीशरीरगोचरा चेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति । केचित्तु ऐहिकपुष्टशरीरकामनया कामनातीर्थस्नानानन्तरं चिराद्यदिहैव पुष्टं शरीरमुत्पद्यते, तच्च शरीरान्तरवदस्मदादिकर्तृकम् । तथा च प्रयागस्नानानुकूल-शरीरावयवगोचरकृत्याऽदृष्टद्वारा जनिते पुष्टशरीरेऽव्याप्तिवारणाय तदित्याहुः । साध्येऽप्युपादानगोचरत्वेन जनकता विवक्षिता । तेन स्वदण्डगोचरकृतिजन्यत्वमादाय न शब्दाद्यंशे सिद्धसाधनम् । एवञ्च काशीरूपाद्यंशे सिद्धसाधनवारणाय तत्रादृष्टेत्यादिविशेषणमित्यवधेयम् । शेषं प्रपञ्चितमनुमानप्रकाशेऽनुसन्धेयम् ।

(२) पक्षसमे सन्दिग्धानैकान्तिकं न दोषइत्यनुपदवक्ष्यमाणावष्टम्भादभ्युपगमवादेनाह यदि चेति । तमादाय समूहालम्बनानुमितावित्यर्थः ।

कस्यचित्पक्षे नान्तर्भावः, तदा तमादाय निरुक्तस्य पक्षत्वे समूहालम्बनानुमितावविरोधः। अन्यकृत्यजन्यत्वञ्च अन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या तावतामुपस्थितिः। अन्यत्वञ्च कृतौ स्वपक्षे विशेषणं, परं प्रत्युपरञ्जकमात्रं प्रमेयो घट इतिवत् तत्प्रकारकज्ञानोपयोगि। उभयसिद्धस्वप्रयोजकत्वमात्रं तन्त्रं, न तु प्रयोजकस्योभयसिद्धत्वम्। क्षितिरेव वा पक्षः। पक्षपक्षसमनैरपेक्ष्येण घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयोर्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधाच्च सन्दिग्धानैकान्तिकम्। [१]अनुमित्योरन्योन्यानपेक्षणान्नान्योन्याश्रयः। न चाङ्कुरे पक्षधर्म्मताज्ञानाभावः, सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववतएव पक्षत्वात्। तच्च क्षितौ पञ्चावयववाक्येनाङ्कुरेऽन्यत इति न विशेषः।

यदि च क्षितौ लिङ्गनिश्चयदशायां तद्वत्तयाऽङ्कुरस्य न निश्चयः, तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकम्। पक्षसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसन्देहाल्लिङ्गे व्याप्तिग्रहएव नोत्पद्यते इति चेत्। तर्हि धूमेऽपि व्याप्तिग्रहो न स्यात्, सन्दिग्धवह्निपर्व्वतापर्व्वतधूमवतामेकधर्म्माभावेनापक्षत्वात्। तस्मादनुमानोच्छेदप्रसङ्गात् सन्दिग्धसाध्ये लिङ्गनिश्चयो न दोषः। लाघवादेकज्ञानसिद्धावुत्पत्तिमतोऽनादिकार्य्यप्रवाहाजनकत्वे नित्यत्वसिद्धौ, कारणं ततो निवर्त्तमानं नियतविषयतामादायैव निवर्त्तते। तस्याः कारणाधीनत्वात्। अनित्यासर्व्व-

---

(१) अनुमित्योरिति एतच्च पराभ्युपगमरीत्योक्तं, पक्षभेदमाश्रित्य भेदारोपाद्वा। वस्तुत एकैव समूहालम्बनाऽनुमितिरिति ध्येयम्।

विषयकज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणाद्वा ज्ञानस्य सर्व्वविषयकत्व-सिद्धिः।

साध्ये च ज्ञानादीनां विशेषणतया विशिष्टस्य साधनत्वेन विव-क्षितत्वाच्च तदुपलक्षितक्षेत्रज्ञेनार्थान्तरम्। अदृष्टप्रागभावेति विशे-षणाच्चादृष्टद्वारा नास्मदादिभिः सिद्धसाधनम्। नापि साध्याप्रसि-द्धिः, सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति भवति। न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाध-नत्वानुमितावपि अवयवानां प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः। न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम्, अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः। (१)प्रवृत्तिविषयमृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दादिना व्यभिचारः। न चेश्वरेऽनुमित्यापत्तिः, स्वसुखादिसाधनतानुमितेर्हेतुताया गृहीताया ईश्वरे धर्माद्यभावेन बाधात्, अनुमितिमात्रस्य च हेतुत्वाग्रहात्। उपादानस्य सिद्धत्वे-ऽप्युपादेयवत्त्वेन चिकीर्षाविषयत्वात्। न च द्वेषसिद्धिः, तस्य कृतिद्वारा कार्य्याहेतुत्वात्। प्रयोजनं विना द्वेषमात्रात् शत्रुना-शानुकूलकृतेरनुत्पत्तेः। किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानु-त्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात् कृतिः। तथा चेष्ट-साधनताज्ञानात् तत्रेच्छाऽस्त्येवेति सैव कृतिकारणं, क्लृप्तत्वात्।

---

(१) ननूपादानप्रत्यक्षं विनाऽपि शब्दार्थप्रवृत्तेर्व्यभिचार इत्यत आह प्रवृ-त्तिविषयेति। न ह्युपादानप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वं ब्रूमः, किन्तु प्रवृत्तिवि-षयप्रत्यक्षत्वेनेति न व्यभिचार इत्यर्थः।

देषस्तु परम्परया तदुपचीणः । प्रत्युं देशीत्यबाधितमानसप्रत्यक्षाच्च तत्सिद्धिः ।

नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः, प्रयत्नवदात्मसंयोगस्य चेष्टाद्वारा घटहेतुतया प्रयत्नस्येवात्मनोऽपि हेतुत्वात् । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं विना न चेष्टेति प्रयत्नएव तत्कारणं संयोगपरिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्रस्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य तस्य हेतुत्वात् । नात्मसंयोगः क्रियाहेतुः, संयोगाभावेन तदभावादर्शनादिति चेत् । न । [१]यः स्पन्दो व्यधिकरणद्रव्यगुणजन्यः स तत्संयोगासमवायिकारणकः, यथा स्पर्शवद्वेगवत्संयोगजा क्रियेति तत्सिद्धेः । [२]असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च ।

केचित् तु अनुकूलकृतिसमवायित्वमेव कर्त्तृत्वं न तु जनकत्वविशेषितं गौरवात्, तथाच ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वस्यैव साध्यत्वात् तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्त्तृत्वमित्याहुः । सामान्यादिगोचरप्रत्यासत्त्या कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि घटादावकर्त्तृत्वात् कर्त्तृत्वेन ज्ञानं सिध्यत्तद्विलक्षणमेव सिध्यतीति संक्षेपः ।

---

(१) यः स्पन्दइत्याद्यनुमानप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

(२) असमवायीति असमवायिपदं प्रकृताभिप्रायेण स्वरूपनिर्व्वचनम् । यद्यप्युष्णीतरस्पर्शासमवायिकारणके शरीरतरुसंयोगेऽरुणो न कारणमिति व्यभिचारः, तथापि क्रियायामेवेत्याशयइत्यन्ये । तत्राप्यरुणो कारणमित्यन्ये ।

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥ २ ॥

यद्यपि बाधस्तृतीयस्तवकएव निरस्तः, तथापि प्राधान्येन तत्र योग्यानुपलब्धिबाधो निरस्त इह त्वनुमानबाधो निरस्यः। तत्र व्यापकानुपलब्धिविरोधेन बाधो विवक्षितः, प्रतिरोधो वा ? आद्ये, न बाधोऽस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिसिद्ध्यर्थमन्यैर्हेतुभिः कर्तृत्वादिभिरुप-जीव्यत्वात्। अन्त्ये, प्रतिबन्धः प्रतिरोधो न, हीनोत्तमबलयोस्तद्-भावादित्यर्थः। ननु परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनेन तद्विरोधमात्रं स्यात् । यद्वा, व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थाप्यविशेषयोर्विरोधेन विशेषविरोधः स्यादित्यत आह। सिद्ध्यसिद्ध्योरिति। आद्ये कार्य्यत्वस्य पक्षधर्मत्वसिद्धौ कर्तृत्वादेश्च तदसिद्धौ सत्यां तुल्य-बलत्वाभावेन विरोधाभावादित्यर्थः। अन्त्ये अभिमतविशेषसिद्ध्य-सिद्ध्योः सहोपलम्भविरोधिविशेषानुपलम्भाभ्यां विरोधस्य प्रत्येतु-मशक्यत्वादित्यर्थः। (१)सन्दिग्धव्यतिरेकित्वाप्रतीतव्याप्तिकत्वोपाधि-भिरसिद्धिरपि नेत्याह। नासिद्धिरिति। (२)विपक्षबाधकोपदर्श-नव्याप्तिज्ञानोपायोपाधिविरहप्रतिपादनैरसिद्धिनिबन्धनस्याभावादि-त्यर्थः।

---

(१) सन्दिग्धव्यतिरेकित्वमप्रयोजकत्वम् ।
(२) क्रमेण हेतुमाह विपक्षेति ।

तथाप्यत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्भावयन्ति, कस्तेषामाशयः? किमीश्वरं पक्षयित्वा कर्त्तृत्वाच्छरीरित्वं; ततः* शरीरव्यावृत्तेरकर्त्तृत्वम्†, अथ क्षित्यादिकमेव पक्षयित्वा कार्य्यत्वाच्छरीरिकर्त्तृकत्वं, यद्वा शरीराजन्यत्वादकार्य्यत्वं, ततएव वाऽकर्त्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तम्भनार्थं विपरीतव्याप्त्युपदर्शनमात्रं वेति। तत्र प्रथमद्वितीययोराश्रयासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः। तृतीये

कारिकार्थं सङ्कलयितुं पराभिप्रायं विकल्पयति। तथापीति। सत्तयाऽनुपलब्धेः प्रागेव निरासात् ज्ञातायास्तथात्वं वाच्यं, तत्र पक्षादिविभागं पृच्छति। किमीश्वरमिति। कर्तृत्वादिति। तथा चाशरीरस्य कार्यनिर्माणशक्त्यभावापत्तिरिति भावः। ततएव, शरीराजन्यत्वादित्यर्थः। परव्याप्तिः, कार्य्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तिः। तत्रेति। ईश्वरस्य धर्म्मिणः प्रमाणेन ज्ञानाज्ञानयोर्धर्म्मिग्राहकमानबाधाश्रयासिद्धी। ईश्वरद्वेषिणः परस्य कर्तृत्वात्तच्छरीरित्वस्वीकारेऽपसिद्धान्तः। ईश्वरः शरीर्य्यकर्त्ता वेत्यत्र माता वन्ध्येतिवत् प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातः, ईश्वरपदस्याशरीरकर्तृवाचकत्वादित्यर्थः। कार्य्यत्वशरीरिकर्तृत्वयोर्व्याप्तिबलात् क्षित्यादौ शरीरिकर्तृसाधनेऽपि नाशरीरिकर्तृनिरास इत्याह। तृतीयेति। क्षित्यादौ शरीरिणः

* अथ,—इति का०।

† शरीरव्यावृत्तेरकर्तृकत्वम्,—इति श्री० पा०।

तु व्याप्तौ सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यान्तु न प्रसङ्गः। चतुर्थे बाधानैकान्तिकौ*। पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम्। षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्त्या बाधः। न चागृह्यमाणाविशेषव्याप्त्या गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम्†। अस्ति च कार्य्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्म्मतापरिग्रहे विशेषः; कर्त्ता शरीरी, विपरीतो न कर्त्तेति चानयोस्तद्विरहः।

कर्तुर्योग्यानुपलम्भेन बाध इति भावः। वस्तुतः शरीरकर्त्रभावेऽप्यङ्कुरादौ कार्य्यत्वाद्व्यभिचारेण न व्याप्तिरित्याह। असत्याञ्चेति। क्षित्यादेः सर्व्वस्य पक्षत्वे बाधः, कस्यचिदपक्षत्वे तत्रानेकान्तः, प्रमितसाध्याभाववद्धर्म्मिकस्यैव बाधत्वादित्याह। चतुर्थइति। जन्यत्वमात्रस्यैव गमकत्वे शरीरं व्यर्थं व्याप्यतानवच्छेदकत्वरूपम्। शरीरजन्यत्वाभावादिति नञः प्रतियोगिविशेषणतायामखण्डस्यैव हेतुतायामजन्यत्वमेवोपाधिरिति न साधनं साध्यव्याप्यमित्याह। पञ्चमे त्विति। स्तम्भनं बाधः प्रतिरोधो वा न सम्भवतीति क्रमेणाह। षष्ठेऽपीति। विशेषः पक्षधर्मता। अस्ति चेति चौहेतौ। यस्माद्मद्व्याप्तौ पक्षधर्म्मताऽस्ति त्वदीयव्याप्तौ च सा नास्ति धर्म्यज्ञानात्, ज्ञाने वा धर्म्मिग्राहकमानबाधः, केवलव्याप्तेस्त्वसाधकत्वमित्यर्थः।

---

* बाधानेकान्तौ,—इति क्री० म्रा०।

† न च गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम्,—इति क्री० म्रा०।

ननु यद्बुद्धिमद्धेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमद्धेतुकमपि न भवति इति विपर्य्ययनियमोऽपि स्यात् । तथाच पक्षधर्म्मताऽपि लभ्यते इति चेत् । न । गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात् । हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्त्तृव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम् । व्याप्तश्च पक्षधर्म्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात् ।

ननु क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्धेतुकं शरीराजन्यत्वादित्यत्र यद्बुद्धिमद्धेतुकं तत् शरीरजन्यमिति व्यतिरेकव्याप्तौ पक्षधर्मतालाभः स्यादित्याह । नन्विति । इदं केवलव्यतिरेकितया साधनम्, अन्वयव्याप्तिसत्त्वेऽपि व्यतिरेकिव्याप्तिबलेन, अन्वयव्यतिरेकितया वा ? तत्र नाद्य इत्याह । गगनादेरिति । असत्सपक्षस्यैव केवलव्यतिरेकित्वादित्यर्थः । शरीररूपविशेषणवैयर्थ्येनान्वयव्याप्त्यभावाद्व्यतिरेकेऽपि तदभावान्नान्त्य इत्याह । अन्वये चेति । व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरतश्च स्वरूपासिद्धिप्रसङ्ग इति भावः । केवलायाश्च पक्षधर्मताया असाधकत्वाद्व्याप्त्यभावे साऽप्यनुपयोगिनीत्याह । व्याप्तश्चेति ।

ननु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति नियमाच्च कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियतत्सिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकत्वं,

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्या-सिद्धत्वं वेदितव्यम्*। न हि यद्व्याप्तिर्यदभावेऽन्वय-

निरुपाधित्वात्। कार्य्यत्वसकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति, तदा तुल्यबलत्वेन ज्ञातात् सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबंधोऽस्तु। मैवम्। पक्षधर्मताबलान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वात्। अस्मदादिज्ञानमात्रविषयत्वेन तत्प्राथमिकव्याप्तिप्रत्ययस्य तस्य भिन्नविषयत्वात्। एकविषयकविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्। नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात्। न च ज्ञानत्वं नित्यावृत्त्येवेति ज्ञातमतस्तत्र न नित्यवृत्तित्वज्ञानमिति वाच्यम्। उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वज्ञानेऽप्यतिरिक्तनित्यवृत्तित्वज्ञानाविरोधात्। अतएव कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमपास्तम्।

ननु क्षित्याद्यकर्तृकं कर्तृव्यापकरहितत्वादित्यत्र नोक्तदोष इत्यत आह। एतेनेति। दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्यप्रदर्शनेन [१]सामान्यतः कर्तृव्यापकरहितत्वमसिद्धम्। शरीरजन्यत्वादेस्तु रहितत्व[२]मसमर्थविशेषणतयेत्यर्थः। तदेव स्पष्टयति। न हीति। यद्व्याप्तिः,

* सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वमुक्तं वेदितव्यम्,—इति पा०।

(१) ननु कर्तृव्यापकरहितत्वादित्यत्र कुतोविशेषणासामर्थ्यमित्यत आह सामान्यतइति।

(२) असमर्थविशेषणतयेति असिद्धमित्यनुषज्यते।

व्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्त्तुमशक्या*, तत्तस्य व्यापकं ना-

शरीरव्यावृत्तिः। यदभावे, कर्त्रभावे। तच्छरीरं तस्य कर्तुर्व्यापक-मित्यर्थः। यएव तस्य व्यापको यस्याभावे साध्ये दृष्टान्तेऽन्वयव्यति-रेकाभ्यां पक्षे उपसंहर्तुं शक्यते। यथा वह्नेरभावो धूमाभावे। प्रकृते चान्वयिनि दृष्टान्ते विशेषणासामर्थ्ये तदप्रयोजकत्वस्योक्तत्वा-द्व्यतिरेकोऽप्यप्रयोजक इति भावः।

ननु किं विशेषणस्यासामर्थ्यं? न तावन्निःप्रयोजनकत्वं, व्याप्ति-ग्रहोपयुक्तविशेषणस्येव पक्षधर्मतौपयिकस्यापि तस्य सप्रयोजनकत्वात्। व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव तन्त्रत्वात्। नापि व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेव व्याप्तिरिति तच्छून्यत्वं, निर्वि-शेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तेः। तत्र व्यक्तेरेव विशेषणत्वेऽन्योन्याश्रयात्। नापि व्यभिचारवारकं विशेषणं विशिष्टे व्याप्तिग्राहकं, सहचारदर्श-नादिसत्त्वे तदभावे व्याप्तिग्रहाविलम्बात्। न च व्याभिचारावारक-विशेषणशून्यएव व्याप्तिग्रहः, प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात्। तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वस्य च विवक्षितत्वे विरोधः, तत्रोपात्तं तेन शून्यश्चेत्यस्यासम्भवात्।

अथ शरीरजन्यत्वाभावे न व्याप्तिः, एकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्या-सज्यवृत्तित्वात्। विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वे सत्येव विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वाच्च। किन्तु जन्यत्वाभावे व्याप्तिः। तत्र

* व्यतिरेकाभ्यामनुपसंहार्य्या,—इति श्री० का०।

स्वरूपासिद्धिः। तन्निरासार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिः। न। अव्यभिचारानौपाधिकत्वयोर्विशिष्टे सत्त्वेन तदभावसाधने बाधात्। किञ्चैवं निर्धूमोऽयं आर्द्रेन्धनप्रभववह्निरहितत्वादित्याद्यप्यनुमानं न स्यात्। (१)यद्वा, शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डएव हेतुरस्तु, तत्र व्यर्थविशेषणत्वाभावात्।

अत्राहुः। शरीराजन्यत्वस्य व्याप्यत्वेऽपि शरीरं न व्याप्यतावच्छेदकं, गौरवात्। (२)येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते, तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात्। अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्रसिद्धत्वेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यते इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकम्। व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वात्। धूमे च वह्निविशेषस्य कारणत्वात् कारणाभावस्य च कार्य्याभावव्याप्यत्वात् न तत्रोक्तदोषः।

शरीरजन्यत्वाभावोऽप्यखण्डो न हेतुः। यदि हि शरीरजन्यत्वप्रयुक्तं सकर्तृकत्वं स्यात्, तदा तदभावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्यव्याप्यता स्यात्। न चैवम्। किन्तु जन्यत्वप्रयुक्तं, लाघवात्। तथा चाजन्यत्वमेवोपाधिः। न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदात् पूर्व्वसाधनव्य-

(१) शरीरजन्यत्वात्यन्ताभावप्रतियोगिकयावदन्योन्याभावहेतुत्वे वैयर्थ्येऽपि शरीरजन्यत्वात्यन्ताभावेऽखण्डे न वैयर्थ्यं, शरीरं विना तस्याज्ञानेन तत्र व्याप्तेरग्रहादित्याह यद्वेति।

(२) येन विशेषणेन विनेति यद्यप्येवमपि नीलधूमादौ व्यभिचाराभावविशिष्टसहचारादिरूपव्याप्तेः सत्त्वात् कथं व्याप्यत्वासिद्धिः, तथाप्यनुमानप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम्।

तिरेको नोपाधिः, आभासस्थापनायां पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्या-व्यापकत्वेनानुपाधित्वेन तत्र सत्प्रतिपक्षावकाशात्।

यद्वा, यन्निरूपिता [१]यन्निष्ठा व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते, तच्च विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम्। अकर्तृत्वनिरूपिता-भावनिष्ठव्याप्तौ[२] च शरीरं विनैव प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति[३] न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकम्। अतो गौरवेण शरीर-जन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छे-दकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृत्वव्याप्यः। अन्यथा अदृष्टाजन्य-त्वस्यापि क्षित्यादावनुमित्यापत्तेः।

[४]अस्मत्पितृचरणास्तु। प्रतिपक्षानुमानस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभाव-विषयत्वात्, अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्, स्थापनानुमानस्य च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृसाधकत्वात्, भिन्न-

(१) यन्निष्ठेति यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठेत्यर्थः।

(२) अभावनिष्ठव्याप्तौ अभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकविशिष्टनिष्ठव्या-प्ताविसर्थः।

(३) न शरीरेति अभावत्वावच्छिन्ने जन्यत्वाभावे शरीरं विनैवाकर्तृकत्व-निरूपितव्याप्तिग्रहान्न तद्विशिष्टे व्याप्तिरित्यर्थः।

(४) नन्वेवं जन्यत्वाभावोऽपि तद्व्याप्यो न स्यात् सकारणकत्वाभावादौ जन्यत्वविशेषणं विनाऽपि अभावत्वावच्छिन्ननिष्ठव्याप्तेर्ग्रहादित्यनुश-यादाह अस्मत्पितृचरणास्त्विति। सामान्यलक्षणाऽनङ्गीकारेण तन्मते भिन्नविषयत्वं बोध्यम्। वस्तुतस्तु स्थापनानुमानस्य तर्कसचिवत्वादस्य च तदभावाद् व्यर्थविशेषणत्वादिदोषाच्च न्यूनबलत्वमिति न सत्प्रति-पक्ष इति भावः।

मेति। विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलम्भेन तद्-सिद्धौ मिथोधर्म्मिपरिहारानुपलम्भेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति।

विषयतया न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः। न च कर्तृजन्यत्वस्योपाधेः स्थापनाविषयतया तदभावः साध्यः, तस्याप्यप्रसिद्धकर्तृव्यक्तिमादाय पर्य्यवसानात्। न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः, (१)तस्य गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वादित्याहुः।

अर्थान्तरेण सिद्ध्यसिद्ध्योरिति व्याचष्टे। विशेषेति। व्याप्तिपक्षधर्म्मताभ्यामानीयमानशरीरित्वाशरीरित्वसिद्धौ (२)रूपरसवत् कर्त्तरि सहोपलम्भेन, तदसिद्धौ कर्त्तरि तदुभयासिद्धौ (३)यो मिथो धर्म्मिपरीहारोऽन्योन्यधर्म्मिप्रतिक्षेपः, तस्यानुपलम्भेन निरस्तोविशेषविरोधोन

---

(१) तस्येति गोत्वाद्येकभावाभावसाधकत्वविषयत्वेन त्वया समाधेयत्वादित्यर्थः।

(२) रूपरसवत् कर्त्तरीति यद्यपि शरीरित्वाशरीरित्वयोस्तथा न सहोपलम्भः, तथापि कर्तृजातीये तथोपलम्भएव सहोपलम्भोबोध्यः। यद्वा कर्तृत्वाशरीरित्वयोः सहोपलम्भो बोध्यः।

(३) यो मिथो धर्म्मीति शरीरिकर्तृत्वाशरीरिकर्तृत्वयोरिति शेषः। न च कर्तृत्वाशरीरित्वयोः प्रत्यक्षविरोधात्तथापि कथं समावेश इति-वाच्यम्। तस्य प्रसिद्धमात्रविषयकत्वेन पक्षधर्म्मताबललभ्यकर्त्तरि तदुभयसिद्धौ विरोधाभावात्। अन्यथा अवयवो महानेवेत्यादिधी-विरोधात् परमाण्वादेरसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः।

स्यादेतत्। अस्ति तावत् कार्य्यस्यावान्तरविशेषो-यतः शरीरिकर्तृकत्वमनुमीयते। तथाच तत्प्रयुक्तामेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्य्यत्वसामान्यमिति स्यात्। न स्यात्। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथा सति सौरभकटुत्वनीलिमादिविशेषे सति* न

शङ्कामप्यधिरोहतीत्यर्थः। असिद्धिनिबन्धनमुपाधिमाह। अस्तीति। शरीरजन्यकार्य्ये यदवच्छेदेन शरीरस्य कारणत्वं गृह्यते, तत् सामान्यात्मकमेकमङ्गीकार्य्यम्। अतस्तत्सामान्यवत्त्वमेवोपाधिरिति न कार्य्यत्वसामान्यं कर्तृजन्यत्वव्याप्यमित्यर्थः। (१)तत्सामान्यानङ्गीकारेऽपि घटत्वादिकमेव कर्तृजन्यत्वे प्रयोजकम्। अग्निजन्यतायां धूमत्वादेरिवाननुगतस्यापि जन्यत्वावच्छेदकत्वादिति भावः। तथापि कार्य्यत्वसामान्यस्य कर्तृसामान्येन व्याप्तौ विशेषो नोपाधिः। न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम्। तथात्वे वाऽग्निजन्यत्वे धूमविशेषस्य प्रयोजकत्वान्न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्। तस्मात् यद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावः, तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम-

* विशेषेषु,—इति क्षी०।

(१) तत्सामान्यानङ्गीकारे इति न च घटत्वादीनां प्रत्येकं साध्याव्यापकत्वं, शरीरजन्यतावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। तावदन्यतमवत्त्वं तथेत्यप्याहुः। केचित्तु तदनङ्गीकारात्तस्यानुपाधित्वेऽपि घटत्वादिकमेव कर्तृजन्यतावच्छेदकमस्तु न तु जन्यत्वमित्यप्रयोजकमेवास्त्विति तात्पर्य्यमित्याहुः।

धूमसामान्यमग्निङ्गमयेत् । किं नाम साधकसामान्ये साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्त्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेत्, न तु विशेषे सति सामान्यमकिञ्चित्करम् । तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गात्* । सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वह्निर्दृष्टः, न तु विशेषं विहाय कार्य्यं कर्त्तेति चेत् । न । कार्य्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्य्यकारणसामान्ययोः प्रतिबन्धमन्यथा कुर्य्यादिति । किं न दृष्टं कार्य्यं कारणमात्रे अङ्कुरो बीजे तद्विशेषो धान्ये तद्विशेषः शालौ तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा

इत्याह । न हीति । नन्वग्निधूमसामान्ययोर्व्याप्तौ धूमविशेषो नोपाधिः, प्रत्येकं साध्याव्याप्तेः । कर्त्तृकार्य्यसामान्ययोर्व्याप्तौ शरीरप्रयोज्यजातिर्न साध्याव्यापिकेत्याशयमविद्वान् (१)शङ्कते । सौरभादीति । सा जातिर्न कर्त्तृमात्रप्रयोज्यतया कल्पिता; किन्तु शरीरप्रयोज्यतयेति तदभावाच्छरीरमेव कारणं निवर्त्तते, न कर्त्तृसामान्यं, तस्यैव कार्य्यकारणभावप्रवृत्तौ कर्त्तृमात्रनिवृत्तावप्रयोजकत्वादिति परिहरति । कार्य्यविशेष इति । शरीरकर्त्तृत्वानुमानञ्च घटत्वादिभि-

---

* विशेषान्तरापेक्षायामकिञ्चित्करत्वप्रसङ्गः,—इति श्री० ।

---

(१) इत्याशयमविद्वानिति इति शङ्कते इत्यन्वयः ।

दृष्टमणुद्रव्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि। तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात् सिध्यत्येव। अवश्य-

---

रेवोपपन्नमिति तज्जातौ मानाभावः। (१)तेषाञ्च नोपाधित्वं, प्रत्येकं साध्याव्यापकत्वादिति भावः। नन्वत्र बाधकाभावादस्तु तथा, प्रकृते तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तिप्रत्यक्षबाधः, तुल्यत्वेऽपि व्याप्तिसंशयाधायकत्वात्। न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यम्। विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य्य-कारणभावस्यैवासिद्धेरित्यत आह। क्व वेति। एवं सति, अवयवो-महानेव (२)रूपारम्भकं रूपमनित्यमेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुतद्रूपचक्षुरादेरप्यसिद्धिः स्यात्।

अथ द्रव्यचाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य रूपे स्वाश्रयसमानाधिकरणरू-पस्य साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् तन्मूलविपक्षबा-धकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधि-व्याप्तेर्बाधः। न तु वैपरीत्यं, विपक्षबाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वात्। तर्हि ज्ञानादिकार्य्ययोः कार्य्यकारणभावावधारणात् तन्मूलविपक्ष-बाधकेन व्याप्तिग्रहात् पक्षधर्मतासचिवान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभि-

---

(१) तेषाञ्चेति घटत्वादीनामित्यर्थः। यद्यपि विवक्षितोपाधौ नायं दोषः, तथापि यथाश्रुताभिप्रायेणेदम्। विपक्षबाधकेन च हेतौ साध्यव्या-पकतया नायमुपाधिरित्यत्र तात्पर्य्यम्।

(२) रूपारम्भकमनतिप्रयोजकं बोध्यम्।

चाराच्च व्याप्तिः। न च कार्य्यकारणभावे बाधः, साध्यं पचा-
तिरिक्तएव सुखं दुःखमभिजनमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् कार्य्यात् कार-
णानुमानोच्छेदे निरीहं जगज्जायेतेत्यर्थः।

ननु शरीरजन्यत्वमुपाधिः। पचेतरत्ववत्पचमाचव्यावर्त्तकविशेषण-
त्वात् साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानि-
श्चयाच्च न तदुपाधिरिति चेत्। न। तेषामनुपाधित्वे साध्यग्राह-
कमानाभावस्य तन्त्रत्वात्। प्रकृते तु चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वा-
रैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्यजनकत्वाच्च विप-
क्षबाधकात्तन्निश्चयात्। अतएव बाधोन्नीतं पचेतरत्वमग्निमत्त्वेन
धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभवाग्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये
पृथिवीत्वमुपाधिः, विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्।

मैवम्। कर्तुर्हि शरीरसहकारिता यदि घटादौ कर्त्तव्ये
तदा शरीरं विना तस्य घटाद्यकरणेऽपि किमायातं कर्तुः कार्य-
माचकरणे। न च कार्यमाचकरणे सा, तस्य त्वया कर्तृजन्यत्वान-
भ्युपगमात्। तथात्वे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति तस्य
साध्याव्यापकत्वम्। नापि स्वकार्ये, तत्रैव तस्यानवच्छेदकत्वात्, आ-
त्माश्रयात्।

तथापि सन्दिग्धोपाधिः स्यात्, तुल्ययोगक्षेमतया साध्या-
व्यापकतासंशयाधायकत्वादिति चेत्। न। लाघवेन बाधकं विना
कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्। न तु शरीरजन्यत्वस्य, गौर-
वात्। तथा च न शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्यापकम्। घटादौ
त्वार्थः समाजः, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनियमात्, न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः।

अपि च, शरीरजन्यत्वं हस्तादिजन्ये साध्याव्यापकम्। न च साक्षात् प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वं तदर्थः, (१)साधनव्यापकत्वात्। परमाण्वादेस्तत्साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वात्। शरीरिकर्तृकत्वमपि नोपाधिः। कार्यमात्रे कर्तुः शरीरसहकारित्वाभावात्, तस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्।

ननु घटादौ कृतिसाध्यता शरीरव्यापारद्वारैव, न साक्षात्। न च शरीरस्य तत्सम्भव इति तद्बाधात् कर्तुरपि बाधएव। शरीरव्यापारजन्यत्वं वोपाधिः। नैवम्। कार्यमात्रे हि तथा न कृतिसाध्यता, क्षित्यादौ व्यभिचारात्। घटादौ च तथात्वेऽपि कार्यमात्रे कृतिमात्रस्य जनकत्वाविरोधात्। विशेषयोर्हेतुहेतुमद्भावे बाधकं विना सामान्ययोरपि तथात्वात्। न च चेष्टेतरकार्ये शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं, क्षित्यादौ व्यभिचारात्। किन्तु घटादावित्युक्तम्।

अतएव, सहभावनिरूपकत्वे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वम्। न च कृतेः कार्यसहभावनिरूपकत्वं, स्वतः कार्यकाले तदभावात्, तथा च तत्परिचायितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वम्।

---

(१) साधनव्यापकत्वादिति ननु चेष्टाश्रयजन्यत्वमुपाधिरस्तु, तथा च नोक्तदोषः। न चादृष्टद्वारा क्षित्यादौ शरीरजन्यत्वादिदमपि साधनव्यापकमेवेति वाच्यम्। अदृष्टाद्वारकत्वस्यापि तद्विशेषणत्वादिति चेत्। न, विपक्षबाधकेन हेतोः साध्यव्याप्यतया तदव्यापकत्वेनानुपाधित्वात्।

च्चैतदेवमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथा कार्य्यत्वस्याकस्मिकत्व-प्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्य्यत्व-मिति परमार्थः। तच्चाकाशादेर्व्विपक्षात् किं कर्तृव्या-वृत्तेः कार्य्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्ते-रिति सन्दिह्यते। तदसत्। कर्त्तुरपि कारणत्वात्। कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि कार्य्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वात्। अन्यथा कारणत्वव्याघातात्। करणा-दिविशेषव्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च। कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या कार्य्यत्वव्यावृत्तिः, उत करणव्यावृत्त्या। एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसम-वायिव्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति। कार्य्यत्वात् करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा बुद्ध्यादिषु न

अतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं, न तु केवलाया इत्यपास्तम्। कार्यमात्रे तथात्वाभावात्।

कार्यत्वसकर्तृकत्वव्याप्तौ विपक्षबाधकमाह। अन्यथेति। (१)कार-णान्तरस्येव कर्त्तुरप्यभावेन कार्य्याभावात् कर्त्रभावे कारणा-न्तरस्याप्यनुत्पादकत्वे कार्यमाकस्मिकं स्यादित्यर्थः। यदि व्यतिरेक-

---

(१) ननु कारणान्तरसत्त्वे कथमाकस्मिकत्वमित्यत आह कारणान्तर-स्येति।

सिध्येत्। कर्त्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितं, तदेव त्वसिद्धमिति चेत्। किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्त्ता, प्रस्तुते वोदासीनएव साधयितुमुपक्रान्तः। तस्मात् यत्किञ्चिदेतदपीति।

ननु कर्त्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डादिवत्? तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, द्वाराभावात्। न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति।

तदयं प्रमाणार्थः। परमाण्वादयो न साक्षाच्चेतनाधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात्। यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं, न तदेवं, यथाऽस्मच्छरीरमिति। नापि परम्परया अधि-

---

सन्देहात् प्रकृते नानुमानं, तदा तादृशव्यतिरेकसन्देहस्य कार्य्यात् (१)कारणविशेषानुमानेष्वपि कर्तुं शक्यते इति तेषामप्यनुमानाभासत्वं स्यादिति शङ्कोत्तराभ्यामाह। स्यादेतदिति। अन्यथा सत्प्रतिपक्षाभिधानाय भूमिकामारचयति। नन्विति। यत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकक्रियोत्पादको यः, स तत्र साक्षादधिष्ठाता, यथा स्वशरीरे अस्मदादिः। शरीरक्रियया योयत्क्रियाजनकः, स तत्र परम्पराऽधिष्ठाता, यथा दण्डादौ कुला-

---

(१) कार्य्यविशेषउपादानादिः।

ष्टेयाः, स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्म-च्छरीरवत्। व्यतिरेकेण वा दण्डाद्युदाहरणम्। एवं* क्षित्यादि न चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वा-दित्यतिपीडया सत्प्रतिपक्षत्वम्।

अपि च। पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थ-मपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारक-त्वेन? न पूर्वः, तेषां परमेश्वरेणैवाधिष्ठानात्। न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति सम्भवति। न चाधिष्ठितानामधिष्ठात्रन्तरापेक्षा तदर्थ-मेव। तथा सत्यनवस्थानादेवाविशेषात्। न द्वितीयः,

---

ण्वादिः। आद्ये परमाण्वादिः शरीरं स्यात्, तादृशक्रियाश्रयत्वा-दित्याह। परमाण्वादीनामिति। स्वव्यापारइति। (१)स्वक्रियायां शरीरव्यापारानपेक्षत्वादित्यर्थः। स्वचेष्टायामिति। शरीरक्रिया-यास्तत्क्रियानपेक्षत्वादित्यर्थः। व्यतिरेकेणेति। यत्परम्पराऽधिष्ठेयं तन्न स्वव्यापारे शरीरक्रियानपेक्षमपि तु तदपेक्षमेव, यथा दण्डा-दीति व्यतिरेकीत्यर्थः। एवं कारणपक्षकानुमानमुक्त्वा कार्यपक्षकमाह। एवमिति। सिद्धसाधनमभिधातुं भूमिकामारचयति। अपि

---

* एवञ्च,—इति क्री०।

---

(१) शरीरव्यापारे शरीरानपेक्षत्वमसम्भवीत्यत आह क्रियायामिति।

अधिष्ठातृत्वस्यानङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वापत्तेः। न च हेतुत्वेनैव तस्यापेक्षाऽस्तु इति वाच्यम्। एवन्तर्हि यत्कार्य्यं तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्त्तृकमिति। तथाच तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात्।

किञ्चानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत्कार्य्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन स्वभावप्रतिबद्धम्। न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन तन्निवृत्तावप्यकार्य्यबुद्धिर्न* निवर्त्तते इति।

चेति। अधिष्ठातृत्वस्येति। चित्यादेश्चेतनाधिष्ठितहेतुजन्यत्वे साध्ये पटादिर्दृष्टान्तः साध्यविकलः, कुविन्दादेः कारकत्वेनैवापेक्षणीयतया कारणाधिष्ठातृत्वेन तदभावादित्यर्थः। तथा चेति। कर्त्तृजन्यत्वेऽप्यचेतनसमवायादिहेतुकत्वस्य मयाऽभ्युपगमादित्यर्थः।

उपाधिमाह। किञ्चेति। न हीति। यथा शरीरनिवृत्तावप्यकार्य्या बुद्धिर्न निवर्त्तते, तद्वदनित्यप्रयत्ननिवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्त्तते इति न, शरीरं हि बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते इति शरीरनिवृत्तौ कार्य्या बुद्धिर्निवर्त्तते इति युक्तं, न पुनरनित्यप्रयत्नो बुद्ध्या कारणत्वेनापेक्ष्यते येनानित्यप्रयत्ननिवृत्तौ कार्य्या बुद्धिर्निवर्त्तते न नित्येति स्यात्, अपि तु व्यापकत्वमात्रेणेत्यर्थः। शरीरवदिति प्रथमासमर्थाद्वतिः। बुद्ध्या शरीरं यथा कारणतयाऽपेक्ष्यते, न तद्वदनित्यः प्रयत्नः कारणतयेत्यर्थः। तन्निवृत्तावपीति। अनित्यप्रयत्ननिवृत्तावपीत्यर्थः।

---

* तन्निवृत्तावप्यकार्य्या बुद्धिर्न,—इति ख्या०।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते। तथाहि। साक्षादधिष्ठातरि साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत्प्रसज्यते? यदि साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तदिष्यतएव। न च ततोऽन्यत् प्रसञ्जकमपि। अथेन्द्रियाश्रयत्वं? तन्न, तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेणेन्द्रियाणामुपयोगात्। अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नायं विधिः, नित्य-

---

तदेतदिति। विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकत्वादित्यादिना। अत्र प्रसङ्गदशायां तावद्दूषणमाह। यदीति। इष्टापादनमित्यर्थः। न चेति। आपाद्यादापादकस्याविशेष इत्यर्थः। अथेति। तथा चापाद्यापादकयोर्भेद इत्यर्थः। तत्राप्रयोजकत्वमाह। तदवच्छिन्नेति। साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वेऽपि तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वं, (१)यदवच्छिन्नआत्मनि-प्रयत्नः तदवच्छिन्नात्मनिष्ठज्ञानेनेन्द्रियकार्येण भोगो जनयितव्यो-ऽकार्य्यौ तु ज्ञानप्रयत्नाविन्द्रियाश्रयत्वं विनाऽपि स्यातामिति न विरोध इति मूलग्रैथिल्यमित्यर्थः। प्रयत्नोत्पत्ताविति निमित्त-सप्तमी। अतएवेति। सोपाधित्वेन मूलग्रैथिल्यादेवेत्यर्थः। उपाधि-

---

(१) यदवच्छिन्ने आत्मनि ऐन्द्रियकार्थज्ञानेन प्रयत्नो भोगश्च जनयितव्य-स्तस्यैवेन्द्रियाश्रयत्वमित्यर्थः। यद्यपि भोगान्तर्भावेन न मूलार्थ-स्तथापि तात्पर्य्यार्थोऽयमिति भावः।

त्वात्। अतएव नार्थाश्रयत्वम्। न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते। तस्य कारणविशेषत्वात्। न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि विशेषादर्शनाभावे मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्म्माधर्म्मयोरसत्त्वात्।

तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति द्वयं साध्याविशिष्टम्। अनिन्द्रियाश्रयत्वा-

---

माह। न हीति। [१]ज्ञानानित्यत्वमुपाधिरित्यर्थः। न च नित्येति। यदवच्छिन्नात्मन्यर्थाभोगं जनयन्ति तस्यार्थाश्रयत्वं[२], नित्यज्ञानाश्रयस्येश्वरस्य भोगाभावान्न तदर्थं तदपेक्षेत्यर्थः।

प्रसङ्गदूषणेनैव तदनुग्राह्यो हेतुरपि दूषित इत्याह। तस्मादिति। शरीरत्वं यदि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं, तदा शरीरेतरत्वं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठितत्वम्। [३]तथा स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयानपेक्षत्वमेव। तथा च साध्याविशेष इत्यर्थः। यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगाश्रयत्वं वा शरीरत्वं, तदा शरीरेतरत्वादित्यस्यानिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वाद्वेत्यर्थः।

---

(१) ज्ञानानित्यत्वमिति अनित्यज्ञानवत्त्वमित्यर्थः।

(२) अर्थाश्रयत्वं, अर्थप्रयोज्यभोगाश्रयत्वमित्यर्थः।

(३) तथेति स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयापेक्षत्वमेव परम्पराधिष्ठेयत्वमिति साध्याविशेष इत्यर्थः।

द्भोगायतनत्वात् स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति चयमप्यन्यथासिद्धम्। अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्म्मानुपग्रहाद्भोगायतनमपि, स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात्, अचेतनत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपि स्यात् इति को विरोधः।

तथाच साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति साध्यसमः। इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात् भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथासिद्धम्। कार्य्यमानाद्यनपेक्षत्वा-

---

(१)स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वाद्भोगायतनानपेक्षत्वादिति वा द्वितीयहेत्वर्थः। तदेतत् सर्व्वमन्यथासिद्धमित्याह। अनिन्द्रियाश्रयत्वादिति। अन्यथासिद्धिमेवाह। अभोगायतनत्वादिति। ईश्वरे अदृष्टाभावेन भोगाभावात् परमाण्वादिर्भोगानवच्छेदकत्वेनानिन्द्रियाश्रयोऽपि स्यात्, स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यान्तराप्रेर्य्यमाणत्वाच्छरीरानपेक्षक्रियोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः। (२)क्षित्यादिकं न चेतनाधि-

---

(१) तदनपेक्षत्वादित्यत्र तत्पदेनोभयपरामर्शाद्धेतुद्वये तात्पर्य्यमित्याह स्वव्यापार इति। एवञ्च चयमिति मूलस्य चतुष्टयमिति तात्पर्य्यम्।

(२) क्षित्यादिकमिति यद्यपि यथाश्रुते न साध्याविशेष उपाधिभेदात्, तथापि चेतनाधिष्ठानप्रयत्नद्वारैवेति प्रयत्नानधिष्ठितहेतुकत्वमेव साध्यमभिप्रेतम्। यद्वा साध्याविशेषउक्तः। यद्वा साध्यवद्धेतुरप्यसिद्धइति साध्यसमः।

च्छरीरेतरजन्यमपि स्यात्, अचेतनहेतुकत्वाच्चेतनाधिष्ठितमपीति को विरोधः।

अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः। न हि चेतनानधिष्ठितहेतुकत्वं क्वचित् प्रमाणसिद्धम्। न च चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः, हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात्। गगनादेरपि सपक्षाद्व्यावृत्तेः।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति। तत्र कारकतयेति कः सन्देहः। किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः। तदेव चाधिष्ठातृत्वम्।

यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति। तत् किं कुविन्द उद्धार्य्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था वाऽऽपाद्यते। न प्रथमः,

---

ष्ठितहेतुकं शरीरेतरजन्यत्वादित्यत्रापि शरीरपदार्थस्य विकल्पत्रये दोषमाह। तथाचेति।

दूषणान्तरमाह। अप्रसिद्धेति। ननु चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वं तावदन्यत्रावगतमतः प्रतीतप्रतियोगिकत्वे तन्निषेधः शक्यसाधनः स्यादित्यत आह। न चेति। कुविन्द इति। ईश्वरेणैव तन्त्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थं कुविन्देनेत्यर्थः। ईश्वरो वेति। कुविन्देनैव च तन्त्वादेरधिष्ठानात् किं तदर्थमीश्वरेणेत्यर्थः। अनवस्था वेति। घटादेर्द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन कार्यत्वात् क्षित्या-

अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्। न द्वितीयः, परमाखदृष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादीनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात्। न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः।

देरपि द्विकर्तृकत्वापत्तौ *पुनर्घटवत् चितिः चितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यं स्यादित्यर्थः। अन्वयेति। कुविन्दव्यापारस्यान्वयव्यतिरेकादित्यर्थः। ईश्वरज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वात् पटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां पटादिकारणत्वं, कुविन्दज्ञानादितुल्यत्वादित्याह। परमाण्विति। (१)पटाकाशसंयोगादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् पटादिगोचरमपि ज्ञानं सिद्धमिति भावः। न त्विति। न त्वधिष्ठिताधिष्ठानार्थमेवेत्यर्थः। यथा कुविन्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथेश्वरस्याधिष्ठानं, ज्ञानादीनां नित्यतया सर्वविषयत्वात्। तदद्धिष्ठानन्तरकल्पनायां न मानमस्ति,

---

* तस्यापि पक्षधर्मतावलात् सर्व्वज्ञेन सर्व्वस्याधिष्ठातृसिद्धौ पुनर्घटादिदृष्टान्तेन चित्यादौ कर्तृत्रयं स्यादिति,—इत्यधिकमत्र पठ्यते सो॰ पुस्तके।

---

(१) ननु सर्व्वविषयत्वमेव तस्यासिद्धमिति पटादिविषयत्वासिद्धेस्तदुपादानाधिष्ठानं न स्यादित्यतश्चाह पटाकाशेति। वस्तुतो नियतविषयता कारणाधीनेति नित्यतयैव सर्व्वविषयत्वमिति भावः। तदिदमाह नित्यतयेति।

न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात्। तथाप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधितिष्ठतीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत्। हेतुप्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा? नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात्। कुविन्दाद्यधिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात्। न द्वितीयः, कार्य्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात्।

एकाधिष्ठानेनैव कार्य्यं स्यादिति चेत्। स्यादेव, तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम्। परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वोपपत्तेः।

अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत्। इहापि किञ्चिद्भविष्यतीति। न चाकुर्वतः कुलालादेः कायसंक्षोभादिसाध्यो भोगः सिद्ध्येदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनुमन्यते, तदर्थमात्रत्वादैश्वर्य्यस्येति।

यत्त्वनित्यप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्ननिवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्त्तेत। न त्वेतदस्ति,उदासीनस्य

येनानवस्था स्यात्। कार्य्ये हि कर्तृत्वेन कारणता, न द्विकर्तृत्वादिनेति न तत्सिद्धिरित्याह। प्रमाणाभावादिति। वैजात्यमिति। प्रत्येकअन्यव्यावृत्तं कारणमेलकव्यङ्ग्यमित्यर्थः। इहापीति। द्विकर्तृके घटादावेककर्तृकचित्यादेर्वैजात्यमित्यर्थः। उदा-

प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसद्भावात् । हेतुभूता बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकविषया बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात् । न हि घटादिकमकुर्वन्तश्चक्रादिकं नेक्षामहे । हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न । अयतमानस्यापि दुःखहेतुभूताया अपि तद्धेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात् । चिकीर्षाहेतुभूतोऽनुभवो निवर्त्तते इति चेत् । न । केनचिन्निमित्तेनाकुर्वतोऽपि चिकीर्षातद्धेतुबुद्धिसम्भवात् । अनपेक्ष्यकृतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिर्निवर्त्तते इति चेत् । न तर्हि बुद्धिमात्रम् । तथाचानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं

सीनस्येति । [१]कारणान्यव्यापारयत इत्यर्थः । [२]उदासीनबुद्धेरिति कर्मधारयः । दुःखहेत्विति । [३]दुःखहेतुश्चासौ कण्टकस्पर्शश्चेति विग्रहः । तस्य बुद्धेरित्यर्थः ।

---

(१) ननूदासीनो निःप्रयत्न इत्यनर्थान्तरम् । तथाच प्रयत्नाभावेऽपीति व्यर्थमत आह कारणानीति ।

(२) प्रयत्नाभावस्याभार्थमाह उदासीनबुद्धेरिति । पूर्व्वोक्तव्याख्यानेन तद्लाभेऽपि प्रयत्नाजनकबुद्धेरिति कर्म्मधारयात्तदर्थपर्य्यवसाने तल्लाभ इत्यर्थः ।

(३) पौनरुक्त्यभ्रमं निवारयति दुःखहेतुश्चेति । एतच्च कारकत्वद्योतनार्थम् ।

विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ तदेव निवर्त्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम्। तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धिमत्पूर्वकत्व*साध्यपक्षे परीहारः। सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्।

एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्य्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे प्रयत्नगतकार्य्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम्। यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं

तत्रेति। बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये। तस्य, अनित्यप्रयत्नस्य। प्रयोजकत्वे वौदासीनबुद्धेर्निवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः। तदनेन प्रबन्धेन यो बुद्धिमत्पूर्वकमिति साध्यं प्रतिजानीते, तदनुकूलतया परिहृतम्। (१)यदा तु सकर्तृकमिति प्रधानीभूतकृतिविषयाप्रधानीभूतबुद्धिमत्पूर्वकत्वं प्रतिज्ञायते, तदानीमनित्यप्रयत्नस्योपाधित्वशङ्काऽपि नास्तीत्याह। बुद्धिमदिति। ननु प्रधा-

* पूर्व्वकत्वमिति,—इति श्री० का०।

(१) यदा त्विति यदि कृतिजन्यत्वमेव साध्यमित्यर्थः। एवञ्च बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वस्याप्राधान्यमनुपादानमेवेति बोध्यम्। यद्यपि विशिष्टाविशिष्टभेदादुपाधित्वं सम्भवति, तथापि व्याप्यं व्यापककोटावनिवेश्यत एव व्याप्तिग्राहकत्वमिति मते साध्यव्यापकत्वाग्रहादुपाधित्वमिति भावः। वस्तुतो हेतौ विपक्षबाधकसम्भवादत्र च तदभावान्न तथात्वमिति।

बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदाचि-
दुपालभ्यः । वयन्त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिका-
रकप्रयोक्तारं कार्य्यादेवानुमिमानानैवमास्कन्दनीयाः ।
तच्च तस्यानुपाधित्वात् । न च प्रयत्न आत्मलाभार्थमेव
मतिमपेक्षते, विषयलाभार्थमप्यपेक्षणात् । ततः प्रय-

नीभूतकृतिपूर्वकत्वसाध्यपक्षे बुद्धिरप्रधानीभूता कुतः सिध्येत् ? न हि यत्नात्तत्सिद्धिः, शरीरसम्बन्धे ज्ञानगतकार्यत्ववद्बुद्धिसम्बन्धेऽपि प्रयत्नगतकार्यत्वस्योपाधेः सुवचत्वात् । तथा च कृतिमात्रशाली कर्त्ता प्राप्त इत्यत आह । एतेनेति । [१]प्रयत्नानित्यत्वस्यानुपाधित्वेनेत्यर्थः । कार्यत्वादेकैकजन्यत्वं सिध्यत् त्रितयजन्यत्वमपि सिध्यति । आर्थस्तु समाजः । अतएव, ज्ञानादित्रयव्यतिरेकाम्न कार्यव्यतिरेकः, किन्त्वेकैकव्यतिरेकादिति व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिनएव साध्यगमकत्वादित्यपास्तम् । [२]ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वस्यैव साध्यत्वात्, तथैव व्याप्तेरिति भावः ।

तच्चेति । ज्ञानाद्येकैकजन्यत्वे साध्ये इत्यर्थः । तस्य, प्रयत्नगतकार्यत्वस्येत्यर्थः । किञ्च, यदि प्रयत्नेन बुद्धिः स्वोत्पत्त्यर्थमेवापेक्ष्यते,

---

(१) प्रयत्नानित्यत्वस्येति तथा च प्रयत्नादेव बुद्धिसिद्धिरिति भावः । वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपैवानुमितिर्न तु प्रयत्नात्तत्सिद्धिरित्येकदैव त्रितयजन्यत्वं सिद्ध्यतीत्याह कार्य्यत्वादिति ।

(२) ज्ञानाद्येकैकेति प्रत्येकव्याप्तिभिरिति शेषः ।

त्वाद्बुद्धिः तन्निवृत्तेश्च प्रयत्ननिवृत्तिः सिध्यत्येवेति विस्तृमन्यत्र। कार्य्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य्यएव प्रयत्नो निवर्त्तते न नित्यः। नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्त्तते नानित्या। न हि तया तस्य विषयलाभसम्भवः। शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ सर्वानुपपत्तेः*। शरीराजन्यत्ववच्चानित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः॥

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुद्धिरदूषणम्।
अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्य्यलोपेविभूषणम्॥३॥

तदा प्रयत्नगतकार्यत्वमेवोपाधिः स्यात्। न चैवम्। प्रयत्नस्य निर्विषयत्वेन ज्ञानविषयेषु कार्यजनकमिति तदर्थं बुद्ध्यपेक्षा स्यादेवेत्याह। न च प्रयत्न इति। तथापि नित्या बुद्धिः कुतः सिध्यतीत्याह। नित्ये च प्रयत्ने इति। न हीति। बुद्ध्यनित्यत्वे तद्धेतुशरीरात् प्राक् तदभावे शरीरोत्पत्तिरेव न स्यादिति कदाऽपि सा बुद्धिर्न जायेतेत्यर्थः। अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् क्षित्यादेरकर्तृकत्वे साध्ये शरीराजन्यत्ववद्व्यर्थविशेषणत्वमित्याह। शरीराजन्यत्ववदिति।

तर्कापरिशुद्धिश्च यदि प्रतिकूलतर्काप्रतीघातः,तदा तेषांयदीश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादीनां तर्काणामीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातेनाभासत्वाच्च दूषणत्वमित्याह।तर्काभासतयेति।यथा-

---

* देहानुत्पत्तौ सर्व्वदानुत्पत्तेः,—इति श्री० का०।

कारकव्यापारविगमे हि कार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। चेतनाचेतनव्यापारयोर्हेतुफलभावावधारणात् कारणान्तराभावे इव कर्त्रभावे कार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। कर्त्तुरपि कारणत्वात्।

यत्त्वाह, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव न त्वदृश्ययोः। प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात्। धूमाग्निवत्, कम्पमारुतवच्च। न हि धूमः कार्य्योऽनलस्येति उदर्य्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरिश्वन इति स्तिमितस्यापि* स्यात्। किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव। तथेहापि शरीरवत एव कारणत्वमवगन्तुमुचितं नान्यस्येति।

नुकूलतर्काभावरूपा सा? तत्राह। अनुकूलस्त्विति। कर्त्तुः कारणाभावे कार्यं न स्यादित्येवानुकूलस्तर्क इत्यर्थः।

ननु कर्त्रभावेऽपि कारणान्तरव्यापारात् कार्यं स्यादित्यत आह। कारकव्यापारेति। कारकान्तरव्यापारं प्रति चेतनव्यापारस्य हेतुत्वात् कर्त्रभावे सोऽपि न स्यादित्यर्थः। कारणान्तरव्यापारसत्त्वेऽपि कर्त्रभावे कार्यं न स्यात् यत्किञ्चित्कारणाभावस्य कार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वादित्याह। कारणान्तरेति।

सौगतमतमाह। यत्त्विति। इतिमात्रकार्यमात्रयोर्नान्वय-

---

* स्तिमितवायोरपि,—इति का०।

तदसत्। प्रत्यक्षानुपलम्भौ हि दृश्यविषयावुपायस्तदुत्पत्तिनिश्चये। न तु दृश्यतैव तत्रोपेया। किन्नाम दृश्याश्रितं सामान्यद्वयम्। तदालीढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्व्वमेव तज्जातीयं तदुत्पत्तिमत्तया निश्चितं भवति। यथा स्पर्शरूपरसगन्धाना* मुत्तरोत्तरनिमित्ततायां तव, अस्माकञ्चातीन्द्रियसमवाय्यादिसिद्धौ†। नचेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोकरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोक-

व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः, लभ्यते व्यापककृतेः सत्त्वेनायोग्यकृतेर्व्यतिरेकानिरूपणात्। यदि च कृतिमात्रेण व्याप्तिग्रहाददृश्यकर्तृसिद्धिः, तदा वह्निमात्रव्याप्यधूमाददृश्यजाठर्य्यादिवह्निरपि सिध्येत्। शाखाकम्पे चायोग्यस्यापि(१) स्तिमितवायोः कारणताग्रहश्च स्यादित्यर्थः।

कृतिविशेषकार्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिमात्रकार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहोपायः। न तु पक्षधर्मतालभ्यविशेषयोरन्वयादिग्रहः। यथा वह्निधूमविशेषयोरन्वयादिना तत्सामान्ययोरपि व्याप्तिग्रहः, अन्यथाऽनुमानमात्रोच्छेदादित्याह। प्रत्य-

* रूपस्पर्शगन्धाना,—इति का०।

† समवायादिसिद्धौ,—इति का०।

(१) अयोग्यस्यापीति उद्भूतस्पर्शवेगशून्यवायोरित्यर्थः।

निरस्तरूपयोः सिद्धिर्यदुदर्य्यस्तिमितसाधारणी सिद्धिः स्यादिति। तद्भवेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्य्यमिव भौमं स्पर्शवद्वेगवन्तञ्च विना अग्निमाचात् पवन-

चानुपलम्भाविति । अन्यथा पाकं प्रत्यालोकात्मकस्यैव[१] वह्नेः कम्पं प्रति रूपवतएव दण्डादेः प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कारणत्वनिश्चयादनालोकात्मकजाठर्य्यदहनस्य निरस्तरूपस्य पवनस्य च कथं सिद्धिः स्यादित्याह । न चेदेवमिति । उदाहृतयोः[२] पूर्वोक्तयोरित्यर्थः । दहनपवनयोरनालोकनिरस्तरूपयोः कुतः सिद्धिरालोकरूपवतोरेव तदुत्पत्तिनिश्चये सतीति योजना । आलोकवतएव वह्नेर्धूमोत्पत्तिनिश्चये[३] रूपवतएव हस्तादेर्लोष्टादौ कम्पनिश्चये सती-

(१) आलोकात्मकस्येति आलोकवतइत्यर्थः । तथाच पाकेन जाठर्य्यवह्निः कम्पेन पवनो नानुमीयेतेत्यर्थः ।

(२) पूर्व्वोक्तयोरिति यद्यपि पवनः स्तिमितएव पूर्व्वोक्तः स च न कम्पानुमेयस्तथापि कम्पमारुतवचेत्यनेन कम्पजनकवायोरपि पूर्व्वोक्तत्वमिति भावः । दहनस्तु धूमाग्निवदित्यनेनोक्तो न बोध्यः, किन्तु जाठर्य्यएव उदाहृतस्तस्यएवेति जाठर्य्यलाभाय पूर्व्वोक्तयोरित्यर्थइति व्याख्यातमिति ध्येयम् ।

(३) धूमोत्पत्तिनिश्चयइति पाठे धूमपदेनैव पाक उपलक्षितः । तस्यैव जाठर्य्यवह्निसाधकत्वादुपक्रान्तत्वाच्चेति । तेनापि जाठर्य्यवह्निसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः ।

माचाद्वा धूमकम्पौ स्यातां, न त्वेवम्। न चैवं चेतन-व्यभिचारोऽपि* शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः।

तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूननेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्त्तारमतिपत्य कार्य्यं स्यात् स्वभावमेवातिपतेदिति कार्य्यविलोपप्रसङ्ग इति। एतच्च सर्व्वमात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रतन्यते। एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः। प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात्, तदसिद्धौ तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति।

त्यर्थः। अदृश्यवह्नेर्धूमानुत्पत्तेः (१)पवनमाचाच्च कम्पानुत्पत्तेस्तत्र दृश्यत्वमेव तन्त्रमिति न धूमाददृश्यवह्निसिद्धिर्न वा कम्पात् पवनमाचस्यानुद्भूतस्पर्शस्य सिद्धिरित्याह। न त्विति। कारणत्वसिद्धावपि प्रकारान्तरेण कार्यलोपप्रसङ्गं वक्तुमाह। तदुत्पत्तेरिति। ननूपाधिविधूननमेव कथमित्याह। एतच्चेति। प्रतिबन्ध्यादेरिति। शशे पशुत्वाद्दृश्यशृङ्गबाधेऽप्यदृश्यशृङ्गसिद्धिरित्यादेरित्यर्थः। प्रतिबन्धसिद्धाविति। वस्तुतो विपक्षबाधकाभावाद्व्याप्त्यभाव इत्यर्थः।

---

* चेतनव्यवहारोऽपि,—इति खा०।

---

(१) उष्ममात्राच्चेति यदि पाठस्तदा उष्मपदं वायुपरमेवेति बोध्यम्।

ननु तस्य सर्व्वदा सर्व्वत्राविशेषे कार्य्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वरपक्षे दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीयएवास्त्वितिं* बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव† नगरदाहः। स्थेमभाजोजगतएवाकारणत्वप्रसङ्गात्‡ । ओमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्तमुत्तरं प्राक् ।

आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म्मं वेद नेतरः ॥

---

(१)प्रकृतादर्थादर्थान्तरं (२)भङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्वेनायोग्यं भङ्गं विरोधात् शङ्कितुमप्यशक्यं, शशे भङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधस्येति भावः। ततएव, प्रतिबन्धासिद्धेरेवेत्यर्थः। अप्रसङ्गः, शशभङ्गादेरित्यर्थः। दत्तमिति। कार्य्यस्याहेतुकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तिरित्यादिनेत्यर्थः। नन्वागमादेवेश्वरसिद्धौ तच

---

* त्वपेक्षणीयमेवास्त्विति,—इति का०। सापेक्षत्वेऽपेक्षणीयमेवास्त्विति,—इति श्री०।

† बलिप्रदीपकलिकाक्रीडयैव,—इति श्रा०। बालकस्य दीपिकाक्रीडयैव,—इति का०।

‡ अस्मदवलोकितेषु चतुर्षु मूलपुस्तकेषु इत्यमेव पाठः। परन्तु, 'तन्न, स्थेमभाजोजगतएवाकारणत्वप्रसङ्गात्'—इत्येवं पाठो भवितुमुचितः।

---

(१) दोषान्तरमाह प्रकृतादिति।

(२) भङ्गत्वस्येति यद्यपि भङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानव्यङ्ग्यत्ववदात्मनोऽपि योग्योपाधिमत्त्वनियमः। यदि च तत्संसारिमात्रविश्रान्तं तदा तदपि

तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां विचारम्।

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो-
विश्वतोबाहुरुत विश्वतः पात्।
सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रै-
र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः॥

अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात्। द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन वागुपलक्षणात्। तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात्। चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात्। पञ्चमेन

न्यायप्रदर्शनं व्यर्थमित्यत आह। आर्षमिति। तर्कानुसन्धानं विनाऽऽर्षधर्मोपदेशे तात्पर्यमेव निश्चेतुमशक्यमित्यर्थः। [१]यद्वा, आगमाविरोधं न्यायमाह। आर्षमिति। अस्मन्न्याये नागमविरोधो-

---

योग्यपदकृविश्रान्तमिति अयोग्यस्य न बाधः प्रत्यक्षेणापि; तथापि विपक्षबाधकाभावएव मूलम्। अन्यथा पशुत्वस्य केवलान्वयित्वापत्तेः। तस्य च त्वयाऽनभ्युपगमादिति भावः।

(१) नन्वेवमपि तर्कोपदर्शनमात्रमहं न तु न्यायोपदर्शनमित्यत आह यद्वेति। अनेनोभयोः समानविषयत्वप्रतिपादनात् विरोधमाह इत्यर्थः।

धर्म्माधर्म्मलक्षणप्रधानकारणत्वं, तौ हि लोकयात्रावह-नादाहू । पक्षेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते हि गतिशीलत्वात् पतत्त्रव्यपदेशाः, पतन्तीति । सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । तेन संयोजयति, समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्द्धसप्तलोकोपलक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । स्मृतिरपि,—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते,—इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ।

आयोजनात् खल्वपि ।

स्वातन्त्र्ये जड़ताहानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।

ऽपि तु तत्संवादः, परोक्तन्याये तु नैवमित्याह । तमिममिति । व्यवहितेति । व्यवहिताश्चेत्यनेन उपसर्गसंज्ञाविधानादिति भावः । एतेन ब्रह्मादीति । ब्रह्मादिशरीरमधिष्ठाय ईश्वरएव जगत् सृजतीत्यर्थः ।

खल्वपीति निपातसमुदायः उदाह्रियते इत्यर्थे वर्त्तते, न समुच्चयार्थः । स, साध्यो विश्वविदव्यय इत्यनेनान्वीयते इत्येके । साध्यते इत्यनुवर्त्तते इत्यन्ये । एवमग्रेऽपि ।

आ युज्यते संयुज्यतेऽन्योन्यं द्रव्यमनेनेत्यायोजनं द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकं सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्मात्र विवक्षितम् । तद्यदि

हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥४॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्त्तन्ते अचेतनत्वात् वास्यादिवत्। अन्यथा कारणं विना कार्य्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः। अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्य्यत्वावधारणात्। क्रियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थो न तु तन्मात्रगोचरः, चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत्। अथ केयं चेष्टा नाम? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगा-

---

स्वप्रयत्नादेव तेषां स्यात्, तदा परमाणूनामचैतन्यानुपपत्तिरित्याह। स्वातन्त्र्ये इति। यदि च प्रयत्ननिरपेक्षाददृष्टादेव तत् स्यात्, तदा द्व्यणुकादीनामपि ततएवोत्पादः स्यादिति हेत्वन्तरोच्छेद इत्याह। नादृष्टमिति। चेतनव्यापारसहितात्तस्मादिति भावः। तथा च[1] सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् चेष्टावदिति मानार्थः। विपक्षे किं बाधकमित्याह। हेत्वभावे इति। हेतोश्चेतनव्यापारस्यान्यत्रोपलब्धस्याभावे क्रियारूपफलाभाव इत्यर्थः। ननु चेष्टारूपः क्रियाविशेषस्तथा, न तु क्रियामात्रमित्यत आह। विशेषस्त्विति। चेष्टा हि भोक्तृगतप्रयत्नस्य प्रयोज्या, न तु प्रयत्नमात्रस्येत्यर्थः।

तर्कोपकार्यं मानमाह। परमाण्वादयो हीति। आयोजिता-

---

(१) मूलोक्तस्य तस्य व्योमादौ व्यभिचारात्तत्रापरितुष्यन् स्वयं तर्कोपकार्य्य मानमाह सर्गाद्यकालीनेति।

समवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्रकारणिकेति वा विवक्षितं; तन्न, तस्यैव तत्रानुपाधित्वात्। अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वं; तन्न, विषभक्षणोद्बन्धनाद्यव्यापनात्। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति चेत्। कर्त्तारं प्रत्यन्यं वा? उभयथाऽपि परमाण्वादि-

---

उत्पादितकर्माणः प्रवर्त्तन्ते कार्यमारभन्ते इत्यर्थः । [१]विशेषणीभूतकर्मपक्षत्वे पूर्वदर्शितानुमाने तात्पर्यम् । विशेषस्त्वित्यादिनिराकार्यं चेष्टात्वमुपाधिमाह । क्रियाविशेषेति । तस्यैवेति । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वमेव हि परमाणुक्रियायां चेतनायोजितत्वमिति साध्यं, तच्च नोपाधिः [२]साधनव्यापकत्वादित्यर्थः। विषेति । विषभक्षणादिक्रियाया अहितमरणादिप्रापकत्वादित्यर्थः। इष्टेति । विषभक्षणाद्यनुकूलक्रियाया अपि इच्छाविषयविषभक्षणादिप्रापकत्वमस्त्येव, इच्छां विना तत्र प्रवृत्त्यभावादित्यर्थः । उभयथाऽपीति । परमाण्वादिक्रियायास्तत्कर्त्तुरीश्वरस्यास्मदादेश्चेच्छाविषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः । तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः ।

---

(१) अतएवाह विशेषणीभूतेति । अतएव चेष्टात्वस्योपाधित्वशङ्काऽपीति भावः ।

(२) साधनव्यापकत्वादिति न च कर्म्ममात्रस्य तत्प्रयत्नजन्यत्वेऽपि तत्संयोगासमवायिकारणत्वे मानाभाव इति वाच्यम्। यः स्पन्द इत्यादि प्रागुक्तव्याप्तेस्तथात्वादिति भावः ।

क्रियासाधारण्यादविशेषः। भ्रान्तसमीहाया अतथाभूतायाअपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च। शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेत्। न। मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसक्तेः। जीवतइति चेत्। न। नेत्रस्पन्दादेश्चेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात्। स्पर्शवद्-

---

साध्याव्यापकत्वमप्याह। भ्रान्तेति। भ्रमप्रवृत्तस्यन्दस्येष्टरजताप्रापकत्वादनिष्टशुक्तिपरीहारकत्वाच्च तत्र साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। न च रजतत्वेनेच्छाविषयस्य शुक्तेः प्रापकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। येन रूपेणेष्टं ताद्रूप्येण प्राप्तेर्विवक्षितत्वादिति भावः।

मृतेति। (१)वाय्वादिना मृतशरीरक्रियायां साध्याव्याप्तेरित्यर्थः। एतच्च समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेण। मृतेत्युपलक्षणं, जीवशरीरस्यापि वायुवशात् क्रियायां तथात्वमिति भावः।

विषमव्याप्तोपाधिपक्षे तु शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्वं मन्तव्यम्। नेत्रेति। (२)इदमपि दूषणं समव्याप्तोपाधिपक्षे। विषम-

---

(१) मृतशरीरे क्रियैव कथमित्यत आह वाय्वादिनेति। वह्निोदनादिनेति भावः।

(२) इदमपीत्युपलक्षणं, त्वन्मतेनेत्यपि द्रष्टव्यम्। मन्मते ततएव साध्यापत्तेरिष्टत्वात् त्वन्मतइति। यद्यपि प्रयत्नं शरीरगर्भोपाधिविशेषणमिति ज्वलन क्रियायां तदभावादव्याप्तिसंभवाभावस्तथापि तदगर्भतायामिदं, तद्गर्भत्वेऽन्योन्याश्रय इति विकल्प्य दूषणे तात्पर्य्यम्।

द्रव्यान्तराप्रयोगे सतीति चेत्। न। ज्वलनपवनादौ तत्राभावाभ्युपगमापत्तेः। शरीरस्य स्पर्शवद्द्रव्यान्तराप्रयुक्तस्येति चेत्। न। चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात्। सामान्यविशेषश्चेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्व्विकेयं क्रियेति चेत्। न। क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात्। भोक्तृबुद्धिमत्पूर्व्वकत्वं यतइति चेत्। तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य। न चैतावतैव क्रियामात्रं प्रत्यचेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्य्यते। विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोध-

---

व्याप्ते तु करादिक्रियायां साध्याव्यापकम्। स्पर्शवदिति। नेत्रादिस्पन्दनन्तु स्पर्शवद्वायुनोदनजन्यमिति नोक्तदोष इत्यर्थः। ज्वलनेति। लभ्यते ज्वलनादिक्रिया न प्रयत्नजन्या किन्त्वदृष्टवदात्मसंयोगजन्येत्यतः तत्रापि समव्याप्तोपाधिपक्षे साध्यापत्तिरित्यर्थः। चेष्टयैवेति। चेष्टाश्रयः शरीरमिति लक्षणपक्षेऽन्योन्याश्रय इत्यर्थः। लक्षणान्तरे तु करादिक्रियायां साध्याव्याप्तिरिति भावः। सामान्येति। अतो नोक्तदोष इति भावः। तत्र मानमाह। यत इति। क्रियामात्रेणेति। क्रियामात्रस्यैव मया प्रयत्नजन्यत्वानुमापकत्वाङ्गीकारादिति न तेनैव जातिः सिध्यतीत्यर्थः। विशेषस्येति। क्रियाश्रयत्वयोः सामान्यतः कार्य्यकारणभावनिश्चये साध्याव्यापकत्वमावश्यकमिति भावः।

कत्वात् । अन्यथा सर्व्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम् । एतेनाशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् । अत्राप्यागमसंवादः,—

यदा स देवोजागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥
अज्ञोजन्तुरणीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।
ईश्वरप्रेरितोगच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेववा ॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च॥ इत्यादि।

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्वमप्रयतमानत्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे चेष्टानिष्टोपलक्षणे । एतदेव सर्व्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते मयेत्यादिना । न

यद्वा, प्रयत्नवदात्मसंयोगजसंयोगएव साध्याव्यापकत्वमिति भावः।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्त्तन्ते शरीरेतरत्वादिति सत्प्रतिपक्षता स्यादित्यत आह । एतेनेति । शरीरेतरक्रियायाश्चेष्टात्वाभावाल्लौकिकप्रयत्नजन्यत्वं निवर्त्तते, क्रियामात्रे तु प्रयत्नजन्यत्वं स्यादेवेत्यर्थः । यदा स देवेत्यादिपरकीयविचारे आगमविरोधप्रदर्शनम् । अध्यक्षेण अधिष्ठात्रा, प्रकृतिः परमाणुः। क्षित्यादीति । क्षित्यादिकं प्रयत्नप्रतिबद्धपतनं गुरुत्वे सत्यपा-

	Rs.	
Pingala Chhandaḥ Sútra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	4
Prithiráj Rásau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	1
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12
Prákṛita Lakshaṇam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III. Fasc. I @ /6/ each	4	14
Paráśara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sútra of A'pastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	4	8
Ditto A'śvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each ..	4	2
Ditto Láṭyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	3	6
Ditto S'ánkháyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	3	6
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	13	2
Saṃkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sánkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each ..	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only) ..	0	6
S'ṛi Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiríya A'raṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each	10	2
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each	5	4
Tul'sí Sat'saí, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvásagadasáo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ ,, ...	4	8
Varáha Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	4
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	4	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivádáratnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannáradíya Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	14
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each ..	4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1/ each	6	0
Rtogs brjod dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/ ..	2	0

Arabic and Persian Series.

'A'lamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each ..	4	14
A'ín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	7	2
Beale s Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper ..	4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I	1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Ṭúsí, or, Ṭúsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futúḥ-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft A'smán, History of the Persian Mansawi. (Text) Fasc. I ..	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each ..	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each ..	1	2
Isabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—4 @ /6/ each	8	4
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each ..	5	10
Muntakhab-ul-Tawáríkh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each ..	3	12

(*Turn over.*)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each .. Rs. 7
Mu'ásir-i-'Álamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each .. 1
Riyazu-s-Salátín, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each 0
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each 7
Tabaqát-i-Náṣirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10
Táríkh-i-Fírúz Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each 2
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3
Táríkh-i-Fírozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each .. 6
Túzak-i-Zehángírí (English) Fasc. I 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80
   Ditto Index to Vols. I—XVIII 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,
   N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3
   General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B, 1864) 1
   Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 1
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 3
   Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II. Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3
   Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3
5. Anis-ul-Musharrahin 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1
10. Iṣṭiláhát-uṣ-Ṣúfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáẓi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2
13. Khizánat-ul-'ilm 4
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18
16. Puraṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1
17. Sharaya-ool-Islám 4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10
19. Ditto Grammar " " 8
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA;

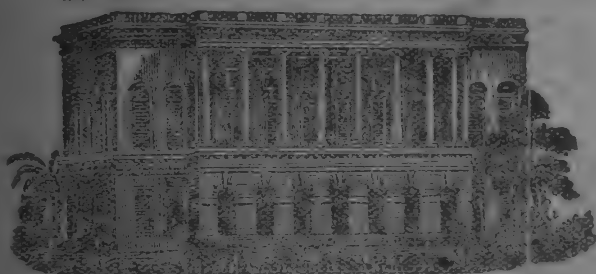
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 785.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाचार्य्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित-वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम् ।

NYA'YA-KUSUMA'NJALI-PRAKARAṆAM

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA TARKA'LANKA'RA.

VOLUME II.

FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1891.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each ..	Rs	1	8
Agni Purána, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each ..	..	4	14
Aniruddha's Commentary (English) Fasc. I	..	0	12
Aṇu Bháshyam, Fasc. I	..	0	6
Aitareya Araṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ eac.		1	14
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. I ..	..	0	6
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4
Ashṭasáhasriká Prajnápáramitá, Fasc. I—VI @ /6/ each ..	..	2	4
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1	..	4	0
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	..	0	12
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12
Brihaddharma Puráṇam, Fasc. I—II @ /6/ each ..	..	0	12
Brihat Araṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Brihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each ..	..	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—7 @ /6/ each ..	..	22	14
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	..	0	6
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	..	0	12
Gobhilíya Grihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each ..	..	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each ..	..	0	12
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	..	1	8
Kátantra, (Sans) Fasc. I—VI @ /12/ each	..	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each ..	..	10	8
Kaushitakí Brahman Upanishads, Fasc. II	..	0	6
Kúrma Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each ..	..	3	6
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	..	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each ..	..	2	4
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	..	3	0
Manuṭíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each ..	..	1	2
Márkaṇḍeya Puráṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each ..	..	1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa (Eng.) Fasc I—II @ /12/ each ..	..	1	8
Mímáṃsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each ..	..	6	12
Nárada Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV	..	0	6
Nárada Smriti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	..	1	2
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	..	0	6
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc. ..	..		4
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	..	1	8
Nyáyabindutika (Sans.)	..	0	10
Nyáya Kusumánjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	..	3	0
Pariśishṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	..	1	8

(Continued on third page of Cover.)

केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठिता, अपितु प्रतिरोधेऽपि। योहि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावद्धारणेऽपि समर्थः, यथाऽर्व्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना।

धृतेः खल्वपि। स्थित्यादि ब्रह्माण्डपर्य्यन्तं हि जगत् साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वात्, वियति विहङ्गमशरीरवत् तत्संयुक्तद्रव्यवच्च। एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालप्रतिपादका-अप्यागमा व्याख्याताः। सर्व्वावेशनिबन्धनश्च सर्व्वतादात्म्यव्यवहारः, आत्मैवेदं सर्व्वमिति। यथा एकएव*

तिलादित्यर्थः(१)। विहगादिसंयुक्तद्रव्यान्तरेण व्यभिचारनिराशाय तत् साध्येऽन्तर्भावयति। परम्परया वेति। तत्र दृष्टान्तमाह। तत्संयुक्तेति। एतेन, धारकप्रयत्नधृतत्वव्युत्पादनेन। व्याख्याताः,(२) मुख्यार्थतयेति शेषः। नन्विन्द्रादिदेवताभेदप्रतिपादकागमस्य मुख्या-

* अयमेव,—इति खा०।

(१) ननु साक्षात् परम्परया वेति न समुच्चयः, एकत्रोभयथाऽधिष्ठाना-भावात्। प्रत्येकागमंसाध्ये च व्यभिचारइत्यतआह प्रयत्नप्रतिबद्ध-पतनमिति। एतेन मूले व्यर्थविशेषणमपि सूचितम्।

(२) मुख्यार्थतयेति शेष इति धारकप्रयत्नात्तदाश्रयाच्च भेदसिद्धावद्वैत-निरासे इन्द्रादिदेवतानां परस्परभेदप्रतिपादकागमा मुख्यार्था-एवेत्यर्थः।

मायावी अश्वोवराहो व्याघ्रोवानरः किन्नरोभिक्षुस्तापसोविप्र इत्यादि।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत्। तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन तस्यापि स्थितिं प्रति कारणत्वात्। कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं प्रत्यनुपाधित्वात्। उपाधित्वे वा सर्व्वेषामकारणत्वप्रसङ्गात्। शरीरस्थितिरेवं, न त्वन्यस्थितिरिति चेत्। न। प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात्। प्राङ्न्यायेनापास्तत्वाच्च। अत्राप्यागमः। एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने

र्थतायामभेदप्रतिपादकागमविरोध इत्यत आह। सर्व्वावेशेति। [१]आवेशो ज्ञानादिमत्संयोग इति वक्ष्यते। तद्भावेऽपीति। पतनप्रतिबन्धकसंयोगभेदः स्थितिः। [२]अतएव वायुसंयोगादाकाशपक्षस्थितिवत्सा स्यादित्यपास्तम्। अनुपाधित्वादिति। साधनव्यापकत्वादित्यर्थः। प्राङ्न्यायेन, विशेषस्य विशेषवानिति न्यायेनेत्यर्थः। किमिदं शरीरत्वं यत्साचात् प्रयत्नाधिष्ठितत्वे परमाणूनां प्रसज्यते

---

(१) आवेश इति ज्ञानादिमता ईश्वरेण संयोगः सम्बन्धः साक्षात्परम्परासाधारणइत्यर्थः। वक्ष्यते इति यो लोकत्रयमाविश्येत्यत्रावेशपदव्याख्यानावसरे मूलएव।

(२) अतएवेति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधानेन स्थितिं प्रति तद्धेतुत्वादेवेत्यर्थः।

गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः,—इति। प्रशासनं दण्डभूतः* प्रयत्नः।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः—

इति स्मृतिः। अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं सर्व्वज्ञत्वादि च। परमत्वं सर्व्वोपास्यता। लोकत्रयमिति सर्व्वोपलक्षणम्। आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः। भरणं धारणम्। अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम्। ऐश्वर्य्यं संकल्पाप्रतिघातः,—इति। एतेन कूर्म्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः।

संहरणात् खल्वपि। ब्रह्माण्डादि द्व्यणुकपर्य्यन्तं जगत् प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाश्यत्वात् पाठ्यमानपटवत्। अत्राप्यागमः,—

इत्यादिना वेत्यर्थः। इत्यादेरित्यादिपदसंग्राह्यमाह। संहरणादिति। ब्रह्माण्डादीति। ब्रह्माण्डादिकं (१)स्वजनकप्रयत्नसमानकालीनचरम-

---

* दण्डभृतः,—इति आ०।

---

(१) नन्वदृष्टद्वारा अस्मदादिनाश्यत्वेनार्थान्तरमित्यनुशयादाह स्वजनकेति। स्वजनकप्रयत्नेन समानकालीनं चरमकारणं यस्य नाशस्य, तत्प्रतियोगीत्यर्थः। अदृष्टद्वारकप्रयत्नस्यापि कालादिकारणसमानकालीनतयाऽर्थान्तरतादवस्थ्यमत उक्तं, चरमेति। कालीनादि-

एष सर्व्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्त्तिभिः।
जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत्॥
सर्व्वभूतानि कौन्तेय, प्रकृतिं यान्ति मामिकीम्।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्॥ इत्यादि।

एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्याताः। पदात् खल्वपि।

कार्य्यत्वान्निरूपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः।

कारणनाशप्रतियोगीति साध्यार्थः। सर्व्वभूतानीति। परमाणुमात्रावशिष्टानीत्यर्थः।

ननु नाशविशेषएव प्रयत्नपूर्व्वकोऽन्यस्त्वन्यथाऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्य वृत्तसमाधानं कुर्वाणएव ग्रन्थलाघवाय वर्त्तिष्यमाणेऽप्यतिदिशति। कार्य्यत्वादिति। यथा धृतिविनाशयोः कार्य्यकारणभावो-

---

समानकालीनत्वमादायार्थान्तरत्वमतआह प्रयत्नेति। उदासीनप्रयत्नसिद्ध्याऽर्थान्तरमतउक्तं, स्वजनकेति। केचित्तु उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वमिति विपक्षबाधकसूचनाय तदित्याहुः। स्वपदं चरमकारणपरं ध्वंसपरं वा। न चैवं साध्याप्रसिद्धिः, अस्मदादिप्रयत्नस्यैव दृष्टान्तत्वात्। तन्नाशचरमकारणस्य स्वविषयकसाक्षात्कारस्य स्वजनकप्रयत्नेन विषयीभूतेन समानकालत्वात्। यत्नध्वंसकारणयत्नसमानकालीनस्वसाक्षात्कारहेतुकनाशप्रतियोगित्वाच्च। पटादिच पक्षसम इति न तेषु व्यभिचारः।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश्च पूर्व्ववत् ॥५॥

पदशब्देनाच पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहारएवोच्यते। अतोऽपीश्वरसिद्धिः। तथाहि। यदेतत् पटादिनिर्म्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्क्रमव्यवहारश्च बालानां, स सर्व्वः स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तोव्यवहारत्वात्। निपुणतरशिल्पिनिर्म्मितापूर्व्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्रमैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवच्चेति।

आदिमान् व्यवहारएवम्, अयन्त्वनादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेत्। न। तदसिद्धेः। आदिमत्तामेव साधयितुमयमारम्भः। न चैवं संसारस्यानादित्वभङ्ग-

---

विपक्षे बाधको निरुपाधित्वग्राहकः, तथा पदस्यापि सएव तद्ग्राहक इत्यर्थः। न चादिमत्त्वमुपाधिः, प्रलये विच्छेदादनादित्वाभावेन साधनव्यापकत्वादित्याह। विच्छेदेनेति। प्रत्ययादिहेतुष्वपि पूर्व्ववत्कार्य्यकारणभावएव विपक्षबाधक इत्यर्थः।

व्यक्तवाचो मनुष्याः। स्वतन्त्रेति। तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वं पुरुषस्य स्वातन्त्र्यम्। साध्येषु क्रमेण दृष्टान्ताः, निपुणेत्यादि। आदिमानिति। सादिव्यवहारत्वमुपाधिरित्यर्थः। अन्यथाऽपीति।

प्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात्। न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति, तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति। अस्त्वर्व्वाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेत्। न। तेनाशक्यत्वात्। कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः। साधितौ च सर्गप्रलयौ।

ननु व्यवहारयितृवृद्धः शरीरी समधिगतो न चेश्वरस्तथा, तत्कथमेवं स्यात्। न। शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि कार्य्ये तस्यापि तद्वत्त्वात्। गृह्णाति हीश्वरोऽपि कार्य्यवशाच्छरीरमन्तराऽन्तरा दर्शयति च विभूतिमिति। अत्राप्यागमः,—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः।

तथा,

स्वतन्त्रपुरुषं विनाऽपीत्यर्थः। तथापीति। पूर्वपूर्वसर्गेऽपि तज्जातीयव्यवहारस्येश्वरपूर्वकत्वादित्यनादित्वं न विरुध्यते इत्यर्थः। इदानीन्तनापूर्वव्यवहारस्य सादित्वेऽपि न भवस्यानादित्वं हीयते इत्याह। न हीति। तदनादित्वे इत्यत्रापि न हीत्यनुषज्यते। अर्व्वागिति। यद्व्यवहारं दृष्ट्वा व्यवह्रियते, सोऽपि नास्तीत्यर्थः। शरीरान्वयेति। ईश्वरस्यादृष्टाभावेऽपि तच्छरीरसाध्यहेतुकास्मदादिभोगसम्पादकादृष्टादेवेश्वरस्य शरीरोत्पत्तिरिति भावः। पिता-

यदि ह्यहं न वर्त्तेयं* जातु कर्म्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ, सर्व्वशः॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्य्यां कर्म्म चेदहम्,—इति।
एतेन, नमः कुलालेभ्यः कर्म्मारेभ्य इत्यादि यजूंषि बोद्धव्यानि।

प्रत्ययोऽपि। प्रत्ययशब्देनाच समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते। तथाच प्रयोगः। आगमसंप्रदायोऽयं कारण-

ऽहमस्येति। अस्य जगतोऽहमेव[१] पित्रादिरित्यर्थः। यदि ह्यहमिति। यदि ह्यहं न वर्त्तेयं, तदा लोक्यन्ते इति लोकाः प्रामाणिकव्यवहारा उत्सीदेयुरिति व्यवहितेनान्वयः। अत्र हेतुः, मम वर्त्मेति। एतेन, घटादिव्यवहारस्य स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वव्युत्पादनेन। कुलालादिदेहवत ईश्वरस्य तथा भावादित्यर्थः। प्रत्ययपदं समाश्वासयत्कं तत्सम्बन्धि तद्विषयं प्रामाण्यं लक्षयतीत्याह। प्रत्ययशब्देनेति। तथा चेति। आगमस्य सम्प्रदायः प्रवाहः [२]प्रमात्वप्रयोजकवाक्यार्थ-

* वर्त्तय,—इति का० आ०।

(१) पित्रादिरिति व्यवहारयितृत्वादिति भावः।

(२) ननु मूले कारणपदं वैयर्थ्यं, अदृष्टादिजन्यत्वमादायार्थान्तरं, मनसि व्यभिचारश्चेत्यन्यथा व्याचष्टे प्रमात्वप्रयोजकेति। एतच्च विपक्षबाधकसूचनाय, न तु साध्ये प्रविष्टम्। अतएवाग्रिमसाध्ये नोपात्तम्।

गुणपूर्व्वकः प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत्। न हि प्रामाण्य-प्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः। न चासिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः। न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम्। न च नेदं प्रमाणं*, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम्। न चासर्व्वज्ञो धर्म्माधर्म्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति। न चासर्व्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत्।

श्रुतेः खल्वपि। तथाहि। सर्व्वज्ञप्रणीता वेदावेदत्वात्, यत्पुनर्न सर्व्वज्ञप्रणीतं नासौ वेदो यथेतरवाक्यम्।

प्रमारूपगुणजन्यः (१)यथार्थविवक्षापयिषादिवक्तृगुणजन्यो वा प्रमाणशब्दत्वात् लौकिकप्रमाणशब्दवदित्यर्थः। लक्षणाबीजं सम्बन्धमाह। न हीति। न च प्रमाणत्वमसिद्धं, प्रामाण्याज्ञाने पारलौकिके कर्म्मणि वेदबोधिते प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्याह। न चेति। तथापि तेन वक्तृगुणपूर्वकेणैव भाव्यमित्यसिद्धमित्यत आह। न च स्वत इति। तथापि वक्तुः सार्वज्ञ्यं कुतः सिध्यतीत्याह। न चेति। तथाहीति। यद्यपि परैः सर्वज्ञानङ्गीकारात् तत्प्रणीतत्वं परं प्रत्य-

---

* नचेदमप्रमाणं,—इति आ०।

---

(१) अध्यापकत्वमादायार्थान्तरमित्यरुचेराह यथार्थेति। न चात्रापि दोषतादवस्थ्यम्, अस्मदादेरनुवक्तृतया वक्तृत्वाभावात्। स्वतन्त्रवक्तृपरत्वाद्वा।

ननु किमिदं वेदत्वं नाम? वाक्यत्वस्यादृष्टविषय-वाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात्। अदृष्टविषयप्रमाणवाक्य-त्वस्य चासिद्धेः। मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति

सिद्धं, (१)तथाप्यात्मत्वमसंसारिवृत्ति जातित्वात् पटत्ववत्, स चासं-सारी किञ्चिद्वाक्यप्रणेता पुरुषत्वादिति साध्यप्रसिद्धौ वेदा असं-सारिपुरुषप्रणीताः,—इति साध्यम्। (२)न चास्मदाद्युच्चरिते वेदे व्यभिचारः, (३)वेदज्ञानाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य साध्यत्वादिति भावः। विरु-द्धत्वादिति। प्रतारकवाक्यस्याप्यदृष्टविषयत्वादित्यर्थः। मन्वादीति।

---

(१) न चाप्रयोजकत्वम्, अन्यथा दुःखित्वमसंसारिवृत्ति धर्मत्वादित्या-दिकमपि स्यादिति वाच्यम्। ईश्वरप्रतिपादकागमादेर्विपक्षबाध-कस्य सत्त्वात्तत्र च तदभावात्।

(२) न चास्मदादीति ननु तस्य पक्षत्वात् पक्षसमत्वाद्वा कथं तत्र व्यभिचारः। अन्यथा वेदज्ञानाजन्येत्यादिसिद्धान्ते का गतिः। यदि चाजन्यज्ञानमादाय तत्र साध्यसत्त्वमिति व्यतिरेकित्वमविकलं, तदाश्रयपुरुषमादाय प्रकृतेऽपि तथेति तुल्यमिति चेत्। न। असंसारिपुरुषप्रणीतत्वं तत्पाठताद्याद्युच्चरितत्वमभिप्रेत्य व्यभि-चारदर्शनात्। एतदभिप्रायेणैव मूले मन्वादिवाक्ये व्यभिचारोद्भा-वनम्। अन्यथा तस्यापि सर्वज्ञप्रणीतत्वेन तदभावात्। अन्यथा तु चिन्त्यम्।

(३) वेदज्ञानाजन्येति अप्रसिद्धिवारणाय वेदज्ञानेति विशेषणम्। अस्म-दाद्युच्चरितवेदस्यापि पक्षत्वादजन्यज्ञानमादाय साध्यसत्त्वात्तत्र न व्यभिचारः। न चैवं वेदत्वहेतुविवेचने व्यर्थविशेषणत्वम्। अत्र-

चेत्। न। अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात्। न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम्; नापि भ्रमविप्रलिप्से, महाजनपरिग्र-

---

मन्वादिवाक्यस्याप्यदृष्टविषयप्रमाणत्वादित्यर्थः। अनुपलभ्यमानेति। मन्वादिवाक्ये च वेदस्येव मूलान्तरस्योपलभ्यमानत्वादित्यर्थः।

ननु वाक्यत्वमसिद्धं (१)समुदायस्याप्रतिपादकत्वात्। न च शाखासमुदायो वेदः, तस्य वेदनिरूप्यत्वात्। नापि महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहाराद्वेदत्वं जातिः, देवदत्तीयत्वानुमापकशब्दवृत्तिजातिभिः सङ्करप्रसङ्गात्। नापि स्वर्गकामादिशब्दः, स्मृत्यादौ तथात्वात्।

ग्राह्याभावतया व्याप्तिग्रहे तदभावात्। वस्तुतस्तथा सति व्यतिरेकिणि व्यर्थविशेषणत्वं नोद्भाव्येत। न चेष्टापत्तिः, कथकसम्प्रदायविरोधात्। नीलधूमस्यापि व्यतिरेकितया गमकत्वापत्तेः। यदि च व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इति मतं, तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमिति पूर्व्वासरत्वादेवान्वयतो वेति कल्पान्तरमिति।

(१) समुदायस्येति पदवाक्यसमुदायविशेषो वेदः पक्षः, तत्र विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वरूपस्य वाक्यत्वस्य समुदाये विरहादसिद्धिरित्यर्थः। ननु समुदितानि पदान्येव समुदायः, अतिरिक्तस्यानभ्युपगमात्। तत्र च प्रतिपादकत्वसत्त्वाद्वाक्यत्वमप्रत्यूहमेव। अन्यथा वाक्यत्वमप्रसिद्धमेव स्यात्। प्रत्येकपदे वाक्यत्वाभावात्। समुदायस्याप्रतिपादकत्वात्। यदि च नैवं, तदा प्रमाणत्वस्यापि प्रतिपादकगर्भतया तद्गर्भसिद्धान्तलक्षणमपि भज्येतेति चिन्त्यम्।

हादित्युक्तम्। नापि परम्परैव मूलं, महाप्रलये* विच्छेदादित्युक्तम्।

अन्वयतो वा, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवत्। अस्मर्य्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति चेत्। न। असिद्धेः।

अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः।
प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते।

उच्यते। [१]शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दाजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम्। ईश्वरप्रमाया अजन्यत्वात्। वेदार्थस्यानुमानादिविषयत्वेऽप्यनुमानादेर्वेदोपजीवकत्वात्। स्मृत्यादीनां वेदसमानार्थत्वेऽपि शब्दजन्यधीजन्यत्वात्। वेदादर्थं प्रतीत्य तत्प्रणयनात्।

वाक्यादिति सङ्गृहीतं हेतुं व्याचष्टे। अन्वयतो वेति। ननु किं पौरुषेयत्वं? न तदर्थधीजन्यत्वं तदुच्चारणधीजन्यत्वं वा, अध्यापकतदुभयजन्यत्वेन सिद्धसाधनात्। नापि स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वम्, इदानीं पठ्यमाने वेदे तदभावात्। न च स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतजातीयत्वं साध्यम्, [२]आद्यस्मृत्यादौ†

---

* प्रलये,—इति क्व०।
† स्मृत्यादौ,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) शब्दतदुपजीवीति शब्दप्रकाशे विपञ्चितम्।
(२) स्मृत्यादाविति आद्यस्मृत्यादावित्यर्थः। एतदपि तज्जातीयत्वस्याभेदगर्भत्वविवक्षायामन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेरिति ध्येयम्।

व्यभिचारात्। तज्जातीयस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वाभावात्। नाप्यर्थं प्रतीत्य तदर्थपरतया प्रतिसन्धीयमानपदत्वं पौरुषेयत्वम्, अर्थज्ञानवताऽध्यापकेन सिद्धसाधनात्।

अत्राहुः। सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयत्वं पौरुषेयत्वम्। आद्यस्मृतावपि तज्जातीयत्वान्न व्यभिचारः। यद्वा, वेदत्वं सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितवृत्ति [१]प्रमाणत्वावच्छेदकवाक्यधर्मत्वात् स्मृतित्ववत्।

---

(१) प्रमाणतावच्छेदकेति न चावच्छेदकत्वं यद्यन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं, तदाऽसिद्धिः, अनतिरिक्तवृत्तित्वमात्रञ्चेत्तदा पक्ष्यमाणवेदत्वादौ व्यभिचार इति वाच्यम्। स्वसमानानुपूर्व्वीकसकलवाक्यवृत्तिधर्म्मत्वादित्यत्र तात्पर्य्यात्। न च विशेष्यभागस्यैव व्याप्यत्वं तावन्मात्रञ्च स्वरूपासिद्धमिति वाच्यम्। अखण्डाभाववदखण्डोपाधौ न व्यर्थत्वमिति मतेनोक्तत्वात्। यन्निष्ठा यन्निरूपितेति न्यायात्। अतएव प्रमेयत्वादेः शास्त्रे हेतुत्वेनाभिधानं प्रयोजनाभावान्नान्यत्र विशेषणप्रक्षेपः। अन्यथा अखण्डाभावे का गतिः। तत्रापि प्रतियोगिकोटावनेकविशेषणप्रक्षेपसंभवात्। अतएव भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकलभोगाधिकरणवृत्तित्वादित्यत्र भोगाधिकरणपदं सार्थकम्। यत्तु व्याप्याश्रयसंकोचकविशेषणस्य व्यर्थत्वं यथा नीलधूमे, न तु विकाशकस्य, यन्निष्ठा यन्निरूपिता इति न्यायेन तद्विशेषणं विना तन्निष्ठव्याप्तेरग्रहात्। प्रकृते च विशेष्यभागस्य न्यूनवृत्तित्वविशिष्टस्याधिकवृत्तित्वमिति तस्य विकाशकत्वमिति। तत् प्रमादविजृम्भितम्। व्याप्याश्रयस्यैवं विकाशेऽपि व्याप्त्याश्रयविकाशाभावात् घटितोपाधेरेकत्वात्। न च व्याप्याश्रयविकाशकस्यापि न

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्,–इति स्मृतेः। तस्माद् यज्ञात् सर्व्वहुत ऋचः सामानि यज्ञिरे,–इत्यादि श्रुति-पाठकस्मृतेश्च।

अर्थवादमात्रमिदमिति चेत्। न। कर्त्तृस्मरणस्य सर्व्वत्राविध्यर्थत्वात्। तथाचास्मरणे कालिदासादेर-स्मरणात्। एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्त्तृकत्वप्रसङ्गः। अनैकान्तिकत्वं वा हेतोः।

प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति

यज्ञादिति। यज्ञो विष्णुः। ननु वेदे कर्त्तृस्मरणमर्थवादतया न मानं, कार्य्यान्वितज्ञानजनकस्यैव पदस्य शक्तिग्रहादित्याह। अर्थ-वादेति। आदित्यो वै यूप इत्यादेरर्थवादस्य मुख्यार्थत्वे बाधकाद-प्रमाणत्वात् स्तुतिपरत्वेऽपि प्रकृते बाधकानां निरासादविध्यर्थस्यापि मुख्यार्थत्वमेव। अन्यथा यन्न दुःखेन सम्भिन्नमित्यादेरपि स्वार्थ-परित्यागप्रसङ्गात्। कालिदासस्मरणेऽपि विध्यभावात् तत्काव्य-स्याप्यकर्त्तृकत्वप्रसङ्गात्। सकर्तृकत्वे वा, तत्रैवायं हेतुरनैकान्त इत्याह। कर्त्तृस्मरणस्येति। प्रमाणान्तरेति। वेदान पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा मन्वादिवाक्यमित्यर्थः।

व्यर्थत्वं, तत्र यन्निष्ठेत्यादिन्यायस्याप्यसम्भवेन मानाभावादिति। अन्यथा धूमालोकान्यतरत्वादावपि व्यर्थविशेषणत्वं न स्यात्। आलो-कादिमदस्यायेगोलकादिव्याप्याश्रयविकाशत्वात्।

चेत्। न। प्रणेतारं प्रत्यसिद्धेः। अन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वात्। आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारणविशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात्।

वक्तैव प्रकृते न सम्भवति, हेत्वभावे फलाभावात्, चक्षुरादीनां तथासामर्थ्यात्, अस्मदादीन्द्रियवत्, मनसोवहिरस्वातन्त्र्यात्। न। चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य मनसो वा पक्षीकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात्। नित्यनिराकरणे चासामर्थ्यात्।

यदि वेदप्रणेतृप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं हेतुः, तदा तत्प्रणेतुरीश्वरस्य प्रत्यक्षगोचरत्वादसिद्धिः। अथ यस्य कस्यापि प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं, तदाऽनैकान्तिकमित्याह। प्रणेतारमिति। अनैकान्तिकत्वं स्पष्टयति। आकस्मिकेति। [१]दृष्टकारणोपहारं विना जातस्मितस्य यद्बीजं सुखानुस्मृतिरूपं कारणं, तस्येत्यर्थः। सर्वज्ञोवेदवक्ता न सम्भावनाऽऽस्पदं वाक्यार्थज्ञानसामग्रीरहितत्वादित्याह। वक्तैवेति। ईश्वरोनातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वात्, तज्ज्ञानं वा नातीन्द्रियविषयं ज्ञानत्वात्, तदिन्द्रियं वा नातीन्द्रियार्थग्राहि इन्द्रियत्वात्, तन्मनोवा नातीन्द्रिये प्रवर्त्तते मनस्त्वादित्यादयः प्रयोगाः प्रागेव निरस्ता इत्याह। चेतनस्येति।

---

(१) आकस्मिकस्य तत्र बीजस्येति व्याहृतमतआह दृष्टेति।

परमाण्वादयो न कस्यचित् प्रत्यक्षाः तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेत् । न । द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः । अन्यं प्रति सिद्धसाधनात् ।

तथापि वाक्यत्वं न प्रमाणम्, अप्रयोजकत्वात् । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम् । न । सुगताद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेत् । न । प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयौ हि विवक्षाप्रयत्नौ स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च ।

अपि च, सामग्र्यभावात् कार्य्यज्ञानाभावेऽपि अकार्य्यं ज्ञानं न निवर्त्तते इत्याह । नित्येति । उपाधिं शङ्कते । प्रमाणान्तरेति । अत्र साध्याव्यापकत्वमाह । सुगतेति । पक्षधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादुपाधित्वं स्यादित्याह । प्रमाणेति । प्रणेत्रिति । [१]साध्यादभिन्नत्वे साध्याव्यापकत्वात् भेदनिबन्धनत्वाच्च व्याप्यव्यापकभावस्येत्यर्थः । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वेन [२]शब्देतरप्रमाणगोचरार्थत्वं विवक्षितं, माना-

---

(१) साध्यादभिन्नत्वे इति यद्यप्यत्र नाभेदः, उपाधिभेदस्य स्फुटत्वात् । किञ्च पौरुषेयत्वस्य सुगतागमादावपि सत्त्वादन्यथा वाक्यत्वस्य तत्र व्यभिचारापत्तेरिदञ्च तद्याप्तमिति सर्व्वथा भेदएव, तथाप्येतदक्षरसादेव दोषान्तरदानमिति ब्रूमः । अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

(२) शब्देतरेति शब्दतदुपजीविप्रमाणेतरप्रमाणगोचरार्थत्वमित्यर्थः ।

तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात्। प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेत्। न। तस्य वेदेऽपि सत्त्वात्। एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात्। अस्त्वेवं, न तु तेषां मिथोमूलमूलीभावइति चेत्। न। उक्तोत्तरत्वात्।

संख्याविशेषात् खल्वपि। द्व्यणुकत्र्यणुके तावत् परिमाणवती द्रव्यत्वात्। तच्च परिमाणं कार्य्यं कार्य्यगुणत्वात्। न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा कारणं नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च।

न्तरगोचरार्थत्वं वा, मूलभूतमानान्तरगोचरार्थत्वं वा? आद्ये, मन्वादीति। द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति। प्रयुज्यमानेति। तृतीयं शङ्कते। अस्त्वेवमिति। मूलमूलीभावः, उपजीव्योपजीवकभावः। उक्तेति। प्रणेतृमूलभूतप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वस्यासिद्धेरन्यं प्रत्यनैकान्तिकत्वादित्यादिनेत्यर्थः।

द्व्यणुकादिपरिमाणमनेकत्ववृत्तिसंख्याजन्यं, तस्याश्च द्वित्वादेरपेक्षाबुद्धित उत्पत्तिः, तदाश्रय ईश्वर इति साधयितुमाह। द्व्यणुकेति। कार्य्यगुणत्वादिति। कार्य्यवृत्तिगुणत्वादित्यर्थः। ननु द्व्यणुके परमाणुपरिमाणात् त्र्यणुके च द्व्यणुकपरिमाणादेव परिमाणोत्पादोपपत्तेः किं द्वित्वादिसंख्ययेत्यत आह। न चेति। आकाशपरिमाण-

अन्यथा अनाश्रयकार्य्योत्पत्तिप्रसङ्गात्। द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गाच्च। त्र्यणुकवदनारभ्यत्वाविशेषात्। तच्च

वदिति शेषः। (१)यदि* परः परममहत्परिमाणमेव न स्वीकुर्य्यात्, तदा हेत्वन्तरमाह। अणुपरिमाणत्वादिति।

यद्यपि नात्र मनःपरिमाणं दृष्टान्तः, परमते मनसो विभुत्वात्। न चानारम्भकद्व्यणुकपरमाणुपरिमाणं दृष्टान्तः, (२)तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वात्। (३)अवयवाणुपरिमाणस्य अनकत्वाभ्युपगमाच्च। (४)अन्यथा नित्यवृत्तिसङ्ख्याया अप्यजनकत्वापत्तेः। तथापि प्रमाण-

* यदि च,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

(१) यदि चेति यचेदं चिन्त्यम्। तदस्वीकारे दृष्टान्तान्तरं कर्तुमर्हति, न तु हेत्वन्तरम्। मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वेन प्रथमहेतावप्युपपत्तेः। तस्मात् द्व्यणुकपरिमाणपक्षके प्रथमस्यासिद्धत्वमाशङ्क्य तदभिप्रायेण हेत्वन्तरम्। तत्र च प्रथमहेत्वनुरूपात् परमाणुपरिमाणमेव दृष्टान्तो मनःपरिमाणं वेति मूलतात्पर्यं प्रतिभातीति।

(२) तयोरपीति स्वरूपयोग्यत्वादित्यर्थः। यद्वा, अनारम्भके तत्र मानाभावात् तयोरपि कदाचिदारम्भकत्वादित्यर्थः।

(३) द्व्यणुकादीनामारम्भकत्वनियमे सावयवपरिमाणतया तत्परिमाणस्यापि जनकत्वमेवेति न दृष्टान्तत्वमित्याह अवयवेति।

(४) यदि च तादृशस्यापि नित्यपरिमाणत्वेनैवाजनकत्वमिति दृष्टान्तत्वं, तत्राह अन्यथेति। यद्यप्येतद्दूषणं मनःपरिमाणदृष्टान्तत्वपक्षेऽपि, तथापि तदग्रे परिहरिष्यतीति ध्येयम्।

कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्व-
स्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्।
महतामहदनारम्भप्रसङ्गात्। अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्ध-
तया एकजातीयकार्य्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात्। बहु-

बलेन मनसोऽणुत्वं बाधयिष्यामीति तत्परिमाणमेव दृष्टान्त-
इति भावः।

अन्यथेति। कालादिमनसां परिमाणस्य परिमाणजनकत्वे
तैर्द्रव्यैर्द्रव्यानारम्भादनाश्रयपरिमाणं जायेतेत्यर्थः। बाधकान्तरमाह।
द्व्यणुकस्येति। अणुपरिमाणं यदि त्र्यणुके महत्त्वारम्भकं, द्व्यणुकेऽपि
स्यादविशेषादित्यर्थः। त्र्यणुकेऽपि वा द्व्यणुकवदणुत्वापत्तिरिति
भावः। यदि च त्र्यणुकमहत्त्वारम्भकं बहुत्वं, तदा तत्रैवाणुत्वमनादृत्य
बहुत्वसङ्ख्याया आरम्भकत्वसिद्धेर्द्व्यणुकपरिमाणस्यानारम्भकत्वं सिद्ध-
मित्याह। तत्रेति। ननु द्व्यणुकपरिमाणे काचिज्जातिरस्ति तद्वि-
शिष्टाणुत्वं महत्त्वजनकमिति नोक्तदोष इत्यत आह। अणुत्वमेवेति।
एवं हि महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्याद्व्यभिचारेण कारणत्वाभावादि-
त्यर्थः। यद्वा, (१)किमणुत्वमेव महत्त्वं जनयति*, क्वचिदणुत्वमपि

---

* किमणुत्वं महत्त्वमेव जनयति,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः।

---

(१) किमणुत्वमिति एवकारोऽत्र भिन्नक्रमः। तेन किमणुत्वमेव महत्त्वं जनयतीत्यर्थः। तथा च महता महदनारम्भप्रसङ्गादिति घटते। मूलस्वरसोऽप्येवमेवेति केचित्।

भिरपि परमाणुभिर्द्वाभ्यामपि द्व्यणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च* ।

एवं सति को दोष इति चेत् । परमाणुकार्य्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः । कारणबहुत्वस्य तद्धेतुत्वात् । अन्यथा द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिरित्यनियमेनाप्यणुत्वारम्भे तद्वैयर्थ्य-

---

वा? तत्राद्यमाशङ्क्य दूषयति । अणुत्वमेवेति । अन्त्यं दूषयति । अणुत्वमहत्त्वयोरिति । अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धजातीयतयाऽन्योन्यपरिहारेण स्थितेर्व्यभिचारान्नैकमप्यारम्भकं स्यादित्यर्थः । (१)ननु कारणभेदात् कार्य्यभेदः स्यादित्यत आह । बहुभिरपीति । (२)यदि न संख्या कारणं, किन्त्वणुपरिमाणमिति शेषः । परमाणुकार्य्यस्येति । कारणबहुत्वस्याप्यन्यत्र महत्त्वहेतुत्वकल्पनात् द्व्यणुककार्य्यवत् परमाणुत्रयारब्धस्यापि बहुत्वहेतुकमहत्त्वोत्पादापत्तिरित्यर्थः । ननु परमाणुद्वयारब्धस्येवाणुत्रयारब्धस्याणुत्वमेव स्यादित्यत आह । अन्यथेति । तथा सति त्रित्वादिसंख्यावैयर्थ्यापत्तिरणुद्वयारब्धापेक्षया तद्विशिष्टारब्धे विशेषाभावादित्यर्थः । प्रत्येकं व्यभिचारादकारणत्वञ्च

---

* द्व्यणुकाभ्यामनारम्भप्रसङ्गाच्च,—इति का० ।

---

(१) तृणारणिमणिवत् कार्य्यभेदान्न व्यभिचारः, अन्यथा सङ्ख्याहेतुत्वपक्षे का गतिरित्याह नन्विति ।

(२) यदि नेति यद्यपि सङ्ख्याकारणत्वपक्षेऽपि तत्र प्रसङ्गस्तुल्यः, तथापि परमाणुभिन्नार्थकस्य द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकस्यारम्भप्रसङ्गो बोध्यः । परिमाणद्वयत्वादिना कारणत्वे द्वित्वादेरेवावश्यकस्य कारणत्वात् । परमाणुभिस्तु महदारम्भे बाधकं वक्ष्यतीति ।

प्रसङ्गात्। अणुनएव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधीर्य्य न स्यात्। अस्तु महदारम्भएव त्रिभिरिति चेत्। न। महतः कार्य्यस्य कार्य्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात्। तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति। न च प्रचयोऽपेक्षणीयोऽवयवसंयोगस्याभावात्।

तस्मात् परिमाणप्रचयौ महतएवारम्भकाविति* स्थितिः। अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते। सा अपेक्षा-

स्यादिति भावः। नन्वणूनां संख्यावैचित्र्यमणुपरिमाणतारतम्यभेदसम्पादनोपयोगि परिमाणेऽवान्तरकारणभेदव्यङ्ग्यजातिभेदाच्च न व्यभिचार इत्यत आह। अणुनएवेति। तथापि तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिका, संख्याभेदं विना समुदाये भेदकान्तराभावादित्यर्थः। परमाणुकार्य्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग इत्यचेष्टापत्तिमाह। अस्त्विति। त्रिभिः परमाणुभिरित्यर्थः। महत इति। अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैव कारणत्वनिर्णयादित्यर्थः। ननु द्व्यणुकादिपरिमाणस्य परिमाणाजन्यत्वेऽपि प्रचयजन्यत्वं स्यात्, तस्यापि महत्त्वे कारणत्वादित्यतआह। न चेति।

अतोऽनेकेति। [१]अयेदं तत्त्वम्। अणुकमहत्त्वं न परिमाणजन्यं

* महत्त्व एवारम्भकाविति,—इति पा०।

(१) ननु यथा नित्यपरिमाणत्वादिना तन्न जनकं, तथा नित्यवृत्तिसंख्यात्वादिना बहुत्वसंख्याऽपि जनिका न स्यात्। न च त्र्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः, कार्य्यस्य महतः कार्य्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादित्याशयेनाह अथेदं तत्त्वमिति।

संख्याप्रचयाजन्यमहत्त्वं प्रत्यवयवमहत्त्वेन कारणत्वात्। [1]न त्ववयवपरिमाणत्वेन, परमाणुपरिमाणाद् द्व्यणुके महत्त्वापत्तेः। नापि जन्यावयवपरिमाणत्वेन, गौरवात्। नापि जन्याणुत्वेन, तथाऽदर्शनात्, [2]महत्त्वविशेषेऽनियतहेतुकताऽऽपत्तेश्च। महत्त्वावान्तरजातिकल्पने गौरवम्। बहुत्वकल्पनञ्च प्रामाणिकम्। एवं द्व्यणुकपरिमाणं न महत्त्वजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, परमाणुपरिमाणवत्। अन्यथा तस्य महत्त्वजनकत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः। किन्त्ववयवबहुत्वं, परिमाणप्रचयाजन्यमहत्त्वे अवयवबहुत्वेन कारणत्वकल्पनात्। एवं, द्व्यणुकपरिमाणं नाणुपरिमाणजन्यं परिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाद्वा। न परिमाणजनकम्, अणुपरिमाणत्वात्, द्व्यणुकपरिमाणवत्।

यत्तु नित्यपरिमाणत्वाच्च तज्जनकं व्योममहत्त्ववदिति। तन्न, अवयवनित्यपरिमाणस्य जनकत्वाभ्युपगमात्। अन्यथा, नित्यवृत्तिसंख्याया अप्यजनकत्वापत्तेः। अतो द्व्यणुकपरिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वादित्यवयवबहुत्वाभावात् द्वित्वमेव तज्जनकम्। यदि द्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं स्यात्; तदा कारणपरिमाणापेक्षया उत्कृष्टं स्यात्, महज्जन्यमहत्तरमहत्तमव-

---

(१) न त्विति यद्यपि महतः कार्य्यस्य कार्य्यद्रव्यारभ्यत्वनियमादेव न द्व्यणुके महत्त्वापत्तिः, तथापि नित्यस्य तस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावापत्तिरित्यत्र तात्पर्य्यम्।

(२) महत्त्वविशेषे इति प्रचयशून्यावयवद्वयारब्धघटादिमहत्त्वे व्यभिचारादित्यर्थः।

दित्यणुपरिमाणतरतमत्वापत्तिः। उत्कर्षश्च न कारणपरिमाणापेक्षयाऽधिकदैर्घ्यत्वं, येनेष्टापत्तिः स्यात्। किन्तु तरवन्तकारणपरिमाणवाचकवाच्यत्वं, तत्प्रवृत्तिनिमित्तजातिमत्त्वं वा।

ननु परमाणुद्वित्वं न परिमाणजनकं नित्यवृत्तिसंख्यात्वात्, (१)अणुवृत्तिद्वित्वत्वाद्वा, व्योमद्व्यणुकवृत्तिद्वित्ववत्। एवं द्व्यणुकवृत्तिबहुत्वं न परिमाणजनकम्, (२)अवयववृत्तिबहुत्वात्, परमाणुबहुत्ववत्। यथा त्र्यणुकमहत्त्वस्याणुजन्यत्वे द्व्यणुकस्यापि महत्त्वप्रसङ्गः, तथाऽणुवृत्तिसंख्याजन्यत्वेऽपि द्व्यणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गः। यथा च परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वादणुतरत्वप्रसङ्गः, तथा संख्याया अपि समानाधिकरणपरिमाणोत्कृष्टपरिमाणारम्भकत्वप्रसङ्गः।

मैवम्। सर्गादौ परमाणुवृत्तिद्वित्वबहुत्वयोरसिद्धावाश्रयासिद्धेः। सिद्धौ वा धर्मिग्राहकमानबाधात्। (३)अथ द्व्यणुकपरिमाणं न द्वित्वजन्यं परिमाणत्वात्, त्र्यणुकमहत्त्वं नाणुवृत्तिबहुत्वजन्यं महत्त्वात्परिमाणत्वाद्वेति चेत्। न। (४)प्रसिद्धद्वित्वबहुत्वजन्यत्वे साध्ये सिद्धसाधनात्, अप्रसिद्धतन्निषेधे साध्याप्रसिद्धेरिति संक्षेपेव तज्जनिकेति वचम्।

---

(१) अणुवृत्तिद्वित्वत्वाद्वेति अत्राणुवृत्तिपदं स्फुटार्थम्।

(२) अवयववृत्तिबहुत्वादिति अत्रापि वृत्यन्तं स्फुटार्थम्। अन्यत्रापि बहुत्वस्य तज्जनकत्वानभ्युपगमादित्येके। अवयवपदमणुपरं तुल्यपरिमाणाधिकसंख्यारब्धे महत्त्वोत्कर्षेण तस्य तज्जनकत्वे व्यभिचारादित्यन्ये।

(३) आश्रयासिद्ध्यादिपरिहारार्थं परिमाणं पक्षयति अथेति।

(४) प्रसिद्धेति एतच्च सामान्यलक्षणाभ्युपगन्तृमते दूषणम्। स्वमते त्वप्रयोजकत्वमित्यत्र तात्पर्य्यम्।

बुद्धिजन्या अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपे-
क्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति । तद् यस्यासौ सर्व्वज्ञः ।
अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्गतपरि-
माणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् त्र्यणु-
कानुत्पत्तौ* विश्वानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्मदादीनामेवा-

---

[१]साम्प्रदायिकास्तु । द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणताग्राहकं
मानं यद्यणुपरिमाणं विषयीकुर्य्यात्, तदा परिमाणद्वयासमवायि-
कारणत्वे गौरवमिति द्वित्वमेकं विषयीकरोति । यद्वा, एकत्वस्य
परिमाणानारम्भकत्वे सजातीयनिरूपितोत्कर्षानाश्रयत्वं प्रयोजकम् ।
तच्च परमाणुपरिमाणेऽपि तुल्यमित्यूचुः†[२] । [३]ऋजवस्तु कारणपरि-
माणवत् कारणानेकवृत्तिसंख्याऽप्यन्वयाद्यनुविधानात् परिमाणहेतुः ।
यत्त्वत्र संख्यानिरपेक्षपरिमाणकारणत्वनिषेधपर इति समादधुः ।

तद् यस्यासाविति । ईश्वरापेक्षाबुद्धेर्नित्यत्वेनाविनाशेऽपि तदुत्पा-

---

* द्व्यणुकानुत्पत्तौ,—इति श्री० ।
† तुल्यमित्याहुः,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

---

(१) साम्प्रदायिकास्त्विति न चेश्वरासिद्धिदशायां द्वित्वस्य कल्पनीयतया धर्म्मिकल्पनात इति न्यायेन परिमाणमेव विषयीकरोतीति वाच्यम् । मानान्तरेणेश्वरस्य साधितत्वात् तदवष्टम्भेनेदमित्येके । अत्र कल्पे-ऽस्वरस एवायमित्यन्ये ।

(२) परमाणोरणुतरत्वात् तत्परिमाणेऽपि सजातीयनिरूपितोत्कर्षाश्रय-त्वमस्त्येवेत्यस्वरसादाह इत्याहुरिति ।

(३) उभयहेतुत्वे गौरवमित्यस्वरसमाविष्करोति ऋजवस्त्विति ।

नुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेत् । न । इतरेतराश्रय-प्रसङ्गात् । जाते हि स्थूलकार्य्ये तेन परमाण्वाद्यनु-मानं, तस्मिन् सति द्व्यणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः । अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं कृतमपेक्षाबुद्ध्येति चेत् । न । अस्तु ततएव सर्व्वं किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्व-प्रसङ्गादिति ।

अथवा, कार्य्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते ।

उद्देशएव तात्पर्य्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।
ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

दितद्दिलादेर्निमित्तान्तरनाशेन[१] नाश इति भावः । जाते हीति । महत्त्वोत्पत्तेः पूर्व्वं द्व्यणुकस्याप्रत्यक्षत्वेन लिङ्गाभावादित्यर्थः ।

अथ कार्य्यमुद्देश्यत्वम्, उद्देशश्च तात्पर्य्यं, तद्विषयएव वेदस्य प्रामाण्यं, तच्च परिशेषाद्वक्तुरिच्छा, सा च वेदार्थे नास्मदादीनामिति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह । उद्देशएवेति । वेदस्यायोजनमासम-न्ताद्भावेन योजनं व्याख्यानम् । तच्चास्मदादीनां सर्व्ववेदादर्शिनां न निःकम्पप्रवृत्तिहेतुरिति तद्व्याख्यातृतयेश्वरसिद्धिरित्याह । व्याख्येति । ईश्वरादिपदानां सर्व्वज्ञे नित्यज्ञाने वेदादेव शक्तिग्रहात् ततोऽपि तत्सिद्धिरित्याह । ईश्वरादीति । लोकवृत्तेति । लौकिकवृद्धानां व्याप्तिग्रहादित्यर्थः ।

---

(१) निमित्तान्तरमदृष्टादि ।

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्य्ये पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती। भूतार्थस्य तु यद्यपि नाहत्य प्रवर्त्तकत्वं निवर्त्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्य्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम्। तथाहि। विधिशक्तिरेवावसीदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते। प्रशस्ते हि सर्व्वः प्रवर्त्तते, निन्दिताच्च निवर्त्तते,—इति स्थितिः।

तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्बलायातः पदार्थः। आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति चान्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्बलायातो वाक्यार्थः।

वृद्धव्यवहारेण कार्य्यान्विते पदार्थे पदानां शक्तिः, कार्य्यान्वयश्च विधिसमभिव्याहृतस्य साक्षात्, तदसमभिव्याहृतस्य च परम्परया इति मतमाश्रित्याह। आम्नायस्येति। भाव्यार्थस्य, साध्यार्थस्य। यथा पथ्यं भुङ्क्ष्व अपथ्यं न भुङ्क्ष्व, इत्यस्य साक्षात् कार्य्यान्वयज्ञानात् प्रवर्त्तकत्वनिवर्त्तकत्वे। भूतार्थस्य, सिद्धार्थस्य। यथा परिणतिसुरसमाम्रफलं परिणतिविरसं पनसमिति वाक्यस्य तदभावात् भक्षणाभक्षणकार्य्यत्वे तात्पर्य्यग्रहात् परम्परया तथात्वमित्यर्थः। तदुपपादयति। विधिशक्तिरिति। कार्य्यत्वज्ञानजननेऽपि प्रवृत्त्यौपयिकं प्रवृत्तिविषयस्यान्यापेक्षया प्राशस्त्यज्ञानं, तद्रूपसहकार्य्यलाभोविधिशक्तेरवसादः, तल्लाभश्चोत्तम्भनम्। तत्सहकारित्वे मानमाह। प्रशस्ते हीति। पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्य्यं भेदयितुं प्रस्तौति। तत्रेति। तदेव परं

तात्पर्य्यार्थस्तु चिन्त्यते। तदेव परं साध्यं प्रतिपाद्यं प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य; तदिदं तत्परं, तस्य भावस्तत्त्वं, तत् यद्विषयं, स तात्पर्य्यार्थ इति स्यात्।

तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्म्मणोऽसाध्यत्वात्। फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्यस्याभावात्। प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं परमुच्यते इति चेत्। न। गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि परत्वात्। तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्ती साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेत्। न। स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्य्यवसानात्।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गौ विहाय

यस्य स्तुत्यादिवाक्यस्येत्यत्र परपदार्थं विकल्पयति। साध्यमिति। तदिदमिति। वाक्यमित्यर्थः।

ननु वाक्यार्थस्य वाक्यरूपप्रमाणासाध्यत्वेऽपि तन्निष्ठफलसाध्यतयैव तत्साध्यता स्यादित्यत आह। फलस्य चेति। तस्य च द्वितीयविकल्पएव प्रवेशादिति भावः। तीरस्यापीति। साध्यफलभागितया तीरस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः। स्वरूपेति। प्रवृत्त्यादौ तात्पर्य्याभावेऽपि तीरस्य तात्पर्य्यविषयत्वादित्यर्थः। पदवाक्ययोरिति। स्तुत्यादिवाक्यस्य पदार्थवाक्यार्थभिन्ने प्रवृत्त्यादावपि तात्पर्य्यान्तर-

प्रतिपाद्यान्तराभावात् । पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न साम्प्रतम् । न हि यत् यत् शब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्य्यं शब्दस्य, अतिप्रसङ्गात् । तदा हि गङ्गायां जलमित्याद्यपि तीरपरं स्यात्, अविनाभावस्य तादवस्थ्यात् । मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेत् । न । तस्मिन्नसत्यपि भावात् । तद् यथा ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त, पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्,—इति

मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्य्यम् । न च परं व्यापकमेव, अव्यापकेऽपि तात्पर्य्यदर्शनात् । तद् यथा । मञ्चाः क्रोशन्तीति पुरुषे तात्पर्य्यम् । न च मञ्चपुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः ।

नापि तृतीयः । तद्धि प्रतिपाद्यापेक्षितं, प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात् । नाद्यः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीन-

---

व्यापकत्वादित्यर्थः । न च यदर्थज्ञानजनकत्वं यस्य, तस्य तत्र तात्पर्य्यमिति वाच्यम् । धूमोऽस्तीति वाक्यस्याग्निज्ञानाजनकत्वेऽप्यग्नौ तात्पर्य्यात्तदव्यापकत्वादिति भावः । तद्धीति । प्रयोजनं न वक्तुः श्रोतुर्व्वेत्यर्थः । यत्र वक्तुस्तात्पर्य्यं, तत्र शब्दस्य प्रामाण्यमिति स्थिते

त्वात्। तथात्वे वा अतिप्रसङ्गात्। यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात्। तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षानियम इति चेत्। न। कार्य्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्य्यतया वाक्यभेदप्रसङ्गात्। धूमस्य हि प्रदेशश्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्य्यम्, आर्द्रेन्धनदहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम्। तथाचेह प्रदेशे धूमोऽस्तमित्यभिहिते तात्पर्य्यतः को वाक्यार्थो भवेत्। चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्यत्वात्। नापि प्रतिपादकापेक्षितं, वेदे तदभावात्।

राह। शब्देति। अतिप्रसङ्गमेवाह। यस्येति। तथाच तात्पर्य्यभेदेन वाक्यभेदः स्यादिति भावः। तदर्थेति। शब्दस्य योऽर्थस्तस्य यत्साध्यं प्रतिपाद्यस्य चापेक्षितं तत्परं, न तु तदसाध्यमपीत्यर्थः। कार्य्येति। साध्यं जन्यं ज्ञाप्यं वा? उभयस्याप्यनेकत्वात् तथापि तात्पर्य्यभेदाद्वाक्यभेदएव स्यादित्यर्थः। न च प्रकरणादिना तात्पर्य्यनियमान्न वाक्यभेदापत्तिः। प्रकरणं हि न साध्यं नियमयति, अशक्यत्वात्। न हि धूमं जिज्ञासमानस्य प्रतीयमानधूमात् धूमकेतुप्रतीतिवन्मशकादिनिवृत्तिर्न भवति। प्रतिपादकाभिप्रायनियमने च सिद्धं वेदस्य सकर्त्तृकत्वमिति भावः। चेतनेति। एकएवायं सर्व्वेषां चेतनानामपेक्षित इत्यत्र नियामकाभावाद्भिन्नभिन्नार्थापेक्षायां तात्पर्य्यभेदाद्वाक्यभेदः स्यादिति भावः। वेद इति। तव दर्शने इति

चतुर्थस्तु स्यात्। यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः। तथाहि। प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके प्रयुज्यते, तदुपादानपरम्। निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते*, तद्धानपरम्। एवमन्यत्रापि स्वयमूहनीयम्।

तस्माल्लोकानुसारेण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम्। अन्यथा अर्थवादानां सर्व्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात्। स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायोभावश्चाशय इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः।

तथा च प्रयोगः। वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपा-

शेषः। तथैवेति। लोके हि पदानां स्वतन्त्राभिप्रायपूर्व्वकतया स्वार्थप्रतिपादकत्वदर्शनाद्वेदेऽपि तथात्वं तत्पूर्व्वकतयैव युज्यते। न च लौकिकशब्देभ्यो वैदिकाः शब्दा अन्ये एवेति लोकमर्य्यादाऽतिक्रमः स्यात्। यतोऽनेनैव न्यायेन लौकिकानामेव शब्दानामर्थविशेषे शक्तिग्रहाद्वैदिकानां तद्भिन्नत्वादगृहीतशक्तिकत्वादर्थाप्रतिपादकत्वप्रसङ्गः। अतएव, यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तएव चामीषामर्था इत्याकरित्यर्थः। नन्वूद्देश्यत्वं नेच्छाविषयत्वं, किन्तु वस्त्वन्तरमेवेत्यत आह। स चेति।. लोके तथैव निश्चयादित्यर्थः।

वैदिकानीति। ननु सर्गाद्यकालीनवैदिकवाक्यपक्षतायामाश्रया-

---

* प्रवर्त्तते,—इति श्री० का०।

दानाभिप्रायपूर्व्वकाणि प्रशंसावाक्यत्वात् परिणति-सुरसमाम्रफलमित्यादिलोकवाक्यवदिति। एवं, निन्दा-वाक्यानि हानाभिप्रायपूर्व्वकानि निन्दावाक्यत्वात् परिणतिविरसं पनसफलमित्यादिवाक्यवत्। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गस्य* विपक्षे बाधकमुक्तम्।

अपि च। नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत। सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो न तु तेनैव कर्त्तव्यः। न च

सिद्धिः, इदानीन्तनस्य तस्य पक्षत्वेऽध्येत्राऽस्मदादिनाऽर्थान्तरत्वं, स्वरूपाख्यानपरपुत्रस्तुतिवाक्ये चानैकान्तिकम्। अत्राहुः। वैदिक-प्रशंसावाक्यानि (१)वेदसमानविषयकतात्पर्य्यापूर्व्वकतात्पर्य्यविषयकानि सतात्पर्य्यवाक्यत्वात्। लौकिकप्रशंसावाक्यवत्।

यदि च वेदे न स्वतन्त्रपुरुषाभिप्रायपूर्वकता, तदा भट्टानां श्रुतार्थापत्त्या शब्दः कल्प्यते इति राद्धान्तव्याघात इत्याह। अपि-

---

* प्रसङ्ग इति,—इति क्षी०।

---

(१) वेदसमानविषयकेत्यादि अत्र वेदपदं स्वपरं, तेन लौकिकप्रशंसा-वाक्ये न व्यभिचारः। अध्यापकतात्पर्य्यविषयत्वेनार्थान्तरमत उक्तं, तात्पर्य्यापूर्व्वकेति तात्पर्य्यविशेषणम्। तात्पर्य्यविषयकाणीत्यत्र तात्पर्य्य-विषयोविषयोयस्येति मध्यपदलोपी समास इत्याहुः। न च हेतौ सतात्पर्य्यकपदं व्यर्थम्, ईश्वरतात्पर्य्यमादाय वाक्यमात्रस्य पक्षसम-त्वेन व्यभिचाराभावादिति वाच्यम्। बाधितार्थके तत्तात्पर्य्याभावेन व्यभिचारसम्भवात्।

पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यशेषोऽस्ति अनुपलम्भबाधितत्वात्। उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्रीताल्वादिव्यापारविरहात्। अयोग्यस्याशङ्कितुमप्यशक्यत्वात्। तस्मादभिप्रायस्थएव परिशिष्यते, गत्यन्तराभावात्। स चेद्वेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तद्व्युत्पादनानर्थक्यप्रसङ्गः। तस्मात् कार्य्यात् तात्पर्य्यादप्युन्नीयते, अस्ति प्रणेतेति।

आयोजनात् खल्वपि। न हि वेदादव्याख्यातात्कश्चिदर्थमधिगच्छति, न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम्।

पौर्व्वापर्य्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्,—

इति न्यायेनानाश्वासात्। त्रिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्राविणोऽन्यथाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात्।

चेति। ननु माभूत् श्रुतार्थापत्त्या शब्दकल्पनं, योग्यार्थकल्पनयैवोपपत्तेः। मैवम्। क्रियाकारकपदानामन्योन्योपस्थापितार्थान्वयबोधकत्वनियमव्युत्पत्तेः। अन्यथा गौः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यतोऽपि गामानयेत्यस्मादिवान्वयबोधापत्तेः। पुष्पेभ्य इत्यादौ स्पृहयतीत्यादिशब्दसमभिव्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तेश्च। न च स्पृहयतिशब्दार्थयोगएव चतुर्थी साधुः, पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि चतुर्थ्यापत्तेः।

ततः सकलवेदवदार्थदर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयोऽन्यथा अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुताधीतावधृतस्मृत-साङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थः तद्विपरीतो वा न सर्व्वज्ञादन्यः सम्भवति । को ह्यप्रत्यक्षीकृतविश्वतदनुष्ठानएतावा-नेवायमाम्नाय इति निश्चिनुयात्, कश्चार्व्वाग्दृङ्निः-शेषाः श्रुतीर्ग्रन्थतोऽर्थतोवाऽधीयीत, अध्यापयेद्वा ।

अत्रापि प्रयोगः । वेदाः कदाचित् सर्व्ववेदार्थविद्या-ख्याताः अनुष्ठानमतिचलनेऽपि निश्चलार्थानुष्ठान-

---

तथापि स्वयं स्मृतानामेव योग्यासन्नसाकाङ्क्षपदानां श्रुतपदैः सहैकार्थप्रतिपादने तात्पर्य्यकल्पनं श्रुतार्थापत्तिविषयः स्यादिति चेत् । न । वेदे परस्परसमभिव्याहृतपदानामेकार्थप्रतिपादने तात्पर्य्योपलम्भेः । तस्य चोच्चारणाभिप्रायान्यतरनियतविषयत्वेनोभयथाऽपीश्वरसिद्धि-रित्याशयेनाह । गत्यन्तराभावादिति ।

कार्य्येत्यादिकारिकायां धृत्यादेरित्यपि व्याचष्टे । (१)स चेति । श्रुतः श्रोत्रेण साक्षात्कृतः । अधीतोज्ञानविषयार्थः । धृतः सतता-भ्यासेन दृढसंस्कारः । तद्विपरीतः विनैवाध्ययनं ज्ञातसकला-ङ्गोपाङ्गवेदार्थः, अध्यापितधारितादिवेदार्थो वा । कदाचिदिति बाधनिरासाय । एकदेशदर्शिव्याख्यातवेदात् शिष्याणां श्रद्धया

---

(१) स चेतीति तथा च धृत्यादेरित्यनेन वेदधारकत्वादिकमुक्तमिति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरिति भावः ।

त्वात्*, यदेवं तत्सर्व्वं तदर्थविद्व्याख्यातं, यथा मन्वादिसंहितेति। अन्यथा त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात्†। अनुष्ठातार एवादेष्टार इति चेत्। न। तेषामनियतबोधत्वात्। वेदवद्वेदानुष्ठानमप्यनादीति चेत्। न। तद्धि स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा। आद्ये निर्मूलत्वप्रसङ्गः। द्वितीये त्वनियमापत्तिः। न ह्यसर्व्वज्ञाविशेषे पूर्व्वेषां

---

(१)प्रवर्त्तमानानां निश्चलानुष्ठानमस्तीत्यनैकान्तिकमित्यत उक्तमनुष्ठात्रिति। तच्चानुष्ठातृणामव्यवस्थितमतिलाभावादित्यर्थः। अननुष्ठानहेतुमाह। अव्यवस्थानादिति। अर्थनिश्चयस्येति शेषः। अन्यथा त्वनियतमनुष्ठानं स्यादित्याह। अव्यवस्था वेति। अर्थनिश्चयाव्यवस्थानादित्यर्थः। अनादेशिकत्वात्, अनौपदेशिकत्वादित्यर्थः। ननु पूर्व्वेषामेव स्वतन्त्रवेदार्थज्ञानं प्रमाणमाधुनिकानान्त्वप्रमाणं स्यादित्यत आह। न हीति। न च कश्चिद्वेदार्थोऽस्तीत्यनेन रूपेणास्मदादिभिरेव व्या-

---

* निश्चलानुष्ठानत्वात्,—इति का०।

† अन्यथा त्वनाश्वासेनार्थाव्यवस्थापनादनुष्ठानव्यवस्था न भवेदनादेशिकत्वात्,—इति का०।

---

(१) एकदेशदर्शीति नन्वीश्वरव्याख्यानमादाय तस्यापि पक्षसमतया कथमनैकान्तिकम्। अन्यथा तादृशस्थले कदाचिदनुष्ठाटमतिचलनस्यापि सम्भवेन तत्पदोपादनेऽपि व्यभिचारापत्तेरिति चिन्त्यम्।

तद्ववोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति नियामकमस्ति ।

पदात् खल्वपि । श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम् । तच्च सार्थकं, अविगानेन श्रुतिस्मृतीतिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात्, घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे कोऽस्यार्थ इति व्युत्पित्सोर्विमर्शे सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत्;

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत ।

यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः,—

इत्यर्थवादात् । यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा । तद् यथा । ईश्वरप्रणिधानमुपक्रम्य श्रूयते,—

ख्यानादनुमाने सिद्धसाधनं, येन रूपेण वेदार्थोव्याख्यात इति लोके व्यवहारः, तादृूप्येण व्याख्यानस्य विवक्षितत्वात् । यद्वा, [१]वेदा व्याख्यानानुकूलतद्विषयानित्यज्ञानभिन्नज्ञानसमानविषया वाक्यत्वात्, वेदा एतद्विषयानित्यज्ञानान्यज्ञानविषयता छतवाक्यत्वादिति भावः । अविगानेनेति । निरर्थकतया प्रसिद्ध्यभावेनेत्यर्थः । अतएव लोभेर्न व्यभिचारः, निरर्थकत्वेनैव तेषां प्रसिद्धेरिति भावः । यथा स्वर्गपदे विधिशेषीभूतार्थवादात् शक्तिग्रहः, तथा प्रकृतेऽपीत्याह । निर्णय इति । अर्थवादमाह । उत्तम इति ।

यववराहादिवदिति । यवमयश्चरुर्भवति वाराही चोपनत् वैतसे

---

(१) कृत्यादेरित्यभिप्रायेणाह वेदा इति ।

सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्व्विधिज्ञाः
षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य,—इति॥

एवम्भूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेत्। न। प्रागेव प्रतिषेधात्। तथापि न तत्र प्रमाणमस्तीति चेत्।

कटे प्राजापत्यं चिनोतीत्यत्र यववराहवेतसशब्दाः किं कङ्गुवायस-जम्बूनां वाचकाः, उत दीर्घशूकशूकरवञ्जुलानामिति म्लेच्छार्य्य-व्यवहारदर्शनाद्विप्रतिपत्तौ मुख्यार्थानध्यवसायेऽननुष्ठानापत्त्या तत्प-दवद्वेदप्रामाण्यसंशये, पूर्व्वपक्षः; व्युत्पत्तिग्राहकव्यवहाराविशेषात् कङ्ग्वादावपि शक्तिरेव, पिकनेम* तामरसपदेषु म्लेच्छप्रसिद्धेरादर-णाच्चेति।

राद्धान्तस्तु। वसन्ते सर्व्वसस्यानां जायते पत्रशातनम्। मोद-मानास्तु तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः। वराहं गावोऽनुधावन्ति। अप्सुजोवेतसः। इत्यादिवाक्यशेषरूपवेदविरोधिनी म्लेच्छप्रसिद्धिर्हे-येति म्लेच्छप्रसिद्धौ निरस्तायां निःप्रतिपक्षार्यव्यवहाराच्छक्तिग्रहः। यत्र तु वेदविरोधोनास्ति, तत्र पिकादिपदेष्वभियोगवत्त्वान्म्लेच्छानां तत्प्रसिद्धिरेवादरणीयेत्यर्थः।

प्रकृते विधिशेषीभूतं वाक्यशेषमाह। सर्व्वज्ञतेति। तृप्तिः स्वभोगे-

---

* नेमि,—इति क॰।

स्वर्ग अस्तीति का श्रद्धा*। न ह्युक्तविशेषणे सुखे किञ्चित्प्रमाणमस्त्यस्मदादीनाम्।

याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्य्यते इति चेत्। न। इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्। अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारणमिति। पूर्व्ववृद्धप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेत्। न। अन्धपरम्पराप्रसङ्गात्। विशिष्टादृष्टवशात्कदाचित्कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः, तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत्। तुल्यमितरत्रापि।

अत्रापि प्रयोगः। यः शब्दो यत्र वृद्धैरसति वृत्त्यन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचको यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः, प्रयुज्यते चायं जगत्कर्त्तरीति। अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्या-

---

च्छाविरहः। अलुप्तशक्तिः नित्यप्रयत्नः। अङ्गानि धर्म्माः। उक्तविशेषणे दुःखादिसंभिन्नत्वाभावादिविशिष्टे। याज्ञिकेति। लौकिकसुखातिशयसुखं विना बहुवित्तव्ययायाससाध्ये कर्म्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः

---

* प्रत्याशा,—इति क्री०।

द्वारानुपपत्तिरिति। एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादिदेवता-विशेषवाचका व्याख्याताः।

अपिच। अस्मत्पदं लोकवद्वेदेऽपि प्रयुज्यते। तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्यतमदर्थः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात्। नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात्। अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति, तमेवाह। तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात्। ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः, अन्यथाऽप्रयोगप्रसङ्गात्। न च यो यदोच्चारयति वैदिकमहं शब्दं, सएव तदा तस्यार्थ इति युक्तम्। तथा सति मामुपासीतेत्यादौ स एवोपास्यः स्यात्।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते,—

इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्यैश्वर्य्यं समधिगच्छेत्। तथा चोपासनां प्रत्युन्मत्तकेलिः स्यात्। लोकव्यवहार-

---

एतेनेति। रुद्रादिपदेष्वपि रुद्रस्त्र्यम्बक इत्यादिवाक्यशेषान्निर्णय इत्यर्थः।

यदि अस्मच्छब्दस्योच्चारयितरि शक्तिः; तदा, वाच्यस्त्वया मद्वचनात् स राजेत्यत्र कविरेवास्मच्छब्देनोच्येत इत्यत उक्तं स्वातन्त्र्येणेति। अन्यकर्तृकत्वेनोच्चारणाभावः स्वातन्त्र्यम्। अतएव गृभ्णामि ते सौभगत्वायेत्यादावपि नेश्वरवाचकत्वम्, अस्यान्यपरतयैवेश्वरेणो-

श्वोच्छिद्येत। तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्योऽपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते। वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तृवचनः अस्मच्छब्दत्वात् लोकवदिति।

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः। तेषां बुद्ध्युपक्रमप्रश्नपरामर्शाद्युपहितमर्य्यादत्वात्, तस्य च वक्तृधर्म्मत्वात्। बुद्ध्युपक्रमो हि प्रकृतत्वं, जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति। एवञ्च संशयादिवाचका अप्युन्नेयाः।

न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम्। शिष्यप्रतिबोधनायाहार्य्यत्वेनाविरोधात्। को धर्म्मः कथंलक्षणक इत्यादि भाष्यवदिति। एतेन धिगहोवत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः।

च्चारितत्वात्। अस्मच्छब्दत्वादिति। अनन्यपरास्मच्छब्दत्वादित्यर्थः। तेषामिति क्रमेण यच्छब्दादीनामर्थकथनम्। धर्म इति। अथातो-धर्मजिज्ञासा इत्यनेन शास्त्रप्रयोजनमभिधाय विशेषेण धर्मजिज्ञासोः शास्त्रारम्भे शिष्यजिज्ञासामुपादाय मीमांसाभाष्यम्। को धर्मः कथं-लक्षणकः कान्यस्य साधनानीति यथेत्यर्थः। एतेन, बुद्ध्युपक्रमादीनां वक्तृधर्मत्वकथनेन। गर्हाविस्मयखेदानुशयानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः।

लोके लिङादीनामाप्तेच्छायां शक्तिग्रहादेदेऽपि स एवार्थः। न च वेदार्थे अस्मदादीनामिच्छा सम्भवतीति तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्याह।

प्रत्ययार्थेऽपि। लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधौरेयनियोगार्था भवन्तः तं प्रतिपादयन्ति। तथाहि।

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा।
तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्य्या* सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम्, आत्मा ज्ञातव्य इत्याद्यव्यापनात्। नापीच्छामात्रं, ततएव फलसिद्धौ कर्म्मानारम्भप्रसङ्गात्।

लिङादीति। नियोगोऽभिप्रायः, अन्येषां लिङर्थत्वे बाधकस्य वक्तव्यत्वादित्यर्थः। प्रवृत्तिरिति। अन्यत्र ज्ञानादेरपि प्रवृत्तिपदवाच्यत्वेऽत्र कृतिरेव सा विवक्षिता इत्यर्थः। तथाच कृतिकारणेच्छाज्ञानविषयो विधिरित्यन्येषां मतम्। स्वमतमाह। तज्ज्ञापक इति।

यथा चाप्तेच्छाविषयत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानविषय इष्टसाधनत्वमनुमीयते, तथा वक्ष्यति। तच्च परमतनिरासं विना न भवतीति तन्निराकर्त्तुमाह। प्रवृत्तिः खल्विति। विधिकार्य्या, विधिज्ञानकार्य्येत्यर्थः। आत्मेति। चेष्टां विनाऽपि विध्यर्थसत्त्वादित्यर्थः। ततएवेति। इच्छामात्रेण विध्यर्थनिर्व्वाहे बहुवित्तव्यायाससाध्ययागाद्यकरणप्रसङ्गादित्यर्थः। तत इति। कृतौ नायं, क्रियमाणयागस्योपयोगादित्यर्थः। आत्मज्ञानेति। मोक्षकामस्य

---

* विधिकार्य्यं,—इति ख्या॰ ।

ततः प्रयत्नः परिशिष्यते। आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याभावात्। तदुक्तं, प्रवृत्तिरारम्भः,—इति।

सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थितात्; नासौ विधिः, तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात्। अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थनाभावात्। न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः; प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयोनित्वात्, ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्यानुत्पत्तेरप्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात्।

तस्मात्, यस्य ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रसूते; सोऽर्थविशेषः, तज्ज्ञापकोवाऽर्थविशेषोविधिः प्रेरणा प्रवर्त्तना नियुक्तिर्नियोग उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्य्यते। स हि, कर्त्तृधर्म्मो वा स्यात्, कर्म्मधर्म्मो वा, करणधर्म्मोवा*, नियोक्तृधर्म्मो वेति। न प्रथमः।

ज्ञानविधाने भूतेषु दयाविधाने च चेष्टायाअभावेऽपि यत्नस्य सत्त्वादित्यर्थः। आरम्भो यत्नः। तत्प्रत्यायनार्थमिति। शास्त्रस्य ज्ञापकतया स्वरूपसद्धेतौ शास्त्रानुपयोगादित्यर्थः। तदिदं

---

* करणधर्म्मो वा,—इति नास्ति मौ० का०।

इष्टहानेरनिष्टाप्तेरप्रवृत्तेर्व्विरोधतः ।

असत्त्वात् प्रत्ययत्यागात् कर्त्तृधर्म्मो न सङ्करात् ॥ ८ ॥

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः । ग्रामं गच्छतीत्यादावतिव्याप्तेश्च । नापि तत्कारणं प्रयत्नः, तस्य सर्व्वाख्यातसाधारणत्वात् ।

परमतनिराकरणं विना न सिध्यति, तदर्थमुपन्यस्यति । स हीति । कर्त्तृधर्मः प्रवर्त्त्यपुरुषधर्म्मः [(१)]स्पन्द इच्छा प्रयत्नो वा । कर्म्मधर्म्मोऽपूर्व्वस्य क्रियाया वा धर्मः कार्य्यत्वादिः । करणधर्म इष्टसाधनत्वं शब्दव्यापारो भावना वा । नियोक्तृधर्म आप्ताभिप्रायः ।

तत्र स्पन्दस्य विधित्वं दूषयति । इष्टहानेरिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यामित्यर्थः । यत्नस्य विधित्वं दूषयति । अप्रवृत्तेरिति । यत्नमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यादित्यर्थः । इच्छाया विधित्वे बाधकमाह । विरोधत इति । इच्छाया विधित्वे तयैव तज्जननादिरोध इत्यर्थः । न चेच्छा ज्ञाता प्रयत्नजननी किन्तु सत्तया, न च लिङ्श्रवणकाले सा सतीत्याह । असत्त्वादिति । न च लिङेव तां जनयति, तत्र ज्ञानकारणत्वत्यागापत्तेः, लिङं विनाऽपीच्छोत्पत्तेश्चेत्याह । प्रत्ययेति । उपायगोचरप्रवृत्ताविष्टसाधनत्वज्ञानस्य हेतुत्वनिश्चयात् तत्सङ्कीर्णेच्छायाः सङ्कल्प-

---

(१) स्पन्द इति यद्यपि स्पन्दो न पुरुषधर्म्मस्तथापि तदवच्छिन्नशरीरे स्पन्द इति तथोक्तम् । तत्र न प्रथम इति मूलं कर्तृधर्म्मो नेति कारिकया गतार्थमिति यद्यपि, तथापि स्पन्दादिरिक्ते प्रथमः स्पन्दो नेत्यर्थः । उपसंहारश्च कर्तृधर्म्मो नेत्येके ।

ननु न सर्व्वच प्रयत्नएव प्रत्ययार्थः, करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरेकिणस्तस्याभावात्। संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात्। ततो लिङादिवाच्यएव प्रयत्न इति। न। कुर्य्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात्। प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थत्वेऽपि तस्य पराकूताऽऽपन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेत्। न। तथापि तुल्यत्वात्। न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्य्यय आपद्येत,

---

रूपायाः प्रवर्त्तकत्वे लाघवादिष्टसाधनतैव विधिरित्याह। सङ्करादिति।

करोतीत्यत्र यत्नस्य कृधातुनैवोक्तत्वादाख्यातमात्रस्य यत्नार्थत्वे पौनरुक्त्यं स्यादिति नाख्यातमात्रं यत्नमभिधत्ते, किन्तु लिङेवेत्याह। नन्विति। ननु यदि प्रकृत्यर्थातिरिक्तो नाख्यातार्थः, तदा तत्प्रयोगोव्यर्थ इत्यत आह। संख्येति। एकत्वादिसंख्यामात्रमाख्यातार्थः, तत्प्रत्ययनार्थमेव तत्प्रयोग इत्यर्थः। तर्हि लिङपि न यत्नार्थः, कुर्य्यादित्यत्र पौनरुक्त्यापत्तेः। अथाख्यातात् कृतेरुपस्थितावपि तात्पर्य्याभावात् सा नान्वीयते; किन्तु संख्यामात्रं, तर्हि करोतीत्यादावपि तुल्यमित्याह। कुर्य्यादित्यत्रेति। यदि कुर्य्यादित्यत्र यत्नमात्रं कृधात्वर्थः, तस्य च चैत्रादिसम्बन्धित्वमनुकूलत्वं वा प्रत्ययार्थ इति विशेषः, तदा करोतीत्यादावपि तुल्यमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह। यत्नमात्रस्येति।

अपि च। कृतेर्धात्वर्थत्वेऽपि प्रत्ययस्य तदर्थत्वं न दोषाय, प्रकृति-

एको द्वौ बहव एधिषिषतीत्यादौ व्यभिचारात्। तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति प्रयतते इत्यादावपि तथा स्यात्। प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावधृतौ सम्भेदे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात्।

रथो गच्छतीत्यादौ तदसम्भवे का गतिरिति चेत्। तन्तवः पटं कुर्व्वन्तीत्यत्र या। लोकोपचारोऽयमपर्य्यनुयोज्य इति चेत्तुल्यम्। लिङः कार्य्यत्वे वृद्धव्यवहारा-

---

प्रत्यययोरन्यत्र समानार्थत्वदर्शनादित्याह। न चेति। एकस्य प्रकृतिरूपस्य, अन्यस्य प्रत्ययरूपस्य, तद्विपर्य्ययस्तद्वाचकत्वमित्यर्थः। अथैक इत्यादौ प्रकृत्यर्थातिरिक्तं द्वितीयमेकत्वादिकम्, एधिषती-त्यत्रापरेच्छा प्रत्ययार्थः, तदा करोतीत्यत्र यत्नान्तरमेवाख्यातार्थ-स्त्वस्त्वित्याह। तत्रेति। ननु द्वितीयसंख्येच्छायत्नाननुभवान्न तथा, प्रकृतिप्रत्यययोः साम्येनान्वयानुपपत्तेरित्यत आह। प्रत्येकमिति। तथा चोभयोपस्थितेरावश्यकत्वेनैकस्यानन्वयेऽप्यदोषादित्यर्थः।

रथो गच्छतीत्यादावित्यादिपदात् जानाति यतते निद्रातीत्यादे-र्ग्रहणम्। तत्र धात्वर्थानुकूलयत्नाभावेऽप्याख्यातप्रयोगात्। यदि चाचेतने व्यापारमात्रमाख्यातार्थः, तदा चेतनेऽपि तथेत्यर्थः। कृधातोर्यत्नार्थत्व-स्योभयसिद्धत्वादचेतने यथा करोतेः प्रयोगो लाक्षणिकः, तथा रथो-गच्छतीत्यादावाख्यातस्येत्याह। तुल्यमिति। लिङः स्वात्मनि प्रवर्त्त-कत्वेन ज्ञाते कार्य्यताज्ञाने वृद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहात्तस्य प्रयत्नार्थत्वे

व्युत्पत्तौ सर्व्वं समञ्जसम्, आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेत्। न। विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः। अस्ति च तदिह। किं करोति? पचति, पाकं करोतीत्यर्थ इत्या-दिदर्शनात्।

तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तद्‌व्यतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात्, अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत्।

मानमस्ति न त्वाख्यातमात्रस्येत्याह। लिङ इति। पचति पाकं करोतीत्यादौ यत्नार्थककरोतिना सर्व्वाख्यातविवरणात् वृद्धव्यव-हारादिव बाधकं विना विवरणादपि व्युत्पत्तेः, किं करोतीति यत्नविशेषप्रश्ने पचतीत्युत्तरस्य यत्नार्थत्वं विनाऽनुपपत्तेश्च प्रकृतेऽपि मानमस्तीत्याह। विवरणादेरिति।

ननु धातुः स्वरूपेण स्वार्थं भावमाह, आख्यातन्तु यावता कर्म्मक्षणसमूहेन फलं सिध्यति तावति वर्त्तते, ओदनं पचतीति दर्शनात्। न ह्येकेन कर्मक्षणेनोदनः सिध्यति। अतः फलार्थी व्यापार-समूहो भाव्यत्वाद्भावनेत्युच्यते, भाव्यमानस्य तस्य फलसाधनत्वात्। फलानुकूलताविशिष्टयत्नवाच्यत्वे तु कल्पनागौरवमिति शङ्कते। तथापीति। पचेस्तावत्तुषवुषप्रक्षेपणादिव्यापारकलापएवार्थः। तस्यैव रूपपरावृत्तिलक्षणफलं प्रत्यनुकूलता आख्यातवाच्या, अधिकयत्नस्यापि वाच्यत्वे गौरवमिति शङ्कार्थः। तावन्मात्रपरं, धात्वर्थस्य फलानुकूल-तामात्रपरं; न तु यत्नपरमित्यर्थः।

भवेदप्येवं* यदि पाकेनेति विष्टणुयात् । न त्वेतदस्ति । धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलता्ऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानीयमिति युक्तम् ।

तथापि तेन प्रयत्नेनैव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत् । नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना

ओदनं पचतीत्यत्र धात्वर्थः पाक ओदनानुकूल इत्यर्थे(१) काष्ठेनौदनं पचतीतिवदोदनं पाकेन करोतीति प्रयोगप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, किं करोति पचति पाकं करोतीत्यनुभवस्य सार्व्वलौकिकत्वात्, कर्त्तन्वयानुपपत्तेश्चेति परिहरति । भवेदप्येवमिति । एवमप्यनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थोऽस्तु न त्वनुकूलयत्नः, तथात्वे बाधकं विनैवाख्यातमचेतनेषु गौणं कल्प्यमिति गौरवमित्याह । तथापीति । यत्नार्थकरोतिनाऽऽख्यातार्थस्य विवरणात् तस्य

* भवेदप्येतत्,—इति श्री० । भवेदपि तत्,—इति आ० ।

(१) काष्ठेनौदनं पचतीति वदिति यद्यपि काष्ठकरणकः पाकओदनानुकूल इत्यन्वयसम्भवात् प्रयोगेऽपि पाकेन पचतीति न प्रयोगप्रसङ्गः, पाके पाककरणत्वानन्वयात्, तथापि पाकं करोतीति विवरणं न स्यादित्यत्रैव तात्पर्य्यम् । यद्वा, एतदस्वरसादेव स्वयं हेत्वन्तरमाह कर्त्तन्वयानुपपत्तेश्चेति चैत्रओदनं पचतीति शेषः । परिमलस्तु एवं पाकस्य साध्यता न प्रतीयेत किन्तु सिद्धता, ततः पाकसिद्धताबोधकप्रयोगपक्षच्छायापरं पाकेनेत्युक्तमिति ।

तस्यान्यथाकर्त्तुमशक्यत्वात्। अन्यथा अतिप्रसङ्गात्।

स्यादेतत्। यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलताऽऽपत्तिमात्रमेव करोत्यर्थो न तु प्रयत्नएव। सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो न तु यत्नत्वमात्रेण। प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात्। तदरं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय। अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे द्वावुपाधी कल्पनीयौ, अचेतनेषु सर्व्वत्र गौणार्थास्तिङोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत्। अत्रोच्यते।

चाबाधितत्वात् प्रमाणवतो गौरवस्यापि न्याय्यत्वादित्याह। नियमेनेति।

ननु करोतिर्न यत्नार्थः, किन्त्वनुकूलव्यापारमात्रार्थः। यत्नोऽप्यनुकूलत्वेनैवाख्यातार्थः। अन्यथा आख्यातार्थस्य यत्नपदपर्य्यायतापत्तेः। (१)अतएव, यत्नएवाख्यातार्थः, आनुकूल्यन्त्वन्वयलभ्यमित्यपास्तम्। एवञ्च धात्वर्थस्य पाकादेः साध्यताऽप्युपपद्यते। न च धातुनैव स्वार्थः साध्यत्वेनोच्यते इति वाच्यम्। पाक इत्यत्रापि तत्प्रतीत्यापत्तेः। यत्नस्य वाच्यत्वेन (२)गौरवापत्तेः। मुख्ये बाधकं विनैव रथो गच्छतीत्यादावाख्यातस्य गौणत्वापाताच्चेत्याह। यस्य कस्यचिदिति।

---

(१) अतएवेति यत्नपदपर्य्यायतापत्तेरित्यर्थः।

(२) नन्वत्रेष्टापत्तावपि न क्षतिरित्याशङ्क्य गौरवापत्तेरिति। व्यापारस्य सामान्यतया लघुत्वमित्यभिमानेनेदम्।

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।
यत्नएव कृतिः पूर्व्वा परस्मिन् सैव भावना ॥ ९ ॥

यत्नपूर्व्वकत्वं हि प्रतिसन्धाय घटादौ कृत इति व्यवहारात् । हेतुसत्त्वप्रतिसन्धानेऽपि यत्नपूर्व्वकत्वप्रतिसन्धानविधुराणामङ्कुरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्नएव तावदवसीयते । अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्व्वकत्वाविशेषात्, घटादयः कृताः न कृतास्त्वङ्कुरादय इति कुतो व्यवहारनियमः । तेन च सर्व्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्व्वंच सएवार्थ इति

क्रियाजन्यत्वाविशेषेऽपि यत्नजन्यत्वाजन्यत्वप्रतिसन्धानेन घटाङ्कुरयोः कृताकृतव्यवहारात् क्तान्तकृधातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य कृत्याश्रयवाचकत्वाच्च कृञोयत्नार्थत्वम् । क्रियामात्रार्थत्वे तु क्रियाश्रयः कर्तृपदार्थः स्यादिति कारकमात्रेऽतिप्रसङ्गः । एवञ्च कृञो यत्नार्थत्वात् तेन चाख्यातविवरणात् तस्यापि यत्नार्थकत्वमित्याह । कृताकृतेति । कृतिश्च करोत्यर्थः । एवमाख्यातस्य यत्नपदपर्य्यायताऽऽपत्तिं निरस्यति । पूर्व्वेति । परस्मिन्नुत्तरकालवर्त्तिनि धात्वर्थे सति सैव कृतिरेव पूर्व्वा साधनीभूता भावनेत्युच्यते । तेन फलसाधनीभूतः प्रयत्नो भावना, सैव चाख्यातवाच्या ।

यद्वा, फलानुकूलधात्वर्थपूर्व्वापरव्यापारप्रचयजनिका पूर्व्वापर-

निर्णयः। तथाच समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेकदेशेऽपि प्रयुज्यते। विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रिय-

स्मिन् पूर्व्वापरीभूतत्वे सति कृतिराख्यातार्थोभावना, भाव्यते फल मनयेति व्युत्पत्त्येत्यर्थः।

(१)नन्वेवं पूर्व्वापरीभूतत्वं यत्नत्वमनुकूलत्वञ्चेति त्रितयमाख्यात-वाच्यमिति तदभावे कथमाख्यातपदमचेतनेषु प्रयुज्यते इत्यत आह। तथाचेति। यत्नस्य पूर्व्वापरीभूतत्वानुकूलत्वे प्रवृत्तमाख्यातं, धात्वर्थस्य फलानुकूलतामात्रे रथो गच्छतीत्यादौ प्रयुज्यते इति लाक्षणिकमित्यर्थः। समुदितप्रवृत्तस्य पदस्यैकदेशे प्रयोगे निद-र्शनमाह। विशुद्धिमात्रमिति। श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते इत्यनुशा-सनात् छन्दोऽध्येतृब्राह्मणव्यक्तिः, जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय इति स्मृतेर्जन्मसंस्कारविद्यासमुदायवद्ब्राह्मणव्यक्तिर्व्वा श्रोत्रियपदशक्या। अतो विशुद्धब्राह्मणमात्रे यथा लक्षणया प्रयोगः, विशिष्टशक्तपदस्य विशेषणे शक्यसम्बन्धिनि तात्पर्य्यादित्यर्थः।

ननु शक्यैकदेशे प्रयोगो न लाक्षणिकः। उपस्थित्यर्थं हि लक्षणा। विशिष्टशक्तपदाद्विशिष्टोपस्थितौ विशेषणमप्युपस्थितमेवेत्ययोग्यतया विशेष्यांशमपहाय विशेषणान्वयस्य मुख्यवृत्त्यैवोपपत्तेः। मैवम्। तस्य धर्म्यन्तरान्वितत्वेनोपस्थितस्येतरधर्म्यनाकाङ्क्षिततया स्वतन्त्रतदुप-स्थित्यर्थं लक्षणाया न्याय्यत्वात्।

(१) नन्वेवमिति यद्यपि इयवाच्यतयैव यत्नपदपर्य्यायतानिरासस्तथापि पूर्व्वापरीभूतत्वप्रकारकप्रतीतिमभ्युपेत्य तदप्याख्यातपदवाच्यमित्युक्त-मिति ध्येयम्।

पदवत्। अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः; प्रथमे पुरुषे जानाति इच्छति प्रयतते अध्यवस्यति शेते संशेते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु। न च वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता, अन्याय्यश्चानेकार्थत्वमिति स्थितेः। अतएवानुभवोऽपि, याव-

अतएव, पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्र पुरोडाशप्रयोजनकत्वेनोपस्थितस्य कपालस्य प्रयोजनान्तरानाकाङ्क्षितत्वात् स्वतन्त्रकपालोपस्थितयेऽधिष्ठानलक्षणा। पङ्कजं कुमुदमित्यत्र पद्मगतत्वेनोपस्थितस्य पङ्कजनिकर्तृत्वस्य धर्म्यन्तरनिराकाङ्क्षितत्वात् कुमुदपरत्वे पङ्कजपदस्य लक्षणेति विपश्चितं द्वितीयाध्याये।

अपिच, अचेतनेषु सर्व्वत्राख्यातस्य गौणत्वं मा भूदिति मानिनस्तव यत्नस्याख्यातवाच्यत्वानभ्युपगमः, तच्च तवाप्यापतितमित्याह। अन्यथाऽपीति। मध्यमोत्तमपुरुषलिङ्गोः सम्बोध्यवक्तृविषयत्वाच्चिन्त्वादौ तत्प्रयोगः; प्रथमपुरुषेऽपि जानातीत्यादिप्रयोगश्चाचेतने त्वन्मते यथा गौणः, तथाऽस्मन्मते रथो गच्छतीत्यादावपि प्रयोग इत्यर्थः। न चाक्षादिपदवदनेकार्थत्वम्, [१]अक्षादिपदवैधर्म्येणैकत्रैव वाचकता, अन्यत्र वृत्त्यन्तरेणापि प्रयोगोपपत्तेरित्याह। न चेति। अत्रैवानुभवं प्रमाणयति। अतएवेति।

(१) अक्षादिपदवैधर्म्येणेति विनिगमकाभावात्तत्रोभयत्र शक्त्या नानार्थत्वमत्र चैकत्रैव निरुपाधिप्रयोग इत्यपरत्र लक्षणा। अन्यथा गङ्गादिपदस्यापि तीरादौ लक्षणा न स्यादित्यर्थः।

दुक्तं भवति पाकानुकूलवर्त्तमानप्रयत्नवान्, तावदुक्तं भवति पचतीति। एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाक्षीदिति। एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पक्ष्यतीति। न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्दानिति। अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्।

अपि च। कर्त्तृव्यापारएव कृञर्थश्चेतनश्च कर्त्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः। न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्त्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्व्वतोऽप्यकर्त्तृत्वप्रसङ्गात्। नाप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं, योग्यतायाएवानिरूपणात्। फलानुगुणमात्रस्य सर्व्वकारकव्यापारसाधारणत्वात्। नापि विव-

---

अतिथावपीति। श्रमात् शयानस्य श्रमशान्तेः पाकानुकूलत्वादित्यर्थः। कर्तृरूपव्यवस्थयेति व्याचष्टे। अपिचेति। यस्य व्यापारं धातुराख्यातं वा प्राधान्येनाभिधत्ते, स्वतन्त्रश्चेतनोऽचेतनश्च स कर्त्तेत्यत्राभिधानं यदि विशेषणं, तत्राह। न हीति। कर्तृत्वमज्ञात्वा तत्र कर्तृपदप्रयोगाभावादवगते कर्तृत्वे शब्देन तदभिधानं, तेन कर्तृत्वावगमइत्यन्योन्याश्रयश्चेति भावः। अथाभिधानमुपलक्षणमुपलक्ष्या च तद्योग्यता, तत्राह। नापीति। योग्यतावच्छेदकरूपाज्ञाने अस्या-अज्ञानादित्यर्थः। न च प्रधानक्रियानुकूलव्यापारत्वमेव तदवच्छेदकमतिव्याप्तेरित्याह। फलेति। फलानुकूलव्यापारवत्तया यत्कारकं विवक्ष्यते, स कर्त्तेति नोक्तदोष इति मतं निरस्यति। नापीति।

क्षातो नियमः, अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात्। स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत्। एवं तर्हि,

स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्व्वत्रैवास्ति कारके,—

इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः। न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया। अस्ति हि कांचित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्त्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत्। तर्हि तदपेक्षयैव कर्त्तृकर्म्मादिव्यवहारविशेषनियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम्। स्वातन्त्र्यादीति चेत्। ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविच्याभिधीयतामिति। तस्मात् सर्व्वत्र समानव्यापारएवाख्यातार्थः।

तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्त्वाक्षेपतो लप्स्यते इति चेत्। न।

भावनैव हि यत्नात्मा सर्व्वत्राख्यातगोचरः।

ननु स्वव्यापारे सर्व्वेषां कर्तृत्वमिष्टमेवान्यत्र करणत्वादीत्याह। स्वव्यापार इति। तर्हीति। प्रधानक्रियापेक्षयैव यत्कर्तृत्वं करणादिव्यावृत्तं तस्यैव किं लक्षणमित्यर्थः। स्वातन्त्र्यादीति। स्वतन्त्रः कर्त्तेति पाणिनिलक्षणादित्यर्थः। तस्यान्यस्य व्यवस्थाबीजस्याभावाज्ज्ञानचिकीर्षाकृतिसमवायित्वमेव तद्वाच्यमित्याह। नन्विति। आक्षे-

तया विवरणप्रौव्यादाक्षेपानुपपत्तितः ॥१०॥

केन हि तदाक्षिप्येत। न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात्। न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम्। अतएव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्रपर्य्यवसायित्वात्। कर्त्रेति चेत्। न। द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात्। व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्। नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते इत्यादौ तदसम्भवात्। न चाच धात्वर्थो भावना-

---

पेति। पाकादीनां यत्नं विनाऽनुपपत्तेरित्यर्थः। पादत्रयस्य प्रागेव विवृतत्वादन्तिमं पादं व्याचष्टे। केन हीति। तत्प्रयत्नत्वमित्यर्थः। न हीति। प्रयत्नस्याप्यनुकूलत्वात्, तथात्वे वा रथो गच्छतीत्यादि तवापि गौणं स्यादित्यर्थः। तस्या इति। सङ्ख्यया सङ्ख्येयमात्राक्षेपेऽपि न प्रयत्नाक्षेपः, प्रयत्ने सङ्ख्याया अभावादित्यर्थः। कर्त्रेति। (१)आख्यातवाच्येनेत्यर्थः। परमते तस्याख्यातवाच्यत्वात्। कर्त्ता न द्रव्यमात्रं, द्रव्यमात्रस्यायत्नवत्त्वात् तेन यत्नस्यानाक्षेपादित्याह। द्रव्यमात्रस्येति। नापि व्यापारवन्मात्रं, यत्नरहितस्याप्यचेतनस्य व्यापारवत्त्वात्, यत्नरूपव्यापारवदभिधाने तु प्रयत्नोऽपि वाच्यएव स्या-

---

(१) ननु कर्त्ताऽप्यनुपस्थितः कथमाक्षेपहेतुः स्यादत आह आख्यातवाच्येनेति।

ऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात्। तच्च न भविष्यतीति चेत्। न। पूर्व्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात्। भावनोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति। न च पदान्तरलब्धया भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः, तदसम्भवात्। न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधी-

---

दित्याह। व्यापारवतस्येति। तच्चेति। आक्षेप इति शेषः। पूर्व्वेति। (१)पचतीत्यादाविव धात्वर्थानुकूलयत्नानुभवादित्यर्थः। ननु सत्तायानित्यत्वे पूर्वापरीभावोविरुद्ध इत्यत आह। भावनेति। तदसम्भवादिति। ओदनं पचति चैत्र इत्यत्र पदान्तरेण भावनाऽनुपस्थानादित्यर्थः। अस्माकन्तु अनुकूलयत्नोपस्थितावपि अयोग्यतया स नान्वीयते इति भावः। न हि धातुनैव भावनोपरक्तार्थोऽभिधीयते इत्यत आह। न खल्विति। प्रकृत्या धातुनेत्यर्थः।

फलस्य धात्वर्थतया पच्यर्थोविक्लित्तिर्लाघवात्, न तु तत्फलकोव्यापारोऽधःसन्तापनादिः। न चैवं व्यापारविगमे फलसत्त्वकाले पचतीति प्रयोगापत्तिः, धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वस्याख्यातार्थतया व्यापारकालएव पचतीति प्रयोगात्। अथैवं धात्वर्थतया फलं क्रियेति तण्डुलादेः कर्म्मता न स्यात्, विक्लित्यादिजन्यफलभागित्वाभावादिति चेत्। न। परसमवेतव्यापारफलशालिनः कर्म्मत्वात्। स च व्यापारोधात्वर्थ आख्यातार्थोवा, उभयथाऽपि सम-

---

(१) पचतीत्यादाविवेति तथाच तत्रापि तदाक्षेप आवश्यक इति भावः।

यते, धातूनां क्रियाफलमात्राभिधायित्वात्। अन्यथा पाकइत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात्। नापि चैच-इत्यादिना पदान्तरेण, प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्थत्वात्।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा। कथमन्यथौदनमित्युक्ते किं भुङ्क्ते पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेत्। न। पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात्। सा चाक्षेपाभिधानयोरन्यतरमन्तरेण न स्यात्। तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति।

वेतव्यापारफलशालिनस्तण्डुलादेः कर्मत्वात्। विक्लित्यनुत्पादे व्यापाराविगमदशायां पाकोवर्त्तते इत्यत्र पाकपदे व्यापारलक्षणेति मतमाश्रित्योक्तं दूषणमिदम्।

अन्यथेति। यदि धातूनामेव भावनाऽभिधायकत्वमित्यर्थः। प्रकृतीति। प्रकृतिश्चैत्रपदं, प्रत्ययः प्रथमा, तयोरुभयोरपि शुद्धप्रातिपदिकार्थतया न कारकार्थत्वं, व्यापारवतः कारकत्वेन कारकार्थस्य भावनार्थत्वं सम्भाव्येतापीत्यर्थः। कथमिति। ओदनमित्युक्ते भावनाविशेषजिज्ञासा तत्सामान्यज्ञानं विना न स्यादित्यर्थः। कर्मपदादाक्षेपतोऽभिधानतोवाऽऽवश्यकी तदुपस्थितिरिति भावः। पचतीत्युक्त इति। कर्मपदानुच्चारणेऽपि तदभिधानाक्षेपयोरभावे पचती-

त्यत्र भावनाधीर्न स्यादिति भावनाऽभिधायकमाख्यातपदं कल्प्य-मित्यर्थः।

ननु बीजेनाङ्कुरः कृतो बीजमङ्कुरं करोतीति यत्नं विना-ऽपि कृञः प्रयोगात् न तस्य यत्नोवाच्यः। नापि कर्तृपदं यौगिकं, तथा सति कृञो यत्नार्थत्वे तृचश्च कर्त्रर्थत्वे धातुप्रत्यया-र्थयोः कृतिकर्त्रोः परस्परमनन्वयापत्तेः। कृतिविशिष्टस्य कृतिनिरा-काङ्क्षत्वात्। एवं कृञः क्रियार्थत्वे तृचश्च तदाश्रयवाचकत्वे तयोः परस्परमनन्वयएवेत्युभयदर्शने कर्मपदवत् कर्तृपदं रूढमेव।

तथाच, न कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया च कृञो यत्नोऽर्थ-इति न तेन विवरणादाख्यातस्य यत्नार्थत्वं, किन्त्वनुकूलत्वेन व्यापारएव तद्वाच्यः। तेन चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारवत्त्वादाख्यातप्रयो-गोमुख्यः। न चैवं पथि श्रमशयानेऽपि पचतीति प्रयोगापत्तिः, यत्नवाच्यत्वेऽपि तण्डुलक्रयानुकूलयत्नवति पचतीति प्रयोगापत्तेः। यदि तु तस्य प्रयत्नविशेषोवाच्यः, तदा ममापि व्यापारविशेषोवाच्य-इत्यस्तु। यत्नधीस्त्वाक्षेपात्। धात्वर्थविशेषस्य पाकादेस्तेन विनाऽनु-पपत्तेः।

न चाख्यातस्य यत्नोवाच्यः, पचतीत्यस्य पाकानुकूलयत्नवा-निति विवरणादिति वाच्यम्। तथा सति कर्त्तुरपि तद्वाच्यता-ऽऽपत्तेः। न हि पाकयत्न इत्येव विवरणम्। अथ तात्पर्य्यविवरण-स्याक्षेपादिनाऽपि निर्वाहः, तुल्यं यत्नेऽपि। अतएव रथोगच्छति विद्यते व्योमेत्यत्र न भावनाऽनुभवः। भावनायाधात्वर्थान्वयायोग्य-तया त्वयाऽपि तत्र गौणत्वाङ्गीकारादिति।

अत्र वदन्ति। चैत्रः पचतीत्यत्र पाकानुकूलयत्नवत्त्वानुभवात् स एवाख्यातवाच्यः, लाघवात्। न त्वनुकूलव्यापारः। यत्नत्वजात्यपेक्षया व्यापारत्वस्योपाधित्वेन गुरुत्वात्। न चाचेतनेऽप्याख्यातस्य मुख्यत्वार्थमनुगतो व्यापारएव शक्य इति वाच्यम्। शक्तिग्राहकेण लघुनि शक्तिग्रहात्। मुख्यत्वार्थं शक्तिकल्पने वृत्त्यन्तरोच्छेदापत्तेः। न च पाकस्य यत्नसाध्यत्वानुमित्या यत्नस्यापि लाभादन्यलभ्यत्वेन स नाख्यातवाच्यः। चैत्रः पचतीत्यत्र चैत्रः पाकानुकूलवर्त्तमानयत्नवान् प्रतीयते। न च पाकस्य वर्त्तमानयत्नेन व्याप्तिरस्ति, अतीतादौ व्यभिचारात्। नापि धात्वर्थेनानुमिते यत्ने आख्यातेन वर्त्तमानत्वान्वयबोधः सम्भवी, यत्नस्यापदार्थत्वात्। स्वार्थव्यापारवर्त्तमानत्वबोधनेनाख्यातस्य पर्य्यवसितत्वाच्च। न चाचेतने आख्यातस्य व्यापारवाचकत्वावधारणादेवं कल्पनेति युक्तम्। गौणतया शक्तिभ्रमेण वा तत्राख्याताद्व्यापारावगमोपपत्तेः। यत्नविगमदशायां तज्जन्यव्यापारकाले पचतीत्यत्र वर्त्तमानव्यापाराभिधानमाख्यातेन लक्षणया। रथो गच्छतीत्यत्र यथा। अतोऽन्यलभ्यत्वाच्च तदनुरोधेन व्यापारे शक्तिः। (१)अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीति न स्यादिति।

---

(१) अन्यथा तवापि यत्नकाले पचतीत्यादि न स्यादिति। यद्यपि व्यापार वत्त्वेन यत्नस्यापि शक्यत्वात्तत्काले पचतीति स्यादेव, तथापि तेना रूपेण यदि यत्नो न शक्यस्तदेदं दूषणं बोध्यम्। अपरं शब्दप्रका प्रपञ्चितम्।

स्यादेतत् । अभिधीयतां तर्हि कर्त्ताऽपि । तदनभिधाने हि सङ्ख्येयमात्रमाक्षिप्य सङ्ख्या कथं कर्त्तारमन्वियात्, न तु कर्म्मादिकमपि । शाकसूपौ पचति शाकसूपौदनान् पचतीत्यादौ विरोधनिरस्ता सङ्ख्या

ननु धात्वर्थानुकूलयत्नस्याख्यातशक्यत्वे एकक्षतिकाले पचतीतिवत्कृतेर्ध्वंसे अग्रिमकृतेरनुत्पाददशायां मध्येऽप्यपाचीत्पक्ष्यतीति स्यात् । यत्नप्रचयस्य च शक्यत्वे पचतीति न स्यादेव, एकदा तस्याभावात् । अथ भूतभविष्यतोर्यत्नाभावनिरूप्यत्वात् यत्नकाले तदभावात् नोक्तदोष इति चेत् । न । ध्वंसानुत्पादयोर्यत्नविशेषप्रतियोगिकतया यत्नकालेऽपि तत्सत्त्वात् । तयोः सकलकृतिप्रतियोगिकत्वाभावात् ।

मैवम् । यत्राख्यातवाच्ये प्रचये एकैकस्य वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तत्वं, तत्र तावतां ध्वंसैः प्रागभावैश्च भूतभविष्यद्व्यवहारः । न तु वर्त्तमानव्यवहारनिमित्तकिञ्चिदभावात् । चेतनाचेतनभोजनगमनादौ तथैव प्रयोगात् । प्रयोगे सति निमित्तानुसरणात् । धातोराख्यातस्य चानुकूलव्यापारवाचकत्ववादिभिरनन्यगतिकतया तथैव स्वीकाराच्चेति ।

चैत्र ओदनं पचति चैत्रेण पच्यते ओदन इत्यत्र कर्त्तरि कर्मणि आख्यातार्थसङ्ख्याऽन्वयात् कर्तृकर्मणी लकारवाच्ये । तेन वाच्यगामिनी सङ्ख्येति नियमो भवति । अन्यथाऽऽक्षिप्तसङ्ख्याऽन्वये नियमो न स्यादिति वैयाकरणमतमाह । अभिधीयतामिति । का गति-

चैत्र इति कर्त्तारमविरुद्धमनुगच्छतीति चेत्। चैत्र-श्चोदनं पचतीत्यत्र का गतिः।

एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथा, यवव-राहादिवदिति चेत्। न। पच्यते इत्यादावपि तथा-भावप्रसङ्गात्। चैत्राभ्यां चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म्म समनुक्रामतीति चेत्। चैत्रमै-त्राभ्यां शाकसूपौ पच्येते इत्यत्र का गतिः।

अन्यत्र निर्णीतेनार्थेन व्यवहार इति चेत्। न। पचतीत्यादावपि तथाभावप्रसङ्गात्। तत्र पूर्व्वमेव निर्णयः, पच्यते इत्यत्र त्वपर इति चेत्। न। विशेषा-

---

रिति। ओदनमित्येकत्वेनोपस्थितेर्नैकत्वसङ्ख्याऽन्वयविरोध इति पच-तीत्येकत्वमोदनान्वितं किन्न स्यादित्यर्थः।

यववराहादीति। यवमयश्चरुर्भवति इत्यत्र दीर्घशूकस्य यवप-दार्थतया निर्णीतस्य यवैर्यजेतेत्यादौ न यत्र वाक्यशेषस्तत्रापि तस्यैव यवपदवाच्यता यथेत्यर्थः। तथाभावेति। आख्याताभिहित-भावनायाः कर्मान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः। तथा चौदनः पच्यते देवदत्त इति प्रयुज्येतेति भावः।

अन्यत्रेति। चैत्राभ्यां चैत्रैः सूपः पच्यते इत्यत्र कर्मणि सङ्ख्या-ऽन्वयस्य निर्णीतत्वादन्यत्रापि तथेत्यर्थः। पचतीत्यादाविति। देवदत्त ओदनं पचतीत्यादावपि कर्मगतैकत्वान्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः। तत्रेति। पचतीत्यत्र सङ्ख्याऽन्वयः कर्त्रा, पच्यते इत्यत्र कर्मणेत्यर्थः। विशेषेति।

भावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेत् । न । पच्यते पचते पक्ष्यते इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति ।

दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः सङ्ख्यायाः । तद् यथा, भूयते सुप्यते इत्यादौ । न हि तत्र कर्त्रा कर्मणा वा अन्येनैव वा केनचिदन्वयः, किन्तु भावे नैव । अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात् । या

क्वचित्कर्त्तरि क्वचित्कर्मणि सङ्ख्याऽन्वयस्य दृष्टत्वात् अन्यतरत्र नियामकाभावादित्यर्थः। पच्यत इति। पच्यतइतिदृष्टान्तार्थम्। अतो यथाऽऽत्मनेपदात्पच्यते इत्यत्र कर्मणा सङ्ख्याऽन्वयः, तथा पचते इत्यत्रापि स्यादित्यर्थः ।

नन्वाख्यातवाच्यत्वे कर्त्तुस्तद्वाच्यया सङ्ख्ययाऽन्वयबोधो न स्यात्, एकपदोपस्थापितपदार्थयोर्मिथोऽन्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात्, अन्यत्र भिन्नपदोपस्थापितानामेवान्वयबोधादित्यत आह । दृश्यते चेति । यथा भाववाचकाख्याताभिधेयसङ्ख्या तेनैवान्वीयते न त्वाक्षिप्तेन कर्त्रा, साकाङ्क्षयोग्यासन्नपदार्थमात्रस्यैवान्वयप्रतियोगित्वात् । भिन्नपदोपस्थापितत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वात् । तथा आख्यातवाच्ययोः कर्तृसङ्ख्ययोरप्यन्वय इत्यर्थः । न हीति । अन्वये वा कर्तुरनेकत्वे द्विबहुवचनयोः प्रयोगः स्यादिति भावः ।

यदि च भावसङ्ख्ययोरन्योन्यमनन्वयः, तदा निश्चितान्वयपदत्वेनाख्यातमपार्थकं स्यात् इत्याह। अनन्वय इति । यद्याक्षिप्तेन कर्त्राऽन्वयः सङ्ख्यायाः स्यात्, तदा स्वपितीत्यत्रेव सुप्यत इत्यत्रापि

श्चिन्नेन चान्वये तत्रापि कर्त्रैवान्वयापत्तेः। कोहि सुप्यते स्वपितीत्यनयोः कर्त्राक्षेपं प्रति विशेषः।

स्यादेतत्। भावकर्म्मणोरित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावकर्म्मणी प्रत्ययवाच्ये। ततस्तदभिहिता सङ्ख्या ताभ्यामन्वीयते। यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः; तदभिहिता सङ्ख्या, मुख्यं वा पूर्व्वचोदनाल्लोकवदिति न्यायेन कर्त्तारमेवाश्रयते इति नियमः।

न। विपर्य्ययप्रसङ्गात्। शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदं कर्त्तरि शबित्यनुशासनबलाद्भावकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता सङ्ख्याऽपि ताभ्यामन्वीयते। यस्तु

तेनैव तदन्वयः स्यादित्याह। आचिन्नेन वेति। कोहीति। आक्षेपहेतोर्भावनाऽभिधानस्योभयत्राविशेषादित्यर्थः।

मुख्यं वेति। अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् संग्रामे सरस्वतीमप्याज्यस्य यजेत इत्यत्राग्नावैष्णवधर्म्मा अग्रतो भवन्ति, आहो सारस्वतधर्म्माः? इत्यनियमेऽग्नावैष्णवधर्म्माएव प्रथमं भवन्ति। अत्र हेतुः, पूर्वचोदनात् प्रथमोपस्थितत्वात्। अस्योदाहरणं, लोकवदिति। यथा लोके यत्र विवादपदे साक्षिद्वयसत्त्वान्मुख्यः साक्षी पृष्टस्तमनुजानाति द्वितीयस्तु पृष्टस्तमपलपति, तत्र प्रथमपृष्टेनैव व्यवहारः, तस्य मुख्यत्वात्। तथा कारकाणां प्रथमं कर्त्रैव देशितइति बाधकं विना तेनैव सङ्ख्याऽन्वीयते इत्यर्थः।

प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या तेनैव न्यायेन कर्म्म* समाश्रयेदिति नियमोपपत्तेः। तस्मान्मतिकर्द-ममपहाय यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम्। एवं प्राप्तेऽभिधीयते।

आक्षेपलभ्ये सङ्ख्येये नाभिधानस्य कल्पना।
सङ्ख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी; यं यं भाव-

भावकर्त्तारावविति द्वन्द्वः। तेनैव, (१)मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थः। कर्मैवेति। तथा च पच्यते ओदनं देवदत्त इति न स्यात्, किन्तु पच्यते ओदनं देवदत्तेन इत्येव स्यादित्यर्थः। यथाऽनुशासनं, व्याकरणानतिक्रमेणेत्यर्थः। तथा च कर्त्तरि विहितस्याख्यातस्य सङ्ख्या कर्त्रा, कर्मणि च विहितस्य सा कर्मणाऽन्वेतीति नियम उपपद्यते इति भावः।

समानप्रत्ययोपात्तत्वे प्रत्यासत्त्यरन्तरङ्गत्वात् सङ्ख्येयमात्रसाकाङ्क्षाऽपि सङ्ख्याभावनाऽन्वयिनैवान्वेति। अग्निना चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र चैत्र-

---

* कर्म्मैव,—इति प्रकाशपुस्तकः पाठः।

---

(१) मुख्यत्वेत्यादिनैवेत्यर्थ इति ननु तत्र कारके कर्त्तुः प्रथमं देशनादस्तु तथा प्रकृते तु न तस्य न्यायस्यावतारः कर्म्मणः प्रथममदेशनादिति चेन्न यथा कारकेषु प्रथमं देशनात् कर्त्तुर्मुख्यत्वं तथोद्देश्यतया कर्म्मणोमुख्यत्वमित्याशयादित्याङः।

नान्वेऽति, तं तं सङ्ख्याऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात्। भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्रमाकाङ्क्षति। न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात्।

पदार्थस्य निर्व्यापारत्वेनोपस्थितस्य भावनाऽऽत्मकव्यापारसाकाङ्क्षत्वात् भावनायास्तदाश्रयाकाङ्क्षत्वात् तेनैव भावनाऽन्वेति, न कर्मकरणादिना। द्वितीयादिना तस्य व्यापारवत्तयोपस्थितेर्व्यापारान्तरनिराकाङ्क्षत्वात्। भावनायाः साकाङ्क्षत्वेऽप्यन्यतराकाङ्क्षाया अन्वयानङ्गत्वात्। ओदनः पच्यते चैत्रणेत्यत्र तु कर्त्तुर्व्यापारवत्त्वेनोपस्थितेर्न तत्र भावनाऽन्वयः किन्तु प्रथमानिर्दिष्टेन कर्मणा, तस्य व्यापारवत्त्वेनानुपस्थितेस्तत्साकाङ्क्षत्वात्। चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र तु कर्तृनिराकाङ्क्षत्वात् कर्मणश्चाभावात् धात्वर्थेनैव सङ्ख्याया अन्वय इति आक्षेपादेव कर्तृकर्मणोर्लाभे सङ्ख्याऽन्वयनियमस्य चान्यथोपपत्तौ न ते लकारवाच्ये इत्याह। सङ्ख्या तावदिति।

शुद्धं, निर्व्यापारत्वेनोपस्थितम्। इदञ्च कर्तृकर्मणोराक्षेपलभ्यत्वं(१) यद्भावनाविशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वं; न तु सङ्ख्यालिङ्गकानुमितिविषयत्वम्। अनुमित्या सङ्ख्येयमात्रगतत्वेन सङ्ख्याप्रतीतेः। शब्दोपस्थापितसङ्ख्यायास्तदुपस्थापितेनैवान्वयनियमाच्चेति तत्त्वम्। किं तद्व्यापारविशिष्टे तद्व्यापाराश्रयणम्, उत व्यापारान्तरविशिष्टे? तत्र नाद्य इत्याह। आत्माश्रयादिति। अन्त्ये, त्वनवस्थितेरिति

---

(१) यद्भावनेति भावनावैशेष्यस्य कर्त्तुः कर्म्मणोवा प्रथमान्तपदेनोपस्थाप्यत्वमेवाक्षेपलभ्यत्वमिति भावः।

समवायं प्रति तदनुपयोगात्। विजातीयव्यापारवतो-ऽकर्तृत्वाच्च। न च द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः। ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति तस्यान्वय-योग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वी-यते इति नातिप्रसङ्गः। नञर्थवत्। यथा हि चैत्रो न

भावः। युक्त्यन्तरमाह। समवायं प्रतीति। तदनुपयोगात् व्यापार-वदनुपयोगात्। भावनाया एव तत्समवायस्यापि शुद्धप्रातिपदिका-र्थापेक्षतया [१]भावनादिविशिष्टनिराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः।

[२]यद्वा, समवायो मेलकः। यत्समेलकस्य पूर्वापरीभूतभावनावाच-केनाख्यातेनैव बोधितत्वात् न तदन्वयाय [३]भावनान्तरापेक्षेत्यर्थः। नन्वात्माश्रयानवस्थाभ्यां सजातीयव्यापारवदनाकाङ्क्षेति द्वितीया-द्युपनीतविजातीयव्यापारवत्साकाङ्क्षत्वं स्यादित्यत आह। विजाती-येति। तथा सत्ययोग्यत्वादनन्वयापत्तिः। न हि घटानुकूलव्या-पारेण पाककर्तृत्वं दृष्टमित्यर्थः।

ननु शुद्धप्रातिपदिकार्थापेक्षिण्यपि भावना कुतो न द्वितीया-द्युपनीतेनान्वेतीत्यत आह। न चेति। उभयोपस्थितावपि साका-

---

(१) भावनाविशिष्टेति सजातीयव्यापारमभिप्रेत्य।

(२) ननु भावनासमवायो न पदार्थः किन्तु तदन्वय इति तस्यान्वयप्रति-योगित्वाभावान्निराकाङ्क्षत्वेऽप्यदोष इत्यरुचेराह यद्वेति।

(३) भावनान्तरेति तथा च शुद्धप्रातिपदिकार्थमात्राकाङ्क्षैवेति भावः।

ब्राह्मणो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ विशेषण-विशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि नञा तदनभिधानाविशेषेऽपि नञर्थस्य विशेषणांशेनैवान्वयो न विशेष्यांशेन।

ननु बाधात्तत्र तथा। न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत्। तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलब्धेः। उभयनिषेधे चावृत्तौ वाक्यभेदादनावृत्तौ निराकाङ्क्षत्वादिति चेत्। न। तुल्यत्वात्। समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽऽक्षिप्तान्वयोपपत्तौ बाधकं विना सन्निहितत्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात्। भावनायाश्च सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागे निराकाङ्क्षान्वया-

---

ङ्गेण सहान्वयोभावनाया न निराकाङ्क्षेणेति दृष्टान्तेन स्पष्टयति। नञर्थवदिति। न चैव इत्यादिना क्रमेण जातिगुणकर्मद्रव्याणां विशेषणानां निषेध्यत्वमुक्तम्। आवृत्ताविति। उभयनिषेधे च सकृदुच्चरितस्य नञोऽन्यतरनिषेधेनैव निराकाङ्क्षत्वात् तदर्थान्वयार्थमावृत्तिकल्पने पदावृत्तिरूपवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः। अनावृत्ताविति। सकृदुच्चरितनञोयेन केनचिदेकेनैव चरितार्थत्वात् निराकाङ्क्षत्वादित्यर्थः।

भावनाऽन्वयिनैव सङ्ख्याऽन्वेतीत्यत्राभिमतं नियामकं स्पष्टयति। समानेति। यद्यपि व्यापारात्मिका भावना व्यापारिसामान्यमाकाङ्क्षति आक्षिपति, तथापि साकाङ्क्षेण व्यापारिणा

नुपपत्तेः। न ह्यन्यतराकाङ्क्षा अन्वयहेतुः, अपितूभयाकाङ्क्षा। प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः क्रियासंबन्धमपेक्षते, भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा अन्वयहेतुः। कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते इति निराकाङ्क्षमिति।

अतएवास्यते सुप्यते इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः। न हि चैत्रेणेति तृतीयान्तशब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति। भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेत्। न। फलेन शयनादिधात्वर्थेनान्वयात्। फलसंबन्धिनश्चाच कर्त्रनतिरेकात्। न

प्रातिपदिकार्थेनान्वीयते; न तु निराकाङ्क्षेण कारणान्तरेणेत्याह। सामान्येति। उभयाकाङ्क्षामाह। प्रातिपदिकार्थइति। फलेन धात्वर्थेन, क्रियासम्बन्धं व्यापारसम्बन्धमित्यर्थः। कटं कटेनेति। अत्र द्वितीयातृतीयाभ्यां कारकविभक्तिभ्यां क्रियाऽनुकूलव्यापारसहितस्यैवोपस्थितेर्न भावनाऽऽकाङ्क्षेत्यर्थः।

ननु यदि स्वपिति इत्यादावाक्षिप्तेन कर्त्राऽन्वयस्तदा सुप्यते इत्यादावपि तथा स्यादित्यत आह। अतएवेति। यतएव उभयाकाङ्क्षानिबन्धनोऽन्वय इत्यर्थः। भाव्यं भावनाजन्यं, फलञ्चेत्तत्राह। फलेनेति। अथ फलसम्बन्धि कर्म भाव्यं, तत्राह। फलेति। धातूनामकर्मकत्वात् तदाश्रयत्वं कर्तुरेवेत्यर्थः। तस्य च चैत्रेणेति

हि शयनादयो धात्वर्थाः कर्त्रतिरेकिसंबन्धाः। न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्योनाम, यमपेक्षेत।

तृतीयया[१] कर्तृत्वोपस्थितेर्न भाव्यत्वेनान्वयान्तरमिति भावः।

ननु चैत्रस्तण्डुलान् पचति इत्यत्र भावनाऽन्वयश्चैत्रे सम्भवत्या-श्रयत्वात्। चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र तण्डुलानां न तावद्विष-यत्वेन भावनाऽन्वयः, यत्नस्य विक्लित्यनुकूलव्यपारविषयत्वात्। विषयत्वेनान्वये वा, चैत्रस्तण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां विषयत्वेन भावनाऽन्वयापत्तौ सङ्ख्याया अपि तदन्वयापत्तेः। नाप्याश्रयतया, भावनाया अतदाश्रितत्वात्। न च चैत्रेण भावनाऽन्वयः, तृतीयार्थ-यत्नेनावरुद्धतया भावनायास्तदनन्वयात्। अचेतने वा कथं सङ्ख्या-ऽन्वयनियमः? तत्र भावनायाअनन्वयात्। यत्र च पचतीत्येव प्रयु-ज्यते, तत्र कथं भावनायाः कर्त्रन्वयः? [२]यत्र वा चैत्रः कर्त्ता पचत्योदनम्,—इति प्रयोगः, तत्र चैत्रेणेति वत् कर्तृत्वेनैवोपस्थिता-याकाङ्क्षाविरहाद्भावनाऽनन्वये कथं कर्त्तरि सङ्ख्याऽन्वयः?

उच्यते। यत्र यद्विशेष्यं, तेन सङ्ख्याऽन्वयः। तथाहि। चैत्रस्त-ण्डुलान् पचतीत्यत्र तण्डुलानां कर्मत्वेनान्वयात् तण्डुलवृत्तिफलजन-

---

(१) तृतीययेति कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तृत्वे तृतीयाऽनुशासनादिति भावः।

(२) ननु अनाख्यातेन चैत्रादिना भावनाऽन्वयः, अन्यथा तदनन्वयप्रस-ङ्ग एवेत्यरुचेराह यत्र वेति।

कव्यापारजनकयत्नाश्रयश्चैत्र इति प्रतीतेः स विशेष्यः। चैत्रेण पच्यन्ते तण्डुला इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयास्तण्डुलाः प्रतीयन्ते इति यत्नस्य परम्परया तण्डुलाविशेष्याः । एवं यद्यप्युभयत्र चैत्रः कर्त्ता तण्डुलाः कर्म्माणि, तथापि [१]यत्नविशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः। अचेतनेऽपि रथो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामवृत्तिफलजनकव्यापाराश्रयो रथः प्रतीयते। रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र रथवृत्तिव्यापारजन्यफलाश्रयो ग्राम इति तत्रापि विशेष्ये सङ्ख्याऽन्वयः।

चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र न चैत्रो भावनाविशेष्यः, तृतीयार्थावरुद्धत्वात्। कर्म तत्र नास्त्येव। अतो धात्वर्थ एव भावनाविशेष्यः, फलत्वाद्विषयत्वाद्वेति तत्र सङ्ख्याऽन्वयः। न च प्रातिपदिकार्थे भावनाऽन्वयेऽपि न सङ्ख्याऽन्वयः, प्रथमोपनीतसङ्ख्याऽन्वयेन च तस्य तदनाकाङ्क्षत्वात् इति वाच्यम्। प्रथमाऽऽख्याताभ्यामेकस्या एव सङ्ख्याया अभिधानात्। चैत्रो दण्डीत्यत्रेव सामानाधिकरण्यानुरोधात्। अन्यथा त्वन्मते प्रथमाऽर्थसङ्ख्याऽन्वयश्चैत्रे न स्यात्। आख्यातेनैव स्ववाच्यकर्तृसङ्ख्याऽभिधानात्। नापि पचतीत्यत्र पाकयत्नवानिति विवरणात् कर्त्ता आख्यातवाच्यः। कर्तुरन्यलभ्यत्वेनावाच्यत्वस्थितौ विवरणस्य तात्पर्य्यविषयपरत्वात्। द्वन्द्वादिसमासस्य विग्रहेण विवरणेऽपि तत्र शक्त्यभावाच्च।

अत्रास्मत्पितृचरणाः। कृतिरूपकर्तृत्ववत् कर्मत्वमपि सकार-

---

(१) यत्नविशेष्य इति आख्याततात्पर्य्यविषयीभूतार्थविशेष्ये इत्यर्थः। अतएवाह अचेतनेऽपीति।

स्यादेतत्। किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितानभिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेत्। न। चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात्। द्वितीयान्तस्य तु कर्म्मवचनत्वेन तत्संबन्धाकाङ्क्षानपेक्षणीभावेन भावकमात्रमपेक्षेत। न च कटस्य चैत्रं प्रति भावकत्वं, विपर्य्ययात्। अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयुज्यतएव।

वाच्यम्। [१]तद्धर्मिणोरन्यतएव लाभात्। तण्डुलान् पचतीत्यत्र द्वितीयातइव चैत्रेणौदनः पच्यते इत्यत्रान्यतः कर्मत्वालाभादित्याङ्कः[२]।

कर्तृकर्मकरणादीनामभिहितानभिहितत्वविशेषाभावे कटं करोति चैत्र इत्यत्र विभक्तिपरिणामे प्रयोगः किं न स्यादित्याह। किमिति। चैत्रशब्दस्य पुंलिङ्गत्वात् प्रथमायां तद्रूपमसाध्वित्याह।

---

(१) तद्धर्म्मिणोरिति कर्त्तृत्वकर्म्मत्वधर्म्मिणोः कर्त्तृकर्म्मणोरित्यर्थः।

(२) इत्याङ्करित्यस्य रहोद्भावनम्। तद्धीगन्तु, तथाप्याश्रयत्वमात्रमनन्यलभ्यतया लकारवाच्यं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वं हि कर्म्मत्वमिति चैत्रवृत्तियत्नजन्यव्यापारजन्यफलाश्रयत्वमेव तस्य कर्म्मत्वं वाच्यम्। तत्र तृतीयया यत्नस्य धातुना फलावच्छिन्नव्यापारस्याभिधानेऽपरस्यानन्यलभ्यत्वादिति।

प्रयुज्यतां तर्हि कटः करोति चैत्र इत्यादि। न। नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात्। ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात्। व्यज्यतां तर्हि तृतीयया; चैत्रेणेति, एवं देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यज्यतां द्वितीययेति चेत्। न। अप्रयोगात्। न ह्यनाप्तेनाऽप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते। लक्षणाविरोधेन कुतएतदेवेति चेत्। लोकस्यापर्य्यनुयोज्यत्वात्।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते। तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत्। एतदेव कुतः? लोके तथैव प्रयोगदर्शनादिति चेत्। तुल्यम्। करोतीत्यादि कर्म्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते, क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम्।

चैत्रमितीति। भाव्यानपेक्षिणीति। (१)द्वितीयायाः कर्मत्वाभिधायकत्वेन भाव्यानपेक्षिणी भावनेत्यर्थः। नित्येति। कर्तृकर्मभावे इति शेषः। लोकस्येति। व्याकरणस्याप्यनादिप्रयोगानुपजीव्यैव शब्दाव्याख्यायकत्वादित्यर्थः। तुल्यमिति। अनादिः प्रयोगोऽस्माकमप्युपजीव्य इत्यर्थः।

---

(१) द्वितीयाया इति तथाच भाव्यतया चैत्रस्योपस्थितेस्तयात्वेन कटं नापेक्षते, किन्तु भावकत्वेनैव। तच्च विपर्य्ययादयुक्तमिति भावः।

इममेव विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्व्वेषां हृदि पदमादधातीत्यभिधानानभिधानविभागएव व्युत्पादनदशायां पेशल इति।

स्यादेतत्। भवतु सर्व्वाख्यातसाधारणी भावना। कालविशेषसंबन्धिनी सा लडाद्यर्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङर्थइति चेत्। न। यत्नपदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात्। विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेषइति चेत्। न। यागयत्न इत्यनेन पर्य्यायताऽऽपत्तेः। कर्तृसङ्ख्याऽभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेत्। न। यागयत्नवानित्यनेन साम्यापत्तेः। इष्टएवायमर्थ इति चेत्। न। इतोवत्सरशतेनाप्यप्रवृत्तेः। फलसमभिव्याहाराभावान्न प्रवर्त्तते इति चेत्। न। स्वर्गकामोयाग-

---

इममेवेति। बालव्युत्पत्त्यर्थं प्रकृतिप्रत्ययविभागस्येवाभिहितानभिहितत्वस्यापि व्युत्पादनमित्यर्थः। वस्तुतोयत्पदस्य यत्पदसमभिव्याहारेणैव प्रयोगनियमः, तस्य तत्पदं विना न प्रयोग इत्यर्थः।

कर्तृधर्मस्य यत्नस्य विधित्वे सर्व्वाख्यातसाधारण्येनोक्तातिप्रसङ्गं समाधिं शङ्कते। स्यादेतदिति। लडादीनां वर्त्तमानादिकालनियमवत् लिङस्तदभावादिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। यत्नज्ञानस्याप्रवर्त्तकतया प्रागुक्ताप्रवृत्तेरिति स्मारणेन परिहरति। यत्नपदे·

यत्नवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः। तत् कस्य हेतोः? न हि यत्नोयत्नस्य हेतुर्यत्नप्रतीतिर्वा यत्नस्य कारणं, अपि त्विच्छा। न च साऽपि प्रतीता यत्नजननी येन सैव विध्यर्थ इत्यनुगम्यतां, अपि तु सत्तया। न च लिङः श्रुतिकाले सा सती। न च लिङेव तां जनयति। अर्थविशेषमप्रत्याययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात्। अनुपलब्धलिङाम्बेच्छाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति।

एतेन वृद्धव्यवहाराद्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्यात्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्य्यामिति

नेति। अथ लिङा न यत्नः क्रियते अपितु यत्नज्ञानमिति, तत्राह। यत्नप्रतीतिर्व्वेति। अत्रापि न हीति योज्यम्। अस्तु कर्तृधर्म इच्छैव लिङ्वाच्येत्यत आह। न चेति। प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयस्य लिङर्थत्वादित्यर्थः।

असत्त्वादिति विवृणोति। न च लिङ इति। प्रत्ययत्यागादिति हेतुं व्याचिख्यासुर्भूमिकामारचयति। न च लिङेवेति। अथ विषयज्ञानमनुत्पाद्य लिङपि नेच्छां जनयति, अन्यथा व्युत्पन्नस्येवाव्युत्पन्नस्यापि लिङ्श्रवणादिच्छा स्यादित्याह। अर्थेति। स्वयञ्चेति। इष्टसाधनं ममेति मत्वा कुर्य्यामिति यः सङ्कल्पः, तज्ज्ञानादहं प्रवृत्तः। अतः प्रयोज्यवृद्धोऽपि ततएव प्रवृत्तः। ततः

सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः सएव लिङर्थ इति निरस्तम। कुर्य्यामिति प्रयत्नो वा स्यादिच्छा वा? नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न द्वितीयः। सा हि सत्यैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङः श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम्।

फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति-हेतुः। अन्यविषयत्वात्। तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात्।

सङ्कल्पज्ञानं लिङुच्चारणान्तरं जातमिति लिङेव तत्करणमित्यगवच्छति व्युत्पद्यमानो बाल इत्यर्थः।

स्वात्मनीति। [१]यत्नस्य यत्नहेतुत्वे आत्मनि वृत्तिविरोध इत्यर्थः। अनेन विरोधत इति कारिकाऽंशोविवृतः। इच्छा च साधनगोचरा प्रवृत्तिहेतुरपि न ज्ञाता सतीति न लिङर्थ इत्याह। सा हीति। न चेति। लिङः श्रवणात् प्रागिच्छाहेतोरिष्टसाधनताज्ञानाभावादित्यर्थः।

सङ्करादिति कारिकाऽंशं विवरीतुं, सुखादीच्छा लिङः श्रुतिकालेऽप्यस्तीति सा लिङर्थः प्रयत्नहेतुश्च स्यादिति निरस्यति। फलेच्छा त्विति। निसर्गवाहित्वं निरुपाधित्वम्। अन्यविषयत्वा-

---

(१) यत्नस्येति यद्यपि यत्नस्य लिङर्थत्वे तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकमिति न स्वात्मनिवृत्तिविरोधोदोषः, तथापि प्रवृत्तिहेतौ सङ्कल्पे प्राक्तोरित्युक्तत्वात् तद्दूषणे तात्पर्य्यम्।

तस्याः कारणान्तरतएव सिद्धेः। तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणात्। तस्यामनोवेद्यत्वात्। अप्राप्ते च शास्त्रानवकाशात्*। तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्त्यात्। तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात्।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत्; अन्यत्रापि प्रसुवीत, नियामकाभावात्। हेतुफल-

---

दिति। फलसाधने हि पुरुषः प्रवर्त्तते न फले, अन्येच्छायास्तान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अपि च। फलेच्छां शास्त्रमुत्पादयेत्, ज्ञापयेद्वा? तत्र नाद्यइत्याह। तदर्थश्चेति। फलेच्छायाः फलज्ञानादेवोत्पत्तेः, तस्य स्वविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः। अतएव यत् ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते, तदेव स्वतः प्रयोजनमिति भावः। द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति। तदिति। किमतो यद्येवमित्यत आह। अप्राप्ते चेति। अवकाशे वा फलेच्छाया सिद्धेोक्तत्वात् स्वर्गकाम इति पुनरुक्तरूपसंकारापत्तिरित्यत आह। तदभिधान इति।

ननु समानविषयकतयेच्छाप्रवृत्त्योर्हेतुहेतुमद्भावएव कुतः इत्यत आह। यदि चेति। अन्यत्राप्यसाधनेऽपीत्यर्थः। नियामकमाह।

---

* अप्राप्ये तु शास्त्रावकाशात्,—इति आ०। अप्राप्ये च शास्त्राव काशात्,—इति श्री०।

भावएव नियामक इति चेत्। न। अज्ञातस्य तस्य नियामकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गेच्छाते यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। ज्ञातस्य तु तत्साधनत्वस्य नियामकत्वे तदिच्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु। यो यत्कामयते स तत्साधनमपि कामयतएवेति नियमात्। न च सा तदानीं सती। न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्नजनकं, तच्च लिङा क्रियते इति युक्तम्। स्वर्गकामो यागचिकीर्षावानित्यतोऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। लिङेवेच्छां प्रतीत्यानिच्छन्नपि सर्व्वः प्रव-

---

हेतुफलेति। फलेच्छा तत्साधनएव प्रयत्नमुत्पादयति नान्यत्रेत्यर्थः। यदि स्वरूपसन्नेव हेतुफलभावः प्रवृत्तिनियामकः, तदा स्वर्गकामो-यजेतेत्यादिविधिजन्यज्ञानं विनाऽपि स्वर्गसाधने प्रवृत्त्यापत्तिरित्याह। अज्ञातस्येति। भ्रमादसाधनेऽप्रवृत्त्यापत्तेश्चेति भावः। अथ ज्ञातः, तदा फलसाधनेच्छैव तत्साधने प्रवर्त्तयतु समानविषयत्वादित्याह। ज्ञातस्य त्विति।

ननु साधनविषया नेच्छा तस्य निसर्गसुन्दरत्वाभावादित्यत आह। योयदिति। अस्तु साधनविषयैवेच्छा प्रयत्नजननी लिङर्थ इत्यत आह। न चेति। साधनेच्छा न लिङः श्रुतिकाले सतीत्यर्थः। ननु साधनेच्छायास्तत्कालासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानादेव प्रवृत्तिः स्यादित्यत आह। न चेति। तच्चेति। साधनविषयेच्छाज्ञानमित्यर्थः। यदि च साधनेच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तिः, तदा स्वेच्छानुत्पत्तिदशायामपि

र्षेत। स्वसंबन्धितया तदवगमस्तथा न तु सामान्यत-इति चेत्। न। प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्य-र्थत्वप्रसङ्गात्। ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षावानित्य-तोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च*।

अपि च। सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत, तथापि सङ्कल्पस्य कुतोजन्म किमर्थञ्च? सङ्कल्पज्ञाना-देव, प्रयत्नार्थञ्चेति चेत्। नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः; स तावत् सुखे स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्प-

---

ततः प्रवर्त्ततेत्याह। लिङोवेति। यजेतेत्यतः साधनेच्छाज्ञानं जातं, न तु स्वसम्बन्धितया, तादृशञ्च प्रवर्त्तकम्, अतोनानिच्छन्नपि प्रव-र्त्ततेत्यत आह। स्वसम्बन्धितयेति। एवं यजेतेत्यस्य विध्यर्थत्वं न स्यात्तस्य स्वेच्छाज्ञानाजनकत्वादित्याह। प्रथमेति।

किमर्थमिति। इच्छाज्ञानादेव प्रवृत्तौ किमर्थमिच्छोत्पादनमि-त्यर्थः। कुतइति प्रश्ने सङ्कल्पज्ञानादित्युत्तरं, किमर्थमित्यत्र तु, प्रय-त्नार्थमिति। इच्छाविशेषः, कुर्य्यामित्याकारः। स्वभावतः, सुख-ज्ञानस्य स्वविषयविषयकेच्छाजनकस्वभावत्वादित्यर्थः। औपाधिकः, तत्साधनताज्ञानजन्यइत्यर्थः। संकल्पस्तु न फलं [१]न वा तत्साधन-

---

* प्रवृत्त्यापत्तेः,—इति क्री०।

---

(१) न वा तत्साधनमिति यद्यपि परस्परया तत्साधनत्वं वक्ष्यति, तथापि साक्षान्न तथेत्यापातत इदम्। यद्वा, कुम्भकारपितृवदन्यथा सिद्धतया न साधनमिति भावः।

विषयस्तु कथम्? तत्साधनत्वादेवेति चेत्। तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात् न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति। अन्यथेष्टसाधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत। तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्त्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः। ज्ञानञ्च विषयोपहारेणैव व्यवहारयतीति तद्विषयएवावशिष्यते इति कर्तृधर्म्मव्युदासः। अस्तु तर्हि कर्म्मधर्म्मः। नेत्युच्यते।

मिति नेच्छाविषयः[१]न च संकल्पज्ञानात् फलसाधनएवेच्छा, ज्ञानस्य स्वसमानविषयकेच्छाजनकत्वनियमादिति भावः। तत्साधनत्वादेवेति। परम्परया फलसाधनत्वज्ञानादेवेत्यर्थः। तर्हीति। तथा चेष्टसाधनतैव विधिः स्यान्न सङ्कल्पः, तेन रूपेणाप्रवर्त्तकत्वादिति भावः।

यद्वा, सङ्करादिति विवृणोति। तर्हीति। एवं लाघवादिष्टसाधनतैव विधिः, संकल्पस्य तु तत्सङ्कीर्णत्वादित्यर्थः। यदि च नैवं, तदा भोजनादाविष्टसाधनताज्ञानमिच्छोत्पादकं न स्यादित्याह। अन्यथेति। सङ्कल्पस्याप्रवर्त्तकत्वे शास्त्रविरोधं परिहरति। तस्मादिति। तर्हि ज्ञानमेव कर्तृधर्मो विधिरस्त्वित्यत आह। ज्ञानञ्चेति। तद्विषयएव, ज्ञानविषयएव। विधिरित्यनुषज्यते। यदि हि विषयविशेषानवच्छिन्नं ज्ञानं प्रवर्त्तयेत्, सर्व्वत्र प्रवृत्तिप्रसङ्गः। तदवच्छि-

---

(१) न चेति तथाच सङ्कल्पविषयः सङ्कल्पेन भवत्येवेति भावः।

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्व्वं तत्त्वहानितः।
तदलाभान्न कार्य्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः॥१२॥

कर्म्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्व्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा? न प्रथमः। फलेच्छायाः प्रवृत्तिं

तस्य च तस्य तथात्वे यं विषयमुपनयन्तत् प्रवर्त्तकं स एवार्थोविधि-रिति कृतिहेतुचिकीर्षाकारणज्ञानविषयोविधिरित्यर्थः।

क्रियते इति व्युत्पत्त्या कर्मपदेन यदि फलं स्वर्गाद्युच्यते, तस्य च कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते; तदा अनुपायेऽपि प्रवर्त्तेतेत्याह। अतिप्रसङ्गादिति। अथापूर्व्वस्य कार्य्यत्वं ज्ञात्वा प्रवर्त्तते, तदा शब्दानुभवात् पूर्व्वं तदुपस्थितं न वा? आद्ये अपूर्व्वत्वव्याघातः, तस्य शब्दानुभवैकवेद्यत्वादित्यर्थः। अन्त्ये, कथं शक्तिग्रह इति भावः। ननु कार्य्यत्वेनोपलक्षिते अपूर्व्वे कार्य्यत्वेनैव रूपेण शक्ति-ग्रहः, कार्य्यत्वविशिष्टस्योपस्थितमेवेत्याह। तदलाभादिति। उप-लक्ष्यस्यान्यच मानान्तरसिद्धत्वादत्रापि तथात्वे अपूर्व्वत्वहानिरन्यथा तु तदलाभ इत्यर्थः।

यद्वा, कार्य्यत्वविशिष्टे कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिग्रहः, वाक्यार्थानु-भवदशायामयोग्यतया घटादौ निरस्ते च तदतिरिक्तापूर्व्वलाभः स्यादित्यत आह। तदलाभादिति। तथापि नित्यनिषेधापूर्व्वयो-रलाभः स्यादित्यर्थः। न क्रियाऽपीति। क्रियायाः कार्य्यत्वज्ञानात् न प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वादित्यर्थः।

तत्कारणमपूर्व्वकारणम्। फलेच्छाया इति। स्वर्गादेः कार्य्यतां

प्रत्ययहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात्। न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः। लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्व्वत्वं वा स्यात्, कार्य्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा? न प्रथमः। शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्व्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्व्वत्वव्याघातात्। अनवगतावव्युत्पत्तेः। संबन्धिनोऽनवगमे संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात्। ततएवावगतावितरेतराश्रयदोषात्।

न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् दूरविप्रकर्षेण कार्य्यत्वेनोपनीतेनापूर्व्वत्वेन निमित्तेनापूर्व्वे प्रवर्त्तते लिङिति युक्तम्। तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्वएव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः। न त्वत्रापूर्व्वत्वप्रतीतिः।

जानन्नपि उपायज्ञानं विना न प्रवर्त्तते। कथं वाऽन्यज्ञानादन्यत्र साधने प्रवृत्तिः। यदि च साध्यसाधनभावो नियामकः, तदा भ्रमादसाधने न प्रवर्त्तेतेत्यर्थः।

प्रमाणान्तरादिति। शब्देतरप्रमाणागोचरत्वस्यापूर्व्वस्य त्वयाऽभ्युपगमादित्यर्थः। अनवगताविति। मानान्तराच्छक्तिग्रहविषयानुपस्थितौ तदसम्भवादित्यर्थः। ततएवेति। लिङ्पदादेवेत्यर्थः। इतरेति। लिङः शक्तिग्रहे ततोऽपूर्व्वोपस्थितिस्तदुपस्थितौ च तत्र शक्तिग्रह इत्यर्थः। तत्रेति। पृथिवीत्वगन्धवत्त्वयोः प्रत्यक्षतः सिद्धौ तदन्य-

स्यादेतत् । कार्य्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता । तदुपलक्षितश्च यागोवा यत्नोवाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणागोचरोनाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततोऽन्यदेवालौकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् । न । उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा । उभयमप्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम् । न हि संस्कारवन्मनोवदृष्टवद्वा कार्य्यत्वमपूर्व्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो

तरत्र प्रवृत्तिनिमित्तत्वसंशये गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन सखण्डत्वात् पृथिवीत्वस्य च जातित्वेनाखण्डत्वात् तत्रैव शक्तिः कल्प्यते, प्रकृते त्वपूर्व्वत्वाप्रतीतौ न तथेत्यर्थः ।

कार्य्यत्वमिति । वृद्धव्यवहाराद्व्युत्पद्यमानोबालः आत्मन्यवगतं प्रवृत्तिहेतुं कार्य्यत्वं लिङर्थमवधारयति । ततः कार्य्यशक्तं लिङ्पदं स्वर्गकामायोग्यतया यागस्वर्गयोः कार्य्यत्वं त्यक्त्वा स्वर्गसाधनतायोग्यं तन्मध्यवर्त्तिकार्य्यत्वोपलक्षितमपूर्व्वत्वमनुभावयिष्यतीत्यर्थः ।

उपलक्षणं हीति । यथा गङ्गापदं स्वार्थान्वयानुपपत्त्या स्वसम्बन्धितया प्रतीतचरं तीरं स्मारयति, यथा वा व्याप्यं व्यापकतयाऽवगतमनुमापयति, न तद्वदपूर्व्वमप्रतीतचरत्वेन सम्बन्धितया व्यापकतया वा ऽनवगतं कार्य्यत्वं स्मारयितुमनुमापयितुं वाऽलमित्यर्थः । न च यथा

हस्तीव हस्तिपकं, धूमइव धूमध्वजं, तत्संबन्धज्ञाना-दुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा।

तथाच न्यायसम्पादनाऽप्यरण्ये रुदितम्। न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्गतिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्व्वा शब्दः प्रवर्त्तते इति। एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्य्ये व्युत्पत्तिरिति निरस्तम्। न ह्यज्ञाते भेदाग्रहोव्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात्।

किञ्चापूर्व्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्प्यमाने लौकिकी

संस्कारादिरज्ञातएव स्मृत्यादि जनयति, (१)एवं कार्य्यत्वमज्ञातमेवापूर्व्वं ज्ञापयति, सम्बन्धित्वव्याप्यत्वाभ्यां ज्ञातस्यैव ज्ञापकत्वादित्याह। न हीति। तत्सम्बन्धेति। अपूर्व्वेण सम्बन्धज्ञानादित्यर्थः। एवञ्च(२) प्रागुक्तन्यायसम्पादनमपि अफलं, सर्व्वथाऽपूर्व्वस्याप्रतीततया तत्र शक्तिग्रहाग्रहकत्वादित्याह। तथाचेति।

(३)स्थायि कार्य्यत्वमेव लिङः प्रवृत्तिनिमित्तं, क्रियारूपकार्य्ये तु भेदाग्रहाल्लिङः प्रवृत्तिरित्यप्यतएवापास्तं, ज्ञातेनैव सह भेदाग्रहस्य प्रवर्त्तकत्वादित्याह। एतेनेति। किञ्चेति। पचेतेत्यादौ क्रियाया-

---

(१) एवं कार्य्यत्वमिति स्वभावादिति भावः। तमेवाह संबन्धित्वेति।

(२) प्रागुक्तेति उपलक्षितस्येत्यादिना प्रागुक्तेत्यर्थः।

(३) स्थायिकार्य्यत्वमेवेति अपूर्व्वनिष्ठमिति शेषः। यद्वा, अपूर्व्वत्वमेवानेनोपलक्षितम्। अतएव किञ्चेत्यादिना तदेव दूषयतीति भावः।

लिङनर्थिका प्रसज्येत। तत्रोपलक्षणीयाभावात्। तत्र कार्य्यमेव* प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथै-वास्तु कृतत्वात् सम्भवाच्चेति।

अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनया

योग्यत्वेन त्यागाभावात्तत्क्रियाकार्यत्वमेव लिङ्पदात् प्रतीयते इत्यपूर्व्वत्वस्य तत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तदानर्थक्यं स्यादित्यर्थः। प्रकृते-ऽपीति। तच्च क्रियासाधारणमिति नापूर्व्वव्यक्तिलाभ इति भावः।

ननु कार्य्ये धर्म्मिणि कार्य्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रहः सम्भवति। कार्य्यत्वञ्च मानान्तरोपस्थितमेवातोऽन्विताभिधानदशायां स्वर्गका-मायोग्यतया घटादिकं तिरस्कृत्य क्रियातोऽन्यत् स्थायि स्वर्गसाधन-तायोग्यं लिङा बोध्यते। न चान्यत्र शक्तिग्रहोऽन्यच्च शब्देन बोध्यते इति न स्यादिति वाच्यम्। येन रूपेण शब्दादनुभवः, तेन शक्ति-ग्रहस्य हेतुत्वात्। तथाच कार्य्यत्वेन रूपेण घटादौ शक्तिग्रहे योग्य-तादिसहकारिवशादप्रतीतं धर्म्म्यन्तरं लिङाऽनुभाव्यते। न च स्मृतानां पदार्थानां योग्यतादिसाचिव्याच्छब्देनान्वयो बोध्यते, न चापूर्व्वं स्मृतिगोचर इति वाच्यम्। शक्तिग्रहपदार्थस्मरणवाक्यानुभवादीनां समानप्रकारत्वेनैव कार्य्यकारणभावात्, लाघवादावश्यकत्वाच्च। न च क्वचित् सहचारमात्रेणान्वयप्रतियोगिन एव स्मृतिरन्वयबोधे हेतुः, गौरवात्। प्रकृतेऽपि कार्य्यशक्ता लिङिति शक्तिग्रहात् कार्य्यमिति

---

* कार्य्यत्वमेव,—इति श्री० आ०।

त्वपूर्व्वव्यक्तिलाभ इति चेत्। न। नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभप्रसङ्गात्। न चास्मिन् पक्षे एकत्र निर्णीतेन शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति। कार्य्यत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्व्वत्वस्य। न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात्। फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषोलभ्यते। न च तत्

ततः स्मृतिः, यागविषयकं कार्य्यमित्यनुभव इति क्रमेण तेषां समानप्रकारकत्वमस्त्येवेत्यभिसन्धायाह। अस्त्विति।

यदि कार्य्यत्वेन क्रियासाधारणेन लिङः शक्तिग्रहः, स्वर्गकामायोग्यतया च क्रियानिरासः, तदा अहरहः सन्ध्यामुपासीत न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः। न हि तत्रायोग्यतया क्रिया त्यक्तुं शक्यते, फलाश्रवणेन न्यायसम्पादनानवकाशादित्याह। नित्येति। अस्मिन् पक्षे, कार्य्यत्वप्रवृत्तिनिमित्ततापक्षे। न्यायेति। न ह्यपूर्व्वत्वेन शक्तिरपि तु कार्य्यत्वेन कार्य्ये धर्म्मिणि, क्रिया च तथा भवत्येवेति न तद्भिन्नं लिङा बोध्यतेत्यर्थः।

ननु न लोके कार्य्ये धर्म्मिणि शक्तिः कल्पिता, किन्त्वनन्यलभ्ये कृतिरूपे कार्य्यत्वमात्रे। धर्म्मिणः पाकादेर्धातोरेवोपस्थितिसम्भवात्। क्रियाकार्य्यत्वस्य चान्विताभिधानलभ्यत्वात्। तथाच धर्म्मिणि शक्तिर्वेदएव कल्प्या। सा च क्रियानिरासेनैव। क्रियाया अन्वययोग्यत्वे धर्म्मिणि शक्तिग्रहस्याशक्यत्वात्। तस्मादयोग्यतया क्रियायां निरस्तायां धर्म्मिणि शक्तिग्रहकाले वस्तुतो यत्क्रियाभिन्नं कार्य्यं, तत्र शक्तिः।

तथाच नित्यनिषेधयोरपि तदेवोपासनाद्यन्वययोग्यं लिङाऽभिधीयते, क्लृप्तत्वात् । न तु क्रियान्वययोग्य(१)कार्य्यत्वमात्रं, लक्षणाप्रसङ्गात् । धर्मिणि बाधकाभावाच्च । अतएव क्रियाकार्य्यत्वे लौकिकी लिङ् लाक्षणिकी । उक्तरीत्या क्रियानिरासेनैव वेदे धर्मिणि शक्तिकल्पनात् । लौकिकानां तत्र तात्पर्य्यासम्भवात् । क्रियासाधारणशक्तावपि लोके लिङ् लाक्षणिकी । पचेतेत्यादौ पाककार्य्यताज्ञानेऽपि लाघवात् कार्य्यत्वे लिङस्तात्पर्य्यम् । न तु धर्मिण्यपि, धातुलभ्यत्वात् । तथाच तृतीयायाः करणैकत्ववत् कार्य्यं कार्यत्वञ्च न स्वतन्त्रं शक्यं, किन्तु विशिष्टम् । विशिष्टाच्च विशेषणमन्यदेवेति कार्यत्वे लक्षणा । न चानुपपत्त्या कार्यत्वविशिष्टोपस्थितावपि धर्म्म्यंशमपहाय क्रियायाः कार्यत्वान्वयोपपत्तौ किमुपस्थित्यन्तरार्थं लक्षणयेति वाच्यम् । यत-इतरधर्मिगतत्वेनोपस्थितस्य कार्यत्वस्य न धर्म्म्यन्तराकाङ्क्षाऽस्ति, येन तदितरधर्म्म्यन्वयो ज्ञायेत । तथाच स्वतन्त्रकार्यत्वोपस्थितये लक्षणा युक्ता ।

मैवम् । (२)कार्यत्वमात्रशक्तस्य लिङ्पदस्यापूर्व्वलक्षणयैवोपपत्तौ

---

(१) कार्य्यत्वमात्रमित्युपलक्षणं, न क्रियासाधारणं कार्य्यमात्रमभेदस्यान्वयः । न हि यत्प्रयुक्तानुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य विषय इत्यभ्युपगमादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

(२) कार्य्यमात्रशक्तस्येति न च स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति नियमइति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । अतएव नीलादिपदस्य तद्वति लक्षणाऽभ्युपगमइति भावः । अधिकं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

तत्र शक्तौ मानाभावात्। न चापूर्व्वं शक्यकार्यत्वसम्बन्धितया न ज्ञातमिति न तत्र लक्षणेति युक्तम्। यथा हि शक्तिपक्षे कार्यत्वेन रूपेण घटादावेव लिङः शक्तिग्रहः, कार्यमिति ततः स्मृतिस्थानुभवदशायां च योग्यतावशात् घटादिकं विहायापूर्व्वं भासते; तथा लक्षणायामपि लिङ्वाच्यं कार्यत्वं कार्यघटादिसम्बन्धितया ज्ञातं कार्यं घटादि स्मारयतु, योग्यतावशाच्चापूर्व्वमनुभवे भासताम्। कार्यस्मरणं हि अन्विताभिधानोपयोगि न त्वपूर्व्वस्मरणम्। तच्च पदेन पदार्थेन वेति न कश्चिद्विशेषः। न च लिङो लाक्षणिकत्वेनापूर्व्वाननुभवप्रसङ्गः, लाक्षणिकपदस्याननुभावकत्वादिति युक्तम्। त्वन्मये इतरान्वितस्वार्थशक्तस्य यजिपदस्यैवेतरदपूर्व्वमादायानुभावकत्वात्। अन्यथा तीरादेरप्यननुभवापत्तिः।

अथेतरोपलक्षितस्वार्थान्वयमात्रे पदानां शक्तिर्न तु इतरत्रापि। गौरवात्। पदान्तरलभ्यत्वाच्च। न च तीरादिप्रतिबन्धिः, तत्र हि तीरोपलक्षितान्वयशालिस्वार्थान्वयानुभावकत्वं वसतीत्यादिपदस्य। तीरस्य तु संस्कारादुपस्थितिः। प्रकृते चापूर्व्वस्य संस्काराविषयत्वादिति चेत्। न। मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीत्यवगम्यते। न च मञ्चस्थः पुरुषः प्रागनुभूतो येन तीरमिव संस्कारादुपतिष्ठेत्। न चापूर्व्वः पुरुषविशेषो न भासते इति वाच्यम्। गृहप्रवेशानन्तरं अयं मया पूर्व्वमज्ञातएव मञ्चाः क्रोशन्तीति शब्दात् क्रोशनकर्तृतयाऽवगत इत्यनुभवात्। तस्मादनन्यगतिकतयेतरान्वितस्वार्थबोधकत्वमभ्युपेयम्।

अथैवं सति यजिपदेन स्वर्गकामकार्यविषयो याग इत्यनुभवो-

न्येत। लक्षणायामितरपदस्य लक्षणीयविशेषणस्यार्थविशेष्यकानुभवजनकत्वात्। न चैतादृशोबोध आकाङ्क्षित इति चेत्। न। स्वर्गकामकार्यविषयो याग इत्यनुभवेऽपि स्वर्गकामकार्य्ययोरन्वयप्रकारत्वेनापूर्व्वलाभात्। तादृशशब्दानुभवानन्तरमर्थाद्यागविषयकं कार्य्यमित्यौपादानिकबोधात् प्रवृत्त्युपपत्तेश्च। अस्तु वा लाक्षणिकमपि पदमनुभावकम्। तच्च द्वितीयाध्यायप्रकाशे प्रपञ्चितमस्माभिरिति नेह प्रतन्यते।

किञ्च। न कार्य्ये घटादौ लिङः शक्तिग्रहः। स्वर्गकामायोग्यतया शक्तिग्रहकाले क्रियानिरासवत् यागान्वयानुपपत्त्या घटादिनिरासस्यापि सम्भवात्। तत्र यागविषयकत्वस्य बाधात्। अन्यथाऽन्विताभिधानकालेऽपि तन्निरासानुपपत्तेः। न च शक्तिग्रहकाले यागान्वयानुपपत्तेरप्रतिसन्धानं, किन्तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्तिमात्रं प्रतिसन्धीयते इति युक्तम्। प्रत्ययस्यान्तरङ्गप्रकृत्यर्थान्वयं बोधयत एवेतरान्वयबोधकत्वमिति तदन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानस्यैव प्राथमिकत्वात्। पुरुषदोषादप्रतिसन्धानेऽपि शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वापत्तेः। घटादेरशक्यत्वात्। घटादीनामानन्त्येऽपि पृथिवीत्वादिनाऽन्विताभिधानकालवन्निरासोपपत्तेः। एवञ्च प्रचरत्कार्य्यनिरासे क्व कार्यधर्म्मिणि शक्तिग्रहः?

एतेन, लिङ्पदमेकत्वोच्चारणे स्थायिकार्यस्वर्गजनकत्वादीनां ज्ञाने शक्तमिति व्युत्पत्तिः। स्थायिज्ञानादिकञ्चोपस्थितमेव। अतो लिङ्पदेनैकत्वोच्चारणे योग्यतादिवशाद् यागविषयकं स्थायि स्वर्गजनकं कार्यमित्येकं ज्ञानमनुभवरूपं प्रचरद्वस्तुविलक्षणविषयं क्रियते।

तच्च श्रूयते। न चाश्रुतमपि कल्पयितुं शक्यते। बीजाभावात्।

न चैवं नानार्थवदेकैकज्ञाने शक्तिग्रहादेकैकविषयोऽनुभवोभवेत्, न समुदितविषय इति वाच्यम्। शक्तिग्रहकाले एकचोच्चारणे इति विशेषणमहिम्ना तत्सम्भवात्। नानार्थे तु प्रमाणाभावेन गौरवेण शक्तिग्रहे तस्याप्रवेशात्। तथाप्यमीषां समूहालम्बनापत्तिर्न तु मिथो-वैशिष्ट्यज्ञानमिति न वाच्यम्। साकाङ्क्षधर्मधर्मिणोरेकं ज्ञानमेव हि विशिष्टज्ञानम्। इत्यमेवालौकिकार्थेषु स्वर्गादिपदेषु शक्तिग्रह-इत्यपास्तम्।

स्थायिनां घटादीनां निरासात्। धर्ममात्रे च शक्तिग्रहस्य प्रकृतेऽनुपयोगात्। किञ्च, तेषु समुदितेषु न शक्तिग्रहः, प्रथमं समुदायस्यैकज्ञानाविषयत्वात्। विषयत्वे वा पूर्व्वमेव विशिष्टस्य सत्त्वे अपूर्व्वत्वव्याघातः। एकज्ञानविषयकसाकाङ्क्षधर्मधर्मिणोरेव विशिष्ट-त्वात्। नापि प्रत्येकम्। तथाहि। लिङ्पदात् स्मरणत्रयं यजिपदाच्च यागस्मरणम्। न च चतुर्णां तेषां यौगपद्यमस्ति। न च प्रत्येकं शक्तिग्रहेऽपि समुदितविषयमेकं स्मरणं लिङ्पदादिति वाच्यम्। समुदायस्य पूर्व्वमननुभवात्। किञ्च, एकमेव स्मरणं यदि साकाङ्क्ष-धर्मधर्मिविषयकं, तर्ह्यपूर्व्वत्वक्षतिः। तदैकज्ञानारूढयोः साकाङ्क्षधर्म-धर्मिणोरेव विशिष्टत्वादित्यस्मत्पितृचरणाः।

ननु विश्वजिन्न्यायेन नित्येऽपि फलं कल्पयिष्यते इत्यत आह।

तद्धि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्येत, कार्य्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्या वा, लोकवत्। न प्रथमः। भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात्। यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि

न चेति। [१]त्वन्मये इति शेषः। तथाच तवापसिद्धान्त इति भावः। बीजाभावं स्फुटयति। तद्धीति। तत् फलम्। विधित्वं कार्य्यत्वम्। तत् फलजनकत्वं विनाऽनुपपन्नं फलं कल्पयतीत्यर्थः। लोकवदिति। यथा लोके कार्य्यत्वं पाकादेरिष्टसाधनत्वेन लिङ्गेनानुमीयते इति कार्य्यत्वमिष्टं फलं प्रतीत्यैव प्रतीयते, तथा वेदेऽपीत्यर्थः। उपेयरूपत्वादिति। त्वन्मये अपूर्व्वस्यैव स्वतः काम्यतयाऽनन्योद्देश्यप्रवृत्तिव्याप्यत्वादित्यर्थः। तथाच फलजनकत्वं विनाऽपि फलस्यैवापूर्व्वस्य कार्य्यत्वमुपलभ्यमानं न फलकल्पकमिति भावः। यत इति। यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते, तत्राप्यपूर्व्वस्यैव स्वतः प्रयोजनता स्वर्गपर्य्यन्तं व्याप्नोति। [२]न त्वपूर्व्वं स्वर्गसाधनमिति धीः,[३]प्रधानस्य गुणत्वानुपपत्तेरिति तव दर्शनादित्यर्थः।

---

(१) त्वन्मये इति त्वया नित्यस्य निष्फलत्वेनाभ्युपगमादिति भावः।

(२) न त्विति न त्वपूर्व्वं स्वर्गसाधनमिति तत्र गौणप्रयोजनत्वधीरित्यर्थः।

(३) प्रधानस्येति तथा चापूर्व्वं स्वतः प्रयोजनमेव न तु गौणप्रयोजनमिति भावः।

साध्यविरुद्धमिष्यते। न द्वितीयः। शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात्। लोके हि तत्प्रत्यय इष्टाभ्युपायता-

(१)एतच्च विरोधोद्भावनमात्रम्। वस्तुतोऽपूर्व्वं न स्वतः प्रयोजनं, लोके तथाऽनवगमात्। वेदेऽपि काम्यस्थले काम्यसाधनस्यैवापूर्व्वस्य गौणप्रयोजनस्य लिङाऽभिधानम्। काम्यसाधनताज्ञानं विना कामि-कार्य्यत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। न तु स्वतः प्रयोजनत्वेन, तत्रा-सामर्थ्यादनुपयोगाच्च। प्रवृत्तेर्भोजनादाविव लोकक्लृप्तकाम्यसाधनता-ज्ञानात् कार्य्यताज्ञानाद्वा गौणप्रयोजकत्वेनैवोपपत्तेः। अथ नित्ये लोकवेदावगतगौणमुख्यप्रयोजनाभावे सति लिङ्वापूर्व्वस्य स्वतः प्रयोजनत्वं बोधयति, तेन विना प्रवृत्तिपरत्वानिर्व्वाहादिति चेत्। न। निरुपधीच्छाविषयत्वं हि स्वतः प्रयोजनत्वमपूर्व्वस्य लिङा बोधनीयं, न चापूर्व्वस्य तादृशेच्छाविषयत्वं क्वचिदपि सिद्धमिति भावः।

शब्दबलेनेति। यत्र कार्य्यताधीर्लैङ्गिकी, तत्र सा लिङ्गमिष्टसाध-नत्वमपेक्षते, वेदे तु कार्य्यशक्ता लिङेव तां जनयतीति न तत्र सा तदपेक्षेतेत्यर्थः। (२)यदि चापूर्व्वं न स्वतः कार्य्यमिति* तत्रापि सा तद-पेक्षेत, तदेष्टसाधनत्वज्ञापकस्यान्यस्याभावाद्वेद एव तद्बोधयेत्। तथाच

* काम्यमिति,—इति पाठान्तरम्।

(१) अत्र मते चक्षरसमुद्भावयति एतच्चेति। परं प्रत्यपसिद्धान्तोद्भावन-मात्रमित्यर्थः।

(२) यदि चेति स्वतः काम्यत्वे इष्टसाधनत्वाभावाच्च तदपेक्षेति भावः।

ऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रथमं वेदादवगन्तव्या । प्रमाणान्तराभावात् । ततः कार्य्यतेत्यानुमानिकोविधिः स्यात्, न शाब्दः ।

आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्त्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय इति व्याप्तेरित्यपि न युक्तम् । सुखेन व्यभिचारात् । अन्यत्वे सतीति चेत् । न । दुःखाभावेन व्यभिचारात् । फलं विहायेति चेत् । तदेव किमुक्तं स्यात् । इष्टं स्वभावत इति चेत् । तर्हि ततोऽन्यदनिष्टं स्यात्, तच्च कर्त्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत् । तत्साधनत्वे सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतोनेदमिष्टं कर्त्तव्यञ्च, ततो नूनमिष्टसाधनमिति साधनार्थ इति चेत् । न । स्वभावतोनेदमिष्टमित्यसिद्धेः । अनन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात् । अन्यथा तदसिद्धेः । ततोव्याघातादन्यतरापाय इति ।

लोकवल्लिङ्गादेव कार्य्यताधीसम्भवाच्च लिङस्तत्र शक्तिः कल्प्येतेत्याह । अन्यथेति । साध्याविशिष्टमिति । इष्टसाधनत्वस्यैव साध्यत्वादित्यर्थः । स्वभावत इति । सोपाधीच्छाविषयत्वे सति कर्त्तव्यत्वेनापूर्व्वं फलसाधनमित्यनुमेयमित्यर्थः । असिद्धेरिति । त्वन्मतेऽपूर्व्वस्यैव स्वतः काम्यतया विशेषणासिद्धो हेतुरित्यर्थः । असिद्धिं स्पष्टयति । अन्यथेति । उद्देश्यफलान्तरसद्भावे नित्यनिषेधापूर्व्वत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत-

अस्तु नित्यनिषेधापूर्व्वयोरलाभः, किं नश्छिन्न-मिति चेत्। किं नश्छिन्नं, यदा कामाधिकारेऽपि तद-लाभः। न हि लिङा कार्य्यं स्वर्गसाधनमुक्तम्। नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तल्लब्धं, ब्राह्मणत्वादिवदधिकार्य्यवच्छेदमात्रेणैवोपपत्तेः।

न चेदमनुमानं; यस्य यदिच्छातो यत्कर्त्तव्यं, तत्त-

इति। अपूर्व्वस्य स्वभावत इष्टत्वे न काम्यसाधनत्वं, तथात्वे वाऽन-न्योद्देश्यप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वरूपं स्वभावत इष्टत्वं नेत्येकतरसत्त्वमन्यतर-सत्त्वविरुद्धमित्यर्थः।

तदलाभोऽपूर्व्वालाभः। किं निरपेक्षा लिङेव स्वर्गसाधनतामाह, येन तत्साधनं स्थिरमपूर्व्वं शब्दबोध्यं; स्वर्गकामपदसमभिव्याहृता वा? आद्ये, न हीति। तथा सति लौकिकी लिङनर्थिका स्यात्। वेदेऽप्यनन्योद्देश्यकृतिव्याप्यत्वरूपस्य कार्य्यत्वस्य स्वर्गसाधनत्वविरोध इति भावः। द्वितीयमाशङ्क्यान्यथासिद्ध्या निराकरोति। नापीति। यथा यस्य ब्राह्मणमस्ति तस्य कार्य्यमिति धीः, तथा यस्य स्वर्गकामनाऽस्ति तत्सम्बन्धि कार्य्यमिति शाब्दी धीः, न तु स्वर्गोद्देश्यप्रवृत्तकृतिसाध्यं कार्य्यमिति। तथाच न स्थायिनोऽपूर्व्वस्य लाभ इत्यर्थः।

अनुमानादपूर्व्वलाभोऽस्त्विति मतमाशङ्क्य निराकरोति। न चेदमिति। यस्येति। काम्यासाधने कामिनः कर्त्तव्यताज्ञानाभावा-

स्येष्टसाधनमिति । अन्येच्छया स्वाभाविककर्त्तव्यत्वा-
सिद्धेः । तदिच्छयैव तत्कर्त्तव्यतायाः सुखेनानैकान्ति-
कत्वात् । औपाधिककर्त्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वमप्रतीत्य
प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।

किमनया विशेषचिन्तया । प्रतीयते तावच्छ-
ब्दादन्यदिच्छतोऽन्यत्कार्य्यमित्येतावतैवानुमानमिति ।
चेत्* । नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्यञ्चान्वीयते ।
अन्यदिच्छतश्चान्यत् कर्त्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभि-
धीयताम् । ततएव तत्साधनत्वसिद्धिरिति चेत् । एवं

व्याप्तेरित्यर्थः । किमन्येच्छया कर्त्तव्यत्वं, स्वभावतो वा ? आद्ये, अन्ये-
च्छयेति । अन्येच्छया कर्त्तव्यत्वेऽनन्योद्देशप्रवृत्तत्वातिसाध्यत्वं भज्येते-
त्यर्थः । अन्त्ये, तदिति । आद्ये दूषणान्तरमाह । औपाधिकेति ।

अथ स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वरूपविशेषाविवक्षायां कर्त्तव्यत्वमात्रं
विवक्ष्यते । तच्च शब्देनान्येच्छोरेव बोध्यते इति पूर्व्वमनुमानम-
दुष्टमेवेत्याह । किमनयेति । इष्टसाधनताऽभिधानं विनाऽन्यदि-
च्छतोऽन्यत् कर्त्तव्यमयोग्यतया नान्वेतुमर्हतीत्याह । नन्विति ।
काम्यभिन्नस्य कामिकार्य्यस्य काम्यसाधनस्यैवान्वययोग्यत्वादित्यर्थः ।
ततएवेति । शब्दादेवेष्टसाधनत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

---

* मित्येतावता कर्त्तव्यानुमानमिति चेत्,—इति का० ।

तर्हीष्टसाधनतैकार्थसमवायिकर्त्तव्यत्वाभिधानादनुमानानवकाशः। न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः। अधिकार्य्यवच्छेदमात्रेणाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेः।

न च कार्य्यत्वमपूर्व्वे सम्भवति। तद्धि कृतिव्याप्यता चेत्, व्रीह्यादिष्वेव। सिद्धत्वात्। कृतिफलत्वञ्चेत्, यागस्यैव। ततस्तस्यैवाहत्योत्पत्तेः। कृत्युद्देश्यता चेत्, स्वर्गस्यैव। निसर्गसुन्दरत्वात्। न त्वपूर्व्वस्य। तद्विपरी-

---

अस्तु वा अन्यदिच्छतोऽन्यत् कर्त्तव्यमन्वययोग्यं, तथापि नेष्टसाधनत्वमनुमातुं शक्यते, ब्राह्मणत्वस्येव स्वर्गकामत्वस्याधिकारितावच्छेदकत्वेनाप्यन्वययोग्यतोपपत्तेरित्याह। न चान्वितेति। वस्तुतः तवापूर्व्वस्येव स्वतः काम्यसाधनत्वं विरुद्धमिति भावः।

कार्य्यत्वमपूर्व्वस्य विकल्प्य निराकरोति। न चेति। तद्धीति। कृतिजन्यव्यापाराश्रयत्वमित्यर्थः। न ह्यसिद्धस्य व्यापारभागित्वमिति भावः। कृतिफलत्वं(१) कृत्यनन्तरभावित्वमिति भावः। कृत्युद्देश्यत्वमनन्योद्देश्यकृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः। तद्विपरीतत्वादिति। सुखदुःखा-

---

(१) कृतिजन्यत्वमपूर्व्वस्यापीत्यन्यथा व्याचष्टे कृत्यनन्तरेति। कृत्यव्यवहितानन्तरेत्यर्थः। यद्यपि तत्रापि किञ्चिद्व्यवधानं, तथाप्यपूर्व्वापेक्षया अव्यवधानमस्त्येवेति भावः।

तत्वात् । स्तनपानादिवदौपाधीकीति चेत् । साऽपि यागस्यैव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ यागस्यैव साधनत्वेनान्वयात् ।

कालव्यवधानान्नैतन्निर्व्वहतीति चेत् । यथा निर्व्व-

भावयोरेव स्वतः काम्यत्वादित्यर्थः । न च लिङैव तद्बोध्यते, वस्तुसतएव बोध्यत्वात् । न चापूर्व्वस्य निरुपाधीच्छाविषयत्वमस्ति, यल्लिङा बोध्येतेत्युक्तमिति भावः । साऽपीति । चौपाधिकीष्टसाधनता यागस्य स्वर्गसाधनतयाऽस्तीति कृतिसाध्यत्वमप्यौपाधिकमिति तत्परित्यागे नापूर्व्वसिद्धिरित्यर्थः ।

यागस्याशुतरविनाशित्वात् स्वर्गस्य च कालान्तरभावित्वात् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं न सम्भवतीत्याह । कालेति । यागस्य प्रतीतस्वर्गसाधनताऽन्यथानुपपत्त्या फलसमयपर्य्यन्तस्थायी व्यापारः कल्प्यते इत्याह । यथेति ।

ननु साधनताप्रतीतिरेव योग्यताज्ञानाभावान्न सम्भवति । तथाहि । स्वर्गसाधनताज्ञानं यागस्य भवत्साक्षात्साधनताविषयकं भवेत्, परम्परासाधनताविषयकं वा, एतदुभयोदासीनसाधनताविषयकं वा? नाद्यः, आशुतरविनाशित्वेन क्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गाव्यवहितपूर्व्वसमयावृत्तित्वात् । न द्वितीयः, परम्पराघटकस्यानुपस्थितेः ।

अथास्तु तृतीयः । तथाहि । साक्षात्परम्परोदासीनसाधनता-

मात्रं यागस्य स्वर्गं प्रति नायोग्यम्। न च साक्षात्परम्पराविशेष-द्वयं विना सामान्यं नास्त्येवेति वाच्यम्। साक्षात्परम्परयोर्विशेष-त्वानुपपत्तेः। न च विशेषद्वयबाधे सामान्यमपि बाधितं, परम्परा-साधनत्वस्याबाधनात्। बाधो हि विपरीतप्रमा। न च स्वर्गे यागो-न परम्परासाधनमिति प्रमा। किन्तु द्वारानुपस्थित्या, यागः स्वर्गे परम्परासाधनमिति प्रमा नास्ति। न च योग्यानुपलब्ध्या परम्परा-घटकबाधः, संस्कारवदयोग्यस्यापि तस्य सम्भवात्। अन्यथा वाच्येऽ-प्यपूर्वे क्रिया कामिकार्य्या न स्यात्, काम्यासाधनत्वात्। न हि यदयोग्यं तत्पश्चाद् योग्यम्। तस्मात् स्वर्गसाधनं याग इति सामा-न्यतः परम्परासाधनत्वमनुल्लिख्य वस्तुगत्या परम्परासाधनविषयकं ज्ञानमुत्पद्यमानं नायोग्यतया परिभवितुं शक्यमिति।

नैवम्। तथाहि। स्वर्गं प्रति यागो न साक्षात्साधनमिति ज्ञानानन्तरं स्वर्गसाधनं याग इति सामान्यज्ञानं भवत् परम्परा-साधनताप्रकारकं स्यात्। एकविशेषबाधे शाब्दज्ञानस्य तदितर-विशेषप्रकारकत्वनियमात्। यथा छिद्रबाधे घटपदजन्यं घटज्ञानं छिद्रेतरत्वप्रकारकम्। न च परम्पराघटकानुपस्थित्या प्रकृते तथा घटते।

तन्न। एतादृशनियमे मानाभावात्। न हि छिद्रबाधान-न्तरं घटपदेन छिद्रेतरत्वेन ज्ञानं जन्यते, किन्तु योग्यतया छिद्रं विहाय यद्वस्तुगत्या छिद्रेतरत् तस्य घटत्वेन ज्ञानम्। न च छिद्रे-तरत्वेन ज्ञानं सम्भवत्यपि, तस्याशक्यत्वेन घटपदादुपस्थित्यभावात्। न च घटपदात्तथैवानुभव आनुभविकत्वेनोभयसिद्धः, येन लक्षणया-

ऽपि तथा निर्वाह्येत। न च लक्षणाऽपि। सा हि अजहत्स्वार्था, अजहत्स्वार्था वा? नाद्या, घटाननुभवप्रसङ्गात्। नान्त्या, शक्य-लक्ष्यसाधारणैकरूपाभावात्। एवं सर्व्वत्र सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वे द्रष्टव्यम्।

अथ छिद्रेतरतया योग्यतावधारणेन शब्दानुभवात् पूर्व्वं निय-मेनोपस्थितिः संस्कारादेव। न च विभक्तीनां प्रकृत्यर्थानुगतस्वार्था-न्वयबोधकत्वव्युत्पत्तेस्तच विभक्त्यर्थेनान्वीयेतेति वाच्यम्। [1]प्रकृत्य-र्थो हि प्रकृतिप्रतिपाद्यः, स च प्रकृतेऽप्यस्ति। [2]अन्यथा पाचकमान-येत्यच पाककर्त्तरि विभक्त्यर्थकर्मताऽन्वयानुपपत्तिः, तस्याशक्यत्वात्[3]। तथा च संस्कारोपस्थितं छिद्रेतरत्वमादाय शाब्दान्वयबोधः स्यात्।

नैवम्। [4]शब्दानुपस्थितस्य शब्देनान्वयबोधाजननात्। एतच्च शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्य्यते इत्युपपादयद्भिरस्माभिर्प्राणादिसूत्रे प्रपञ्चितमिति नेहोपपाद्यते। संस्कारस्यानियतोद्बोधतया नियमेन तदुपस्थितेरभावाच्च। फलस्योभयासिद्धतया तद्बलेनापि नियतोप-स्थितेरभावात्। तथापि सामान्यभानस्य विशेषभाननियतत्वात्

(१) प्रकृत्यर्थो हीति यद्यपि संस्कारस्योपस्थापकत्वमुक्तं न तु प्रकृतेः। शक्तिलक्षणयोरभावे तदुपस्थापकत्वस्यासम्भवाच्च। अतएव शब्दा-नुपस्थितस्येति सिद्धान्ते वक्ष्यति। तथापि प्रकृतिप्रतिपाद्यत्वं प्रकृति-तात्पर्य्यविषयत्वमित्येके। तन्मते औपादानिकी तदुपस्थितिः, तत्र प्रकृतेरपि तेन हेतुताभ्युपगमात् तथोक्तमित्यन्ये।

(२) अन्यथेति यदि शक्त्युपस्थितस्यैव विभक्त्यर्थान्वयस्तदेत्यर्थः।

(३) अशक्यत्वादित्युपलक्षणम्। अलक्ष्यत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्।

(४) शब्दानुपस्थितस्येति इत्येति शेषः।

विशेषाभावे कथं सामान्यं भासते इति चेत् । न । परम्परासाध
नस्य परम्पराघटकानुपस्थित्याऽभानेऽपि वस्तुतः परम्परासाधन
भानात् ।

ननु काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनतयाऽवगतमेव कर्त्तव
तया चेति । न च यागस्य स्वर्गाव्यवहितसाधनता सम्भवति । न
तृप्तिकामस्य पाके प्रवृत्तेर्व्यभिचारः, ओदनकामस्य तत्र प्रवृत्तेः । तृ
कामना च तृप्तिसाधनतत्साधनपरम्पराकामनोपयोगिनी, न तु स
स्यात् । अन्यथा साधनसाधने प्रवृत्त्यभावापत्तेः ।

नैवम् । काम्यसाधनत्वज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वात्, लाघवात् । न
तृप्तिकामस्य सिद्धौदनस्य पाके प्रवृत्तिप्रसङ्गः । गुरूपायत्वात् । इष्टो
त्पत्त्यनान्तरीयकदुःखजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । तस्मात् प्रतीत
स्वर्गसाधनता व्यापारं विनाऽनुपपद्यमाना व्यापारमपूर्व्वं कल्पयति

ननु व्यापारेण तन्निर्व्वाहेण तज्जननात्, उत्तरवर्त्तित्वेन व्यापार
तथासामर्थ्यात् । न ज्ञापनात्, लिङ्गैव तज्ज्ञापनात् । न च चिर
ध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तं, विपक्षे बाधकाभावात् । (१)प्रायश्चित्तस्य
फलप्रतिबन्धकत्वं स्यात् । तस्मात् पापान्मुच्यते इति फलश्रवणस्य
निषिद्धक्रियातः फलभागी न भवतीत्यर्थः । न च मुख्ये बाधका
भावः, उपस्थितत्वेन विहितनिषिद्धक्रियायामेव धर्म्माधर्म्मप्रक्रियहस
बाधकत्वात् ।

---

(१) नन्वेवमपूर्व्वानभ्युपगमे प्रायश्चित्तविधिवैफल्यमित्यत आह प्रायश्चि
त्तस्य च फलप्रतिबन्धकत्वं स्यादिति ।

	Rs.	As.
Pingala Chhandaḥ Sútra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Prithiráj Rásau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12
Prákṛita Lakshaṇam. (Sans.) Fasc. I	1	8
Parásara Smṛiti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—4, Vol. III, Fasc. I—2 @ /6/ each	5	4
Paráśara, Institutes of (English)	0	12
S'rauta Sútra of A'pastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Ásvaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sánkháyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	3	6
Sáma Veda Saṃhitá, (Sans.) Vols I, Fasc. 5—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	12	6
Saṃkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sáhitya Darpaṇa, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sáṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sáṅkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only)	0	6
S'ṛi Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II	0	12
Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiríya Áraṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṃhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each	10	2
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Táṇḍyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—7 (Sans.) @ /6/ each	6	0
Tul'sí Sat'saí, (Sans.) Fasc. I—III	1	2
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvásagadasáo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varáha Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	4	14
Vishṇu Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivádáratnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannáradíya Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—6 @ /6/	2	4
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6

Tibetan Series.

Sher-Phyin Vol. I, Fasc. 1—5 Vol. II, Fasc. I @ 1/ each	6	0
Pag-Sam ṭhi S'iñ, Fasc. I	1	0
Rtogs brjod dpag bsam hkhri S'iñ (Tibetan & Sans.), Vol. I, Fasc. 1—3 @ 1/ Vol. II, Fasc. 1	4	0

Arabic and Persian Series.

'Álamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Áín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I Fasc. 1—7 Vol. II Fasc. 1—2	15	12
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0
Arabic Bibliography by Dr. A. Sprenger	0	6
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	4	8
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I	1	0
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Ṭúsí, or, Ṭúsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futúḥ-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Ázádí, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	
Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iṣabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	38	4
Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—7 @ /6/ each	9	6
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	10
Muntakhab-ul-Tawáríkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	14

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each Rs. 3
Muntakhab-ul-Lubáb. (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each 7
Mu'áșir-i-'Alamgiri (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0
Nizámí's Khiradnámah-i-Iskandari, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each .. 1
Riyazu-s-Salátín, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each 1
Suyúty's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement. (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each 7
Ṭabaqát-i-Náșirí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10
Táríkh-i-Fírúz Shahí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each 2
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3
Táríkh-i-Fírozsháhí, of Shams-i-Siráj Afif. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each .. 6
Túzak-i-Jahángírí (English) Fasc. I 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1 Asiatic Researches. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each .. Rs. 80
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5
2 Proceedings of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No
3. Journal of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,

N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3
General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B, 1864) 1
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A S. B., 1868) 1
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 3
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) .. 3
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) .. 3
5. Anis-ul-Musharrahin 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor 2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis .. 1
10. Ișțiláhát-uș-Șúfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each .. 32
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáẓí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2
13. Khizánat-ul-'ilm 4
14. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18
16. Puraṇa Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1
17. Sharaya-ool-Islam 4
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10
19. Ditto Grammar " " 5
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E Fryer 2

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIV @ 1/ each .. 24
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treas[urer] Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA:

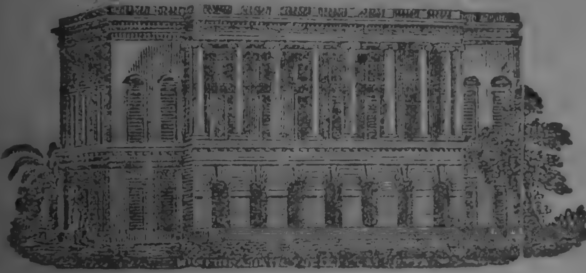
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 854.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

द्वितीयभागरूपम् ।

न्यायाचार्य्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्

महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृत-मकरन्दोद्भासित वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितम् ।

NYA'YA-KUSUMA'NJALI-PRAKARAṆAM

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA TARKA'LANKA'RA.

VOLUME II.

FASCICULUS III.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1895.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 Great Russell Street, London, W. C., and Mr. Otto Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs. 1	8
*Agni Puráṇa, (Text) Fasc. 2–14 @ /6/ each	4	14
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1–4 @ /6/	1	8
Aṇu Bháshyam, (Text) Fasc. 1–2	0	12
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	6
Ashtasáhasriká Prajnapáramitá, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–4; Vol. II. Fasc. 1–3 @ 1/	7	0
*Bhámati, (Text) Fasc. 2–8 @ /6/ each	2	10
Brahma Sútra, (English) Fasc. 1	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Brihadharma Puráṇa, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...	0	12
*Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–9 @ /6/ each	19	8
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each	0	12
Kála Mádhaba, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Kátantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Kúrma Purana, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3–6 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...	4	2
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
*Márkaṇḍeya Puráṇa, (Text) Fasc. 4–7 @ /6/ each	1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa, (English) Fasc. 1–3 @ /12 /each	2	4
*Mimáṃsá Darṣana, (Text) Fasc. 3–19 @ /6/ each	6	6
Nárada Smṛiti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/	1	2
Nyayavártika, (Text) Fasc. 1–2	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4–6; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each	8	10
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. 2–5 @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyáya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–2 @ /6/ each	3	0
Pariśishṭa Parvan, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each...	1	14

THE

NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANA'CHA'RYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMA'NA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA TARKA'LANKA'R.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE

NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARAṆAM

BY UDAYANĀCARYA

SECOND PART

CONTAINING

THE 4TH AND 5TH STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

RUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY

BANDYAGHAṬIA
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA
TARKĀLAṄKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1895.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकद्वितीयखण्डम्)

न्यायाचार्य्यपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्।

महामहोपाध्याय-रुचिदत्तकृत-मकरन्दोल्लासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमानकृत-प्रकाशसमेतम्।

वङ्गदेशीय-

श्रीलश्री अस्यातिकसमाजानुमत्या

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-परिशोधितम्।

कलिकाता-महानगर्य्यां

व्याप्टिष्ट मिशन् यन्त्रे मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१९।

अनुक्रमणिका।

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्य्यविरचितमुदारार्थमतीवोपादेयो ग्रन्थः। बौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विरचय्य प्रकरणमिदं रचितवानाचार्य्यः। एतद्ग्रन्थे आत्मतत्त्वविवेकस्योल्लेखदर्शनेन ततः पराचीनत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते। आत्मतत्त्वविवेके तावद्बौद्धानां क्षणभङ्गादिवादान्निराकृत्य विज्ञानादतिरिक्तः स्थायी जीवात्मा निरूपितः। न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणे तस्मिन् यस्योपासनया जीवात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति, स भगवानीश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः। अत्रत्या चेश्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्तर्कगर्भा च। इमामेव प्रणालीमनुसृत्य गङ्गेश्वर ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाञ्चकार।

सोऽयमत्युपादेयोऽपि ग्रन्थो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति। तत्कारणञ्च ग्रन्थस्य काठिन्येनाध्येतृणामनुत्साहः। वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणान्तरमप्यस्ति। इयं किल किंवदन्ती प्रचरति। पूर्व्वं किल मिथिलाप्रदेश एव बाहुल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽसीत्। गङ्गेशोपाध्यायादयो ग्रन्थकाराश्च बहवस्तत्र प्रादुरभवन्। तदानीं न्यायाध्ययनेच्छवो वङ्गदेशीया मिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकार्षुः। मैथिलास्त्वध्यापकास्तानध्याप्य तेषां स्वदेशप्रतिगमनसमये तल्लिखितानि समीचीनानि न्यायपुस्तकानि बलादाच्छिप्य नयन्ति स्म। वङ्गदेशीयास्तावद्बुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्तकानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् स्वदेशस्य प्राधान्यञ्च विलुप्येतेत्येवं शङ्कमानास्ते किलैवं चक्रुः। तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित् कश्चित् केचिच्च कश्चित् ग्रन्थं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य लिलिखुः। एवं कालेन वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्यं जातम्। हरिदासभट्टाचार्य्यः कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य कारिकांशं गद्यञ्चैकं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृति तद्व्याख्यानं कृतवान्—इति।

1

सम्भाव्यते, अत एव स्मृतिशैथिल्यात् पञ्चमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य्यमिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता। अन्यत्रापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम्। कारिकात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि नवद्वीपनिवासिना रामभद्रसार्व्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता। तत्र चोद्देश एव तात्पर्य्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोद्धृता वर्त्तते। एवं तत्र मूलस्थं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतमस्ति। ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्यात्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारो जात इति। तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्च्चायामासीत्। तस्मादारभ्य न्यायाध्ययनेच्छवो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्य्यन्तं न्यायाध्ययनं कुर्व्वन्ति। अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्त्तिनो रामभद्रसार्व्वभौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव। हरिदासभट्टाचार्य्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्पग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमनधीत्य स एव ग्रन्थः सर्व्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः। तदेवं क्रमेण देशान्तरेष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनञ्च लुप्तकल्पं जातम्। सुतरां ग्रन्थोऽपि लुप्तकल्प एव जातः।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरेतद्देशीयग्रन्थरत्नरक्षाबद्धपरिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्त्तव्यं निश्चित्य शोधनमुद्रणायाहमनुरुद्धः। मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति कृतः प्रयत्नः। तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्वद्भिः कृपया शोधनीयमिति कृतोऽयमञ्जलिः। यस्याः समितेरिच्छामात्रेण लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायव्यूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना समितिरीदृशानि रत्नानि रक्षन्ती चिरं जीवतादीश्वरानुग्रहेणेति मनसा प्रार्थयामहे।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते। एवं

तावदस्मल्लिखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अन्यत् शान्तिपुरनिवासिश्रीयुक्त रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अपरं काशीतः क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम्। अपरमपि नवद्वीपनिवासि हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यसकाशादानीतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डित-मेव। इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम्। तदेवं मूलस्य पञ्च पुस्तकानि लब्धानि।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च तालपत्रलिखितमस्यातिक-समाजात् प्राप्तम्। अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यादासादितम्। अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम्। इतरत् संस्कृत-विद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम्। अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम्। अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं तालपत्रलिखितं समीचीन-मसम्पूर्णम्। तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम्। अपरं हरिनाथ-तर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादधिगतम्। अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्य-न्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यात् समानीतम्। तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि। एतानि सर्व्वाण्येव सम्पूर्णानि समीचीनानि च।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः। मकरन्द-ग्रन्थस्तु प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्क्षिप्तः सारगर्भश्च रुचिदत्तप्रणीतः।

एतस्य मुद्रापणे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितु-मारब्धम्। स्थाने स्थाने टिप्पणी दत्ता मकरन्दसन्दर्भश्च निवेशितः। परन्तु प्रकाशस्यार्थवैमल्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽप्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भो-ऽप्यवश्यं मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्र-लालमित्रो यश्चापि। तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४८ पृष्ठतः प्रभृति यथारीति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः। एवं गते मक-रन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोंऽशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः। मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारीति मुद्रापणारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मद्दत्तटिप्पण्यन्तु [ ] एतच्चिह्नक्रोडीकृतमस्ति।

अथेदानीमस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रणालीं च संक्षेपेण दिङ्मात्रं प्रदर्शयामि। ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति। (यद्यपि मूले, इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका पुष्पिका न दृश्यते, तथापि तत्र तत्रा-वान्तरप्रकरणोपसंहारकारिकायां दर्शनात् प्रकरणसमाप्तिसूचकलिपिसङ्केतस्योपलम्भात् व्याख्यातृभिः सर्व्वैरेव स्तवकविभागस्याङ्गीकृतत्वाच्च स्तवकविभाग इहादृतः)। तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्व्वाक-मीमांसक-सौगत-दिगम्बर-साङ्ख्यानामीश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि।

तत्र तावद्वैदिकानामग्निहोत्रादिकर्म्मणां स्वर्गादिफलकत्वं स्वर्गकामोऽग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिष्ववगतम्। स्वर्गश्च, यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणः सुखविशेषः। यस्मिन् शरीरे अणुमात्रमपि दुःखं न भवति, तस्मिन् शरीरे यः सुखविशेषो जायते सएव स्वर्ग इति वक्तुरर्थः। न चैष सुखविशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति। अस्मिन् लोके दुःखवर्ज्जनेन सुखभोगस्यासम्भवात्। तस्मात् स्वर्गादिफलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं। तत्र चाग्निहोत्रादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात्। अग्निहोत्रादिकञ्च क्रियात्वमुत्पन्नप्रध्वंसि न स्वर्गकालमवतिष्ठते। न च तत्काले अनवस्थितात् कारणात् कार्य्योत्पत्तिः। तस्मादग्निहोत्रादिजन्यः कश्चन व्यापारः स्वर्गपर्य्यन्तस्थायी स्वीकर्त्तव्यः। तेन व्यापारेण चिरविनष्टस्याप्यग्निहोत्रादेः स्वर्गहेतुत्वमुपपद्यते। दृश्यते हि चिरातीतस्यानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा कालान्तरे स्मृतिहेतुत्वम्। स चाग्निहोत्रादिजन्यो व्यापारोऽदृष्टमिति धर्म्म इति पुण्यमिति चाख्यायते। तच्च पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिष्ठानमन्तरेण न फलजनकं, रथशकटादौ सर्व्वत्र चेतनाधिष्ठितानामेवाचेतनानां फलजनकत्वदर्शनात्। न च जीवात्मनां चेतनानामप्यदृष्टाधिष्ठातृत्वं सम्भवति। यो हि यदधितिष्ठति स तद्गोचरापरोक्षज्ञानवान् भवति। वास्यादिगोचरापरोक्ष-

ज्ञानवान् हि तक्षादिर्वास्यादिकमधितिष्ठन् दृश्यते। न च जीवात्मनाम-दृष्टगोचरापरोक्षज्ञानमस्ति। अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्मात् यः पुरुष-धौरेयोऽदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानवानदृष्टमधितिष्ठति स एवेश्वर इत्यदृष्टा-धिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिः। एवं वेदकर्त्तृतया क्षित्यादिकर्त्तृतया चेश्वरसिद्धि-रिति नैयायिकानां मतम्।

तत्र चार्व्वाकादीनामित्थं प्रत्यवस्थानं। चार्व्वाकास्तावन्मन्यन्ते। यद्य-दृष्टं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति। तदेव तु नास्ति प्रमाणाभावात्। न ह्यदृष्टं प्रत्यक्षं येन तत्स्वीकारः सम्भवति। न चानुमानाददृष्टसिद्धिः सम्भवति। अनुमानस्याप्रमाणत्वात्। सर्व्वत्र व्यभि-चारसंशयेन, अव्यभिचरितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात्। अनुमा-नस्याप्रामाण्ये च तदधीनसङ्केतग्रहाधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नास्ति प्रामाण्यं। आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कश्चिन्नास्ति यस्य परलोके स्वर्गा-दिभोगः स्यात्। किन्तु देह एवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति। तदेतन्मतं स्थूलतः प्रथमस्तवके निराकृतम्।

मीमांसकास्तु मन्यन्ते। नित्य एव वेदो न केनचित्कृत इति न वेदकर्त्तृ-तयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति। वेदस्य नित्यत्वञ्च य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मैत्रेणाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिध्यति। किं बहुना, स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णानामपि नित्यत्वं। तत्कुतो वेदस्य कर्त्ता सम्भवति इति। तदेतन्मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम्।

सौगतास्तु मन्यन्ते। प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते तावदनुमानं न प्रवर्त्तते इति नैयायिकैरपि स्वीक्रियते। तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वान्नानु-मानेनेश्वरसिद्धिः सम्भवति। अपि च यो हि कर्त्ता भवति स शरीरी भवति इति लोके दृष्टं। ईश्वरस्त्वशरीरी नैयायिकैर्मन्यते। तस्मात् शरीराभावान्नेश्वरः कर्त्ता भवितुमर्हतीति कुतः क्षित्यादिकर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः। एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्त्तते। ईश्वरस्त्वाप्तकामो नैयायिकैरिष्यते। न चाप्तकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्त्ता भवेदिति। तदेवत् सौगतमतं तृतीयस्तवके निराकृतम्।

दिगम्बरास्तु मन्यन्ते। नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणत्वं। प्रमाणपदं हि यदा करणे व्युत्पन्नं तदा प्रमाकरणबोधकं, यदा तु कर्त्तरि व्युत्पन्नं तदा प्रमाकर्त्तृबोधकं। ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मदादिप्रमायामीश्वरस्य करणत्वे मानाभावात्। ईश्वरस्य च ज्ञानं नित्यं सर्व्वविषयञ्च नैयायिकैरङ्गीक्रियते। न च नित्यस्य वस्तुनः करणं कर्त्ता वा सम्भवति। अतईश्वरः स्वज्ञानस्यापि करणं कर्त्ता वा न भवितुमर्हति। न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा। यद्धि ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा। अतएव स्मरणात्मकं ज्ञानं पूर्व्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्न प्रमा। ईश्वरस्य च सर्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत्। तस्मादीश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणं। तथा चाप्रमाणपुरुषस्य वचसि का श्रद्धेति। तदेतन्मतं चतुर्थस्तवके निराकृतम्।

साङ्ख्यास्तु मन्यन्ते। ईश्वरे प्रमाणमेव नास्ति। न हि जगत्कर्त्तृतयेश्वरानुमानं सम्भवति। प्रकृतेरेव जगत्कर्त्तृत्वात्। वेदोऽपीश्वरसद्भावे न प्रमाणं तस्योपासनादिविधिपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्य्याभावादिति। तदेतत् साङ्ख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम्। स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमस्ति।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्श्यते। चार्व्वाकानां निराकरणं तावत्। इह खलु जगति न सर्व्वो जनः समानः। कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखी इत्येवमादिकं वैचित्र्यं जगति बहुलमुपलभ्यते। न च कारणमन्तरेण वैचित्र्यं शक्यं वक्तुं। वैचित्र्यस्य कार्य्यतया कारणजन्यत्वनियमात्। न च दृष्टं किञ्चित् कारणं तत्रास्तीत्यवश्यमदृष्टं कारणं वाच्यं। एवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वैदिके कर्म्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यदृष्टं नाम न स्यात्। न हि तैः कर्म्मभिर्दृष्टं किञ्चित् फलं क्रियते। न च लाभख्यातिसम्मानाद्यर्थं धर्म्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं। लाभादिनिरपे-

द्वैरपि गिरिगुहारण्यादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात्। धर्म्माभावे धर्म्माचरणात् लाभादिकमपि न सम्भवति। धर्म्मबुद्ध्या हि लोको धार्म्मिकेभ्यो धनं ददाति। इतरथा बह्वायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः। न च कश्चित् प्रतारकः स्वर्गादिफलकतया यागादिकं परिकल्प्य परेषां विश्वासार्थं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ प्रवर्त्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्यते। को हि नाम जन्तुरेवं भवेत् यः परप्रतारणार्थं बह्वायासार्ज्जितस्य धनस्य अस्थान एव व्ययं करोति उपवासादिभिश्चात्मानं क्लिश्नाति। न ह्येतावतो दुःखराशेः परप्रतारणसुखं गरीयः।

अनुमानमपि प्रमाणमेव। व्यभिचारसंशयेन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते। व्यभिचारसंशयश्चानुमानाधीन एव। एकमुदाहरणमवलम्ब्यैतद्विशदीक्रियते। वह्निमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमानस्य। धूमो हि न वह्निं व्यभिचरति। अतो धूमेन वह्निरनुमीयते। तत्र वह्निधूमयोर्व्यभिचारसंशयेनानुमानस्याप्रामाण्यमभिमन्यते। तत्रेदं वक्तव्यम्। दृष्टयोस्तावद्वह्निधूमयोः प्रत्यक्षेणोपलम्भान्न व्यभिचारसंशयः सम्भवति। किन्त्वदृष्टयोस्तयोः कालान्तरे देशान्तरे वा व्यभिचारशङ्का स्यात्। कालान्तरस्थयोर्देशान्तरस्थयोश्च वह्निधूमयोर्ज्ञानन्तु न प्रत्यक्षेण किन्त्वनुमानेनैव। तस्मात् सिद्धं प्रत्यक्षातिरिक्तमनुमानमपि प्रमाणम्। व्यभिचारसंशयेन हेतोर्न साधकत्वमित्यप्यनुमानेऽसति वक्तुमशक्यम्।

यदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धके स्मरणं न स्यात्। बाल्यवार्द्धकयोः शरीरभेदात्। न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्येवमादिकारणैरात्माऽपि देहव्यतिरिक्तोऽङ्गीकर्त्तव्य इति।

मीमांसकानां निराकरणन्तु, वेदोऽपि न नित्यः किन्तु इतरवाक्यवदेव जन्यः वाक्यत्वादेव। वाक्यञ्च वक्तुर्भ्रमप्रमादादिदोषबलादप्रमाणं भवति। वेदवाक्यञ्च प्रेक्षावद्भिर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम्। अतस्तद्वक्ता भ्रमादिशून्य एव सिध्यति। स एव भगवानीश्वरः। गकारादयो वर्णा अपि न नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः, श्रुतपूर्व्वो गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरनुभवात्। एवञ्च श्रुतीनामुत्पत्तिविनाशित्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजातिविषयिणी वक्तव्या। सैवेयं दीपशिखेतिवत् छिन्नपुनर्जातकेशादौ त एवामी केशा इत्यादिवच्च।

सौगतमतनिराकरणमित्थम्। प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते अनुमानं न प्रवर्त्तते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिश्चयो न त्वनुपलम्भमात्रेणाभावनिश्चयः। तथात्वेऽतीन्द्रियाणामाकाशादीनामप्यभावः स्यात्। ईश्वरस्तु न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादीश्वराभाव इत्ययुक्तम्। कस्मिंश्चिदाश्रये कस्यचिदनुमानं भवति। यथा पर्व्वते वह्नेः। शरीराभावात् प्रयोजनाभावाच्च ईश्वरे कर्तृत्वाभावानुमाने आश्रयस्येश्वरस्याङ्गीकारप्रसङ्गः। तदनङ्गीकारे कुत्र कर्तृत्वाभावानुमानम्? योहि कर्त्ता भवति, तेनावश्यं शरीरिणैव भवितव्यमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति। विपक्षे बाधकाभावात्। यत्र धूमस्तत्रावश्यं वह्निना भवितव्यमित्यत्र तु वह्निधूमयोः कार्य्यकारणभाव एव विपक्षबाधकः। ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्।

दिगम्बरमतनिराकरणमेवम्। ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि तदाश्रय ईश्वरो भवत्येव। क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वात्। सुतरामीश्वरः प्रमाणं कर्तृव्युत्पन्नप्रमाणशब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः। अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न। एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुत्तरासामप्रमात्वप्रसङ्गात्। शुक्तिकायामिदं रजतमिति भ्रमज्ञानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गाच्च। किन्तु यथार्थोऽनुभवः प्रमा इत्येव प्रमालक्षणम्। स्मृतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा। ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवश्चेति तत्प्रमा भवत्येव।

साङ्ख्यमतनिरासस्तु। यथा घटादिकार्य्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यादिकार्य्यमपि। यश्च क्षित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः। न च प्रकृतिः कर्त्री सम्भवति। जडायाः प्रकृतेः कर्तृत्वासम्भवात्। कर्त्तुश्चैतन्यनियमात्। एवं सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्मापि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्म्मणां चेतनप्रयत्नजन्यत्वनियमात्। ईश्वरमुपासीतेत्यादिवेदवाक्या-

न्यपि ईश्वरसद्भावे प्रमाणम् । तत्रेश्वरादिपदं स्वार्थद्वारैव विधिपरम् । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गपदं स्वार्थद्वारा विधिपरं तद्वत् । अन्यथा स्वर्गेऽप्यनाश्वासः स्यात् ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्तवके तावत्, कार्य्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्य्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववादखण्डनं, मीमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्रकृतिकारणवादखण्डनं, अदृष्टस्य भोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं, बुद्धेः कर्तृत्वनिराकरणं, आत्मनः कर्तृत्वव्यवस्थापनं, क्षणभङ्गवादनिराकरणं, कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविचारः, नित्यविभोरपि कारणत्वव्यवस्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाया गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य क्रमिकह्रासव्यवस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्तवके चिन्तितानि ।

अलीकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, योग्यानुपलब्धिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि सम्भावनामात्रात् प्रवृत्तिरिति चार्व्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं, तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वकथनं, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मीमांसकाभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, शब्दस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभाकरमतखण्डनं, शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं, अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्तृतीयस्तवके व्युत्पादिताः ।

प्रमालक्षणं, ज्ञातताखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमात्वप्रामाण्ययोर्निरूपणमित्येते चतुर्थस्तवकगताः ।

पञ्चमस्तवके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानापेक्षया साधकानुमानस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनं, तत्रानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्काणामाभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्त्तकज्ञानविचारः, भावनापदार्थनिरूपणं, आख्यातस्य यत्नार्थकत्वनिरूपणं, कृत्स्नस्य वेदस्येश्वरपरत्वमित्येते

सम्भाव्यते, अत एव स्मृतिमैथिल्यात् पञ्चमस्तवके उद्देश्य एव तात्पर्य्यमिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता। अन्यच्चापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम्। कारिकात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि नवद्वीपनिवासिना रामभद्रसार्व्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता। तत्र चोद्देश्य एव तात्पर्य्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोद्धृता वर्त्तते। एवं तत्र मूलस्थं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतमस्ति। ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्यात्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारोजात इति। तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्च्चायामासीत्। तस्मादारभ्य न्यायाध्ययनेच्छवो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्य्यन्तं न्यायाध्ययनं कुर्व्वन्ति। अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्त्तिनो रामभद्रसार्व्वभौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव। हरिदासभट्टाचार्य्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्पग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमनधीत्य स एव ग्रन्थः सर्व्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः। तदेवं क्रमेण देशान्तरेष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनञ्च लुप्तकल्पं जातम्। सुतरां ग्रन्थोऽपि लुप्तकल्प एव जातः।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरैतद्देशीयग्रन्थरत्नरक्षाबद्धपरिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्वद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्त्तव्यं निश्चित्य शोधनमुद्रणायाहमनुरुद्धः। मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति कृतः प्रयत्नः। तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलभ्येत तद्विद्वद्भिः कृपया शोधनीयमिति कृतोऽयमञ्जलिः। यस्याः समितेरिच्छामात्रेण लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायव्यूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना समितिरीदृशानि रत्नानि रक्षन्ती चिरं जीवतादीश्वरानुग्रहेणेति मनसा प्रार्थयामहे।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते। एवं

तावदस्मल्लिखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अन्यत् शान्तिपुरनिवासिश्रीयुक्त रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अपरं काशीतः क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम्। अपरमपि नवद्वीपनिवासि हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यसकाशादानीतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डितमेव। इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम्। तदेवं मूलस्य पञ्च पुस्तकानि लब्धानि।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च तालपत्रलिखितमस्यातिकसमाजात् प्राप्तम्। अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यादासादितम्। अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम्। इतरत् संस्कृतविद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम्। अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम्। अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं तालपत्रलिखितं समीचीनमसम्पूर्णम्। तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम्। अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादधिगतम्। अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्थन्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यात् समानीतम्। तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि। एतानि सर्व्वाण्येव सम्पूर्णानि समीचीनानि च।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः। मकरन्दग्रन्थस्तु प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्क्षिप्तः सारगर्भश्च रुचिदत्तप्रणीतः।

एतस्य मुद्रापणे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितुमारब्धम्। स्थाने स्थाने टिप्पण्यां दत्तं मकरन्दसन्दर्भश्च निवेशितः। परन्तु प्रकाशस्यार्थवैमल्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽप्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भोऽप्यवश्यं मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्रलालमित्रो व्यज्ञापि। तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४९ पृष्ठतः प्रभृति यथारीति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः। एवं गते मकरन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोऽंशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः। मकरन्दसन्दर्भस्य

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 Great Russell Street, London, W. C., and Mr. Otto Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs.	1	8
*Agni Puráṇa, (Text) Fasc. 2–14 @ /6/ each		4	14
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...		1	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1–4 @ /6/		1	8
Aṇu Bháshyam, (Text) Fasc. 1–2		0	12
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. 1		0	6
Ashtasáhasriká Prajnapáramitá, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...		2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each		1	14
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–4; Vol. II. Fasc. 1–3 @ 1/		7	0
*Bhámati, (Text) Fasc. 2–8 @ /6/ each		2	10
Brahma Sútra, (English) Fasc. 1		0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Brihadharma Puráṇa, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each		1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...		0	12
Chaitandya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...		0	12
*Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–9 @ /6/ each		19	8
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. 2		0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each		0	12
Kála Mádhaba, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each		1	8
Kátantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each		4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each		10	8
Kúrma Purana, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each		3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3–6 @ /6/ each		1	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each		2	4
Madana Párijáta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...		4	2
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each		1	2
*Márkaṇḍeya Puráṇa, (Text) Fasc. 4–7 @ /6/ each		1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa, (English) Fasc. 1–3 @ /12 /each		2	4
*Mimáṃsá Darṣana, (Text) Fasc. 3–19 @ /6/ each		6	2
Nárada Smṛiti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/		1	2
Nyayavártika, (Text) Fasc. 1–2		0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4–6; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each		8	14
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. 2–5 @ /6/ each		1	8
Nyayabindutika, (Text)		0	10
Nyaya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–2 @ /6/ each		3	0
Pariśishṭa Parvan, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each...		1	14

THE NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANA'CHA'RYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMA'NA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA TARKA'LANKA'R.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

Asiatic Society of Bengal,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46 Great Russell Street, London, W. C., and Mr. Otto Harrassowitz, Bookseller, Leipzig, Germany.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...	Rs. 1	8
*Agni Puráṇa, (Text) Fasc. 2–14 @ /6/ each	4	14
Aitareya Áraṇyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...	1	14
Aitareya Brahmana, Fasc. 1–4 @ /6/	1	8
Aṇu Bháshyam, (Text) Fasc. 1–2	0	12
Aphorisms of Sáṇḍilya, (English) Fasc. 1	0	6
Ashtasáhasriká Prajnapáramitá, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ each ...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Avadána Kalpalatá, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1–4; Vol. II. Fasc. 1–3 @ 1/	7	0
*Bhámati, (Text) Fasc. 2–8 @ /6/ each	2	10
Brahma Sútra, (English) Fasc. 1	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Brihadharma Puráṇa, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each	1	14
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Náṭaka, (Text) Fasc. 2–3 @ /6/ each ...	0	12
*Chaturvarga Chintamaṇi (Text) Vols. II, 1–25; III. Part I, Fasc. 1–18. Part II, Fasc. 1–9 @ /6/ each	19	8
*Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. 2	0	6
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. 2–3 @ /6/ each	0	12
Kála Mádhaba, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each	1	8
Kátantra, (Text) Fasc. 1–6 @ /12/ each	4	8
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. 1–14 @ /12/ each	10	8
Kúrma Purana, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 3–6 @ /6/ each	1	8
Ditto (English) Fasc. 1–3 @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Text) Fasc. 1–11 @ /6/ each...	4	2
Manutiká Sangraha, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each	1	2
*Márkaṇḍeya Puráṇa, (Text) Fasc. 4–7 @ /6/ each	1	8
Márkaṇḍeya Puráṇa, (English) Fasc. 1–3 @ /12 /each	2	4
*Mimáṃsá Darṣana, (Text) Fasc. 3–19 @ /6/ each	6	6
Nárada Smṛiti, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/	1	2
Nyayavártika, (Text) Fasc. 1–2	0	12
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4–6; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–6; Vol. IV, Fasc. 1–8 @ /6/ each	8	10
*Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. 2–5 @ /6/ each	1	8
Nyayabindutika, (Text)	0	10
Nyáya Kusumánjali Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–2 @ /6/ each	3	0
Pariśishṭa Parvan, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each...	1	14

THE

NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM

BY UDAYANA'CHA'RYA

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

VARDDHAMA'NA AND THE GLOSS OF RUCHIDATTA.

EDITED BY

MAHA'MAHOPA'DHYA'YA CHANDRAKA'NTA
TARKA'LANKA'R.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1891.

THE NYĀYA-KUSUMĀÑJALI PRAKARAṆAM

BY UDAYANĀCARYA

SECOND PART

CONTAINING

THE 4TH AND 5TH STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

RUCIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA

EDITED BY

BANDYAGHAṬĪA
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CANDRAKĀNTA
TARKĀLAṄKĀRA

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
1895.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्।

(चतुर्थ-पञ्चम-स्तवकात्मकद्वितीयखण्डम्)

न्यायाचार्य्यपदाङ्कित-महामहोपाध्याय-

श्रीमदुदयनाचार्य्यविरचितम्।

महामहोपाध्याय-रुचिदत्तकृत-मकरन्दोल्लासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमानकृत-प्रकाशसमेतम्।

वङ्गदेशीय-

श्रीश्री एशियातिकसमाजानुमत्या

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-परिशोधितम्।

कलिकाता-महानगर्य्यां

बाप्टिष्ट मिशन् यन्त्रे मुद्रितम्।

शकाब्दाः १८१९।

अनुक्रमणिका ।

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणमिदमुदयनाचार्य्यविरचितमुदारार्थमतीवोपादेयो ग्रन्थः । बौद्धाधिकापरनामधेयमात्मतत्त्वविवेकं विरचय्य प्रकरणमिदं रचितवानाचार्य्यः । एतद्ग्रन्थे आत्मतत्त्वविवेकस्योल्लेखदर्शनेन ततः पराचीनत्वमेतस्य सुव्यक्तमवगम्यते । आत्मतत्त्वविवेके तावद्बौद्धानां क्षणभङ्गादिवादान्निराकृत्य विज्ञानादतिरिक्तः स्थायी जीवात्मा निरूपितः । न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणे तस्मिन् यस्योपासनया जीवात्मा निःश्रेयसमधिगच्छति, स भगवानीश्वरः परमात्मपदाभिधेयः सविस्तरं व्यवस्थापितः । अत्रत्या चेश्वरानुमानप्रणाली समीचीना सत्तर्कगर्भा च । इमामेव प्रणालीमनुसृत्य गङ्गेश्वर ईश्वरानुमानचिन्तामणिं रचयाञ्चकार ।

सोऽयमत्युपादेयोऽपि ग्रन्थो नेदानीमध्ययनाध्यापनयोः प्रचरति । तत्कारणञ्च ग्रन्थस्य काठिन्येनाध्येतॄणामनुत्साहः । वङ्गदेशे तदप्रचारे कारणान्तरमप्यस्ति । इयं किल किंवदन्ती प्रचरति । पूर्व्वं किल मिथिलाप्रदेश एव बाहुल्येन समीचीना न्यायशास्त्रस्य चर्चाऽऽसीत् । गङ्गेशोपाध्यायादयो ग्रन्थकाराश्च बहवस्तत्र प्रादुरभवन् । तदानीं न्यायाध्ययनेच्छवो वङ्गदेशीया मिथिलाप्रदेशं गत्वा न्यायशास्त्राध्ययनमकार्षुः । मैथिलास्त्वध्यापकास्तानध्याप्य तेषां स्वदेशप्रतिगमनसमये तल्लिखितानि समीचीनानि न्यायपुस्तकानि बलादाक्षिप्य नयन्ति स्म । वङ्गदेशीयास्तावद्बुद्धिमन्तः, तत्र न्यायपुस्तकानां सौलभ्ये न्यायचर्चायां वङ्गदेशस्य प्राधान्यं भवेत् स्वदेशस्य प्राधान्यञ्च विलुप्येतेत्येवं शङ्कमानास्ते किलैवं चक्रुः । तदेवं गते वङ्गदेशीयाः केचित् कञ्चित् केचिच्च कञ्चित् ग्रन्थं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य लिलिखुः । एवं कालेन वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सौलभ्यं जातम् । हरिदासभट्टाचार्य्यः कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य कारिकांशं गद्यस्यैकं कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृति तद्व्याख्यानं कृतवान्—इति ।

सम्भाव्यते, अत एव स्मृतिशैथिल्यात् प्रथमस्तवके उद्देश एव तात्पर्य्यमिति मूलस्यैव कारिका तदुक्तमित्यन्योक्तिप्रकारेण तेनोद्धृता। अन्यत्रापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम्। कारिकात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि नवद्वीपनिवासिना रामभद्रसार्व्वभौमेनाप्येका टीका विरचिता। तत्र चोद्देश एव तात्पर्य्यमित्यादिकारिका मूलकारिकातयैवोद्धृता वर्त्तते। एवं तत्र मूलस्थं गद्यमपि क्वचित् क्वचिदुद्धृतमस्ति। ततोऽनुमीयते तदानीं गद्यपद्यात्मकस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशेऽपि कियान् प्रचारोजात इति। तार्किकशिरोमणिरघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावकालादारभ्य वङ्गदेशस्य प्राधान्यं मिथिलाप्रदेशस्य प्राधान्यविलोपश्च न्यायचर्च्चायामासीत्। तस्मादारभ्य न्यायाध्ययनेच्छवो मिथिलादेशीया वङ्गदेशमागत्याद्यपर्य्यन्तं न्यायाध्ययनं कुर्व्वन्ति। अतो रघुनाथशिरोमणिभ्यः परवर्त्तिनो रामभद्रसार्व्वभौमस्य समये कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्य वङ्गदेशे प्रचारः सम्भाव्यतएव। हरिदासभट्टाचार्य्यकृतव्याख्यासमेतस्य कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्यपद्यांशस्य स्वल्पग्रन्थत्वात् मूलग्रन्थसारांशत्वात् मूलग्रन्थापेक्षया सुगमत्वाच्च मूलग्रन्थमनधीत्य स एव ग्रन्थः सर्व्वैरन्तेवासिभिरध्येतुमारब्धः। तदेवं क्रमेण देशान्तरेष्वपि मूलग्रन्थस्याध्ययनमध्यापनञ्च लुप्तकल्पं जातम्। सुतरां ग्रन्थोऽपि लुप्तकल्प एव जातः।

तमिममुपादेयं ग्रन्थं लुप्तकल्पमालोचयद्भिरेतद्देशीयग्रन्थरत्नरक्षाबद्धपरिकरैर्विद्यानुरागिभिरस्यातिकसमाजविद्वद्भिरस्य मुद्रया प्रचारं कर्त्तव्यं निश्चित्य शोधनमुद्रणायाहमनुबद्धः। मयाऽप्यस्य शोधनाय यथामति कृतः प्रयत्नः। तथाप्यनवधानादिना यद्यत्र किञ्चिदशुद्धमुपलक्ष्येत तद्विद्वद्भिः कृपया शोधनीयमिति कृतोऽयमञ्जलिः। यस्याः समितेरिच्छामात्रेण लुप्तकल्पोऽयमुत्तमो ग्रन्थः कायव्यूहमिदानीं वहति, सेयं समीचीना समितिरीदृशानि रत्नानि रक्षन्ती चिरं जीवतादीश्वरानुग्रहेणेति मनसा प्रार्थयामहे।

यानि पुस्तकान्यवलम्ब्याहमेतस्य शोधनमकरवम्, तान्युच्यन्ते। एवं

तावदस्मल्लिखितं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अन्यत् शान्तिपुरनिवासिश्रीयुक्त रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यात् क्रीतं सम्पूर्णं मूलमात्रम्। अपरं काशीतः क्रीतं मूलमात्रमेव शेषे किञ्चित् खण्डितम्। अपरमपि नवद्वीपनिवासि हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यसकाशादानीतं मूलं शेषे किञ्चित् खण्डितमेव। इतरमूलपुस्तकं संस्कृतविद्यालयात् प्राप्तमसम्पूर्णम्। तदेवं मूलस्य पञ्च पुस्तकानि लब्धानि।

प्रकाशस्याप्येकं पुस्तकं सम्पूर्णं समीचीनञ्च तालपत्रलिखितमस्यातिकसमाजात् प्राप्तम्। अन्यत् रामनाथतर्करत्नभट्टाचार्य्यादासादितम्। अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादानीतं प्रायः सम्पूर्णम्। इतरत् संस्कृतविद्यामन्दिरात् संगृहीतमसम्पूर्णम्। अन्यत् काशीतः क्रीतमसम्पूर्णम्। अपरं काशीसंस्कृतविद्यालयाध्यक्षात् आनीतं तालपत्रलिखितं समीचीनमसम्पूर्णम्। तदेवं प्रकाशस्य षट् पुस्तकानि लब्धानि।

मकरन्दस्यैकं पुस्तकं रामनाथतर्करत्नात् प्राप्तम्। अपरं हरिनाथतर्कसिद्धान्तभट्टाचार्य्यादधिगतम्। अन्यत् काशीसंस्कृतविद्यामन्दिरस्थन्यायशास्त्राध्यापकश्रीयुक्तकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य्यात् समानीतम्। तदेवं मकरन्दस्य त्रीणि पुस्तकानि लब्धानि। एतानि सर्व्वाण्येव सम्पूर्णानि समीचीनानि च।

प्रकाशग्रन्थः मूलस्य समीचीनव्याख्यारूपो वर्द्धमानप्रणीतः। मकरन्दग्रन्थस्तु प्रकाशस्य व्याख्यारूपः समीचीनः सङ्क्षिप्तः सारगर्भश्च रुचिदत्तप्रणीतः।

एतस्य मुद्रापणे प्रवृत्तेन मया प्रथमतः प्रकाशसहितं मूलमेव मुद्रयितुमारब्धम्। स्थाने स्थाने टिप्पण्यां दत्तं मकरन्दसन्दर्भश्च निवेशितः। परन्तु प्रकाशस्यार्थवैमल्याय नातिविस्तरः सारगर्भोऽप्युपादेयो मकरन्दसन्दर्भोऽप्यवश्यं मुद्रणमर्हतीत्यालोचयता मया तन्मुद्रणाय स्वर्गतो राजा राजेन्द्रलालमित्रो व्यज्ञापि। तेन चानुमोदिते तन्मुद्रणे ४९ पृष्ठतः प्रभृति यथारीति मकरन्दसन्दर्भोऽपि प्रकाशस्याधस्तान्मुद्रापितः। एवं गते मकरन्दसन्दर्भस्य पूर्णतायै प्रथमोऽंशः पश्चात् पृथङ्मुद्रापितः। मकरन्दसन्दर्भस्य

यथारीति मुद्रापयारम्भात् परतः क्वचित् क्वचित् मदुक्तटिप्पयान्तु [ ] एतच्चिह्नक्रोड़ीकृतमस्ति।

अथेदानीमस्य ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यविषयं विचारप्रणालीं च संक्षेपेण दिङ्मात्रं प्रदर्शयामि। ग्रन्थेऽस्मिन् पञ्च स्तवकाः सन्ति। (यद्यपि मूले, इति प्रथमस्तवकः—इत्येवमादिका पुष्पिका न दृश्यते, तथापि तत्र तत्रा-वान्तरप्रकरणोपसंहारकारिकाणां दर्शनात् प्रकरणसमाप्तिसूचकलिपिस-त्त्वेतस्योपलम्भात् व्याख्यातृभिः सर्व्वैरेव स्तवकविभागस्याङ्गीकृतत्वाच्च स्तवक-विभाग इहादृतः)। तेषु च स्तवकेषु यथाक्रमं चार्व्वाक-मीमांसक-सौगत-दिगम्बर-साङ्ख्यानामीश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि मतानि निराकृतानि।

तत्र तावद्वैदिकानामग्निहोत्रादिकर्म्मणां स्वर्गादिफलकत्वं स्वर्गकामोऽग्नि-होत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिष्ववगतम्। स्वर्गश्च, यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं। अभिलाषोपनीतं यत् तत् सुखं स्वःपदास्पदमित्युक्तलक्षणः सुखविशेषः। यस्मिन् शरीरे अणुमात्रमपि दुःखं न भवति, तस्मिन् शरीरे यः सुखविशेषो जायते सएव स्वर्ग इति वर्त्तुलार्थः। न चैष सुख-विशेषोऽस्मिन् लोके सम्भवति। अस्मिन् लोके दुःखवर्ज्जनेन सुखभोगस्या-सम्भवात्। तस्मात् स्वर्गादिफलं कालान्तरे भवतीत्यवश्यं वाच्यं। तत्र चाग्निहोत्रादिकं हेतुः शास्त्रप्रामाण्यात्। अग्निहोत्रादिकञ्च क्रियारूपमु-त्पन्नप्रध्वंसि न स्वर्गकालमवतिष्ठते। न च तत्काले अनवस्थितात् कारणात् कार्य्योत्पत्तिः। तस्मादग्निहोत्रादिजन्यः कश्चन व्यापारः स्वर्गपर्य्यन्तस्थायी स्वीकर्त्तव्यः। तेन व्यापारेण चिरविनष्टस्याप्यग्निहोत्रादेः स्वर्गहेतुत्वमुप-पद्यते। दृश्यते हि चिरातीतस्यानुभवस्य स्वजन्यसंस्कारद्वारा कालान्तरे स्मृतिहेतुत्वम्। स चाग्निहोत्रादिजन्यो व्यापारोऽदृष्टमिति धर्म्म इति पुण्यमिति चाख्यायते। तच्च पुण्यमचेतनं चेतनस्याधिष्ठानमन्तरेण न फल-जनकं, रथशकटादौ सर्व्वत्र चेतनाधिष्ठितानामेवाचेतनानां फलजनकत्वदर्श-नात्। न च जीवात्मनां चेतनानामप्यदृष्टाधिष्ठातृत्वं सम्भवति। यो हि यदधितिष्ठति स तद्गोचरापरोक्षज्ञानवान् भवति। वास्यादिगोचरापरोक्ष-

ज्ञानवान् हि तक्षादिर्वास्यादिकमधितिष्ठन् दृश्यते। न च जीवात्मनामदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानमस्ति। अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात्। तस्मात् यः पुरुषधौरेयोऽदृष्टगोचरापरोक्षज्ञानवानदृष्टमधितिष्ठति स एवेश्वर इत्यदृष्टाधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिः। एवं वेदकर्त्तृतया क्षित्यादिकर्त्तृतया चेश्वरसिद्धिरिति नैयायिकानां मतम्।

तत्र चार्व्वाकादीनामित्थं प्रत्यवस्थानं। चार्व्वाकास्तावन्मन्यन्ते। यद्यदृष्टं नाम तिष्ठेत्, तदा तदधिष्ठातृतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति। तदेव तु नास्ति प्रमाणाभावात्। न ह्यदृष्टं प्रत्यक्षं येन तत्स्वीकारः सम्भवति। न चानुमानाददृष्टसिद्धिः सम्भवति। अनुमानस्याप्रमाणत्वात्। सर्व्वत्र व्यभिचारसंशयेन, अव्यभिचरितसम्बन्धज्ञानाधीनस्यानुमानस्यासम्भवात्। अनुमानस्याप्रामाण्ये च तदधीनसङ्केतग्रहाधीनबोधजनकस्य शब्दस्यापि नास्ति प्रामाण्यं। आत्माऽपि नाम देहातिरिक्तः कश्चिन्नास्ति यस्य परलोके स्वर्गादिभोगः स्यात्। किन्तु देह एवात्मा तस्यैव चैतन्यमिति। तदेतन्मतं स्थूलतः प्रथमस्तवके निराकृतम्।

मीमांसकास्तु मन्यन्ते। नित्य एव वेदो न केनचित्कृत इति न वेदकर्त्तृतयेश्वरसिद्धिर्भवितुमर्हति। वेदस्य नित्यत्वञ्च य एव वेदो देवदत्तेनाधीतः स एव मैत्रेणाप्यधीयते इति प्रत्यभिज्ञानबलात् सिध्यति। किं बहुना, स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाद्वर्णानामपि नित्यत्वं। तत्कुतो वेदस्य कर्त्ता सम्भवति इति। तदेतन्मीमांसकमतं द्वितीयस्तवके निराकृतम्।

सौगतास्तु मन्यन्ते। प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते तावदनुमानं न प्रवर्त्तते इति नैयायिकैरपि स्वीक्रियते। तथाच ईश्वरस्य प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वान्नानुमानेनेश्वरसिद्धिः सम्भवति। अपि च यो हि कर्त्ता भवति स शरीरी भवति इति लोके दृष्टं। ईश्वरस्त्वशरीरी नैयायिकैर्मन्यते। तस्मात् शरीराभावान्नेश्वरः कर्त्ता भवितुमर्हतीति कुतः क्षित्यादिकर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धिः। एवं यो हि किञ्चित् करोति स किञ्चित् प्रयोजनमभिसन्धायैव प्रवर्त्तते। ईश्वरस्त्वाप्तकामो नैयायिकैरिष्यते। न चाप्तकामस्य किञ्चित् प्रयोजनं सम्भ-

वति, यदभिसन्धाय स कर्त्ता भवेदिति। तदेतत् सौगतमतं तृतीयस्तवके निराकृतम्।

दिगम्बरास्तु मन्यन्ते। नैयायिकाभिमतस्येश्वरस्य न प्रमाणत्वं। प्रमाणपदं हि यदा करणे व्युत्पन्नं तदा प्रमाकरणबोधकं, यदा तु कर्त्तरि व्युत्पन्नं तदा प्रमाकर्तृबोधकं। ईश्वरस्तावन्न प्रमाकरणं अस्मदादिप्रमायामीश्वरस्य करणत्वे मानाभावात्। ईश्वरस्य च ज्ञानं नित्यं सर्व्वविषयञ्च नैयायिकैरङ्गीक्रियते। न च नित्यस्य वस्तुनः करणं कर्त्ता वा सम्भवति। अतईश्वरः स्वज्ञानस्यापि करणं कर्त्ता वा न भवितुमर्हति। न वा ईश्वरस्य ज्ञानं प्रमा। यद्धि ज्ञानं अज्ञाते विषये जायते सैव प्रमा। अतएव स्मरणात्मकं ज्ञानं पूर्व्वानुभूते विषये भवति इति स्मृतिर्न प्रमा। ईश्वरस्य च सर्व्वज्ञस्याज्ञातो विषयो नास्ति, यस्मिन् विषये तस्य ज्ञानं प्रमाभवेत्। तस्मादीश्वरज्ञानं न प्रमा, नापीश्वरः प्रमाणं। तथा चाप्रमाणपुरुषस्य वचसि का श्रद्धेति। तदेतन्मतं चतुर्थस्तवके निराकृतम्।

साङ्ख्यास्तु मन्यन्ते। ईश्वरे प्रमाणमेव नास्ति। न हि जगत्कर्तृतयेश्वरानुमानं सम्भवति। प्रकृतेरेव जगत्कर्तृत्वात्। वेदोऽपीश्वरसद्भावे न प्रमाणं तस्योपासनादिविधिपरत्वेन स्वार्थे तात्पर्य्याभावादिति। तदेतत् साङ्ख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम्। स्तवकान्तरेष्वपि प्रसङ्गादेतेषां मतानां किञ्चित् किञ्चित् निराकरणमस्ति।

निराकरणप्रकारोऽपि संक्षेपेण किञ्चित् प्रदर्श्यते। चार्व्वाकानां निराकरणं तावत्। इह खलु जगति न सर्व्वो जनः समानः। कश्चित् सुखी कश्चिद्दुःखी इत्येवमादिकं वैचित्र्यं जगति बहुलमुपलभ्यते। न च कारणमन्तरेण वैचित्र्यं शक्यं वक्तुं। वैचित्र्यस्य कार्य्यतया कारणजन्यत्वनियमात्। न च दृष्टं किञ्चित् कारणं तत्रास्तीत्यवश्यमदृष्टं कारणं वाच्यं। एवं बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वैदिके कर्म्मणि प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरपि न सम्भवति यद्यदृष्टं नाम न स्यात्। न हि तैः कर्म्मभिर्दृष्टं किञ्चित् फलं क्रियते। न च लाभख्यातिसम्मानाद्यर्थं धर्म्माचरणमित्यपि शक्यते वक्तुं। लाभादिनिरपे-

चैरपि गिरिगुहारण्यादौ निर्जनस्थानेऽपि तदाचरणात्। धर्म्माभावे धर्म्माचरणात् लाभादिकमपि न सम्भवति। धर्म्मबुद्ध्या हि लोको धार्म्मिकेभ्यो धनं ददाति। इतरथा बह्वायासोपार्जितस्य धनस्य त्यागानुपपत्तेः। न च कश्चित् प्रतारकः स्वर्गादिफलकतया यागादिकं परिकल्प्य परेषां विश्वासार्थं स्वयमपि तदनुष्ठितवान् ततस्तेन प्रतारित एव लोको यागादौ प्रवर्त्तते इत्यपि कल्पयितुं शक्यते। को हि नाम जन्तुरेवं भवेत् यः परप्रतारणार्थं बह्वायासार्ज्जितस्य धनस्य अस्थान एव व्ययं करोति उपवासादिभिश्चात्मानं क्लिश्नाति। न ह्येतावतो दुःखराशेः परप्रतारणसुखं गरीयः।

अनुमानमपि प्रमाणमेव। व्यभिचारसंशयेन हि तस्याप्रामाण्यमुच्यते। व्यभिचारसंशयश्चानुमानाधीन एव। एकमुदाहरणमवलम्ब्यैतद्विशदीक्रियते। वह्निमान् धूमादित्येकमुदाहरणमनुमानस्य। धूमो हि न वह्निं व्यभिचरति। अतो धूमेन वह्निरनुमीयते। तत्र वह्निधूमयोर्व्यभिचारसंशयेनानुमानस्याप्रामाण्यमभिमन्यते। तत्रेदं वक्तव्यम्। दृष्टयोस्तावद्वह्निधूमयोः प्रत्यक्षेणोपलम्भान्न व्यभिचारसंशयः सम्भवति। किन्त्वदृष्टयोस्तयोः कालान्तरे देशान्तरे वा व्यभिचारशङ्का स्यात्। कालान्तरस्थयोर्देशान्तरस्थयोश्च वह्निधूमयोर्ज्ञानन्तु न प्रत्यक्षेण किन्त्वनुमानेनैव। तस्मात् सिद्धं प्रत्यक्षातिरिक्तमनुमानमपि प्रमाणम्। व्यभिचारसंशयेन हेतोर्न साधकत्वमित्यप्यनुमानेऽसति वक्तुमशक्यम्।

यदि देह एवात्मा स्यात् तदा बाल्येऽनुभूतस्य वार्द्धके स्मरणं न स्यात्। बाल्यवार्द्धकयोः शरीरभेदात्। न खल्वन्येन दृष्टमन्यः स्मरतीत्येवमादिकारणैरात्माऽपि देहव्यतिरिक्तोऽङ्गीकरणीय इति।

मीमांसकानां निराकरणन्तु, वेदोऽपि न नित्यः किन्तु इतरवाक्यवदेव जन्यः वाक्यत्वादेव। वाक्यञ्च वक्तृभ्रमप्रमादादिदोषबलादप्रमाणं भवति। वेदवाक्यञ्च प्रेक्षावद्भिर्महाजनैः परिगृहीतत्वात् प्रमाणम्। अतस्तद्वक्ता भ्रमादिशून्य एव सिध्यति। स एव भगवानीश्वरः। गकारादयो वर्णा अपि न नित्याः, उत्पन्नो गकारः, विनष्टो गकारः, श्रुतपूर्व्वो गकारो नास्तीति

प्रत्यक्षत एव तदुत्पत्तिविनाशयोरनुभवात्। एवञ्च व्यक्तीनामुत्पत्तिविनाशि-त्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स एवायं गकार इत्यादि प्रत्यभिज्ञा गत्वादिजाति-विषयिणी वक्तव्या। सैवेयं दीपशिखेतिवत् छिन्नपुनर्जातकेशादौ त एवामी केशा इत्यादिवच्च।

सौगतमतनिराकरणमित्थम्। प्रत्यक्षानुपलम्भबाधिते अनुमानं न प्रवर्त्तते इति सत्यं, परन्तु उपलम्भयोग्यस्यानुपलम्भेनाभावनिश्चयो न त्वनुपलम्भ-मात्रेणाभावनिश्चयः। तथात्वेऽतीन्द्रियाणामाकाशादीनामप्यभावः स्यात्। ईश्वरस्तु न प्रत्यक्षोपलम्भयोग्य इति प्रत्यक्षानुपलम्भादीश्वराभाव इत्ययुक्तम्। कस्मिंश्चिदाश्रये कस्यचिदनुमानं भवति। यथा पर्व्वते वह्नेः। शरीराभावात् प्रयोजनाभावाच्च ईश्वरे कर्तृत्वाभावानुमाने आश्रयस्येश्वरस्याङ्गीकारप्रसङ्गः। तदनङ्गीकारे कुत्र कर्तृत्वाभावानुमानम्? योहि कर्त्ता भवति, तेनावश्यं शरीरिणैव भवितव्यमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति। विपक्षे बाधकाभावात्। यत्र धूमस्तत्रावश्यं वह्निना भवितव्यमित्यत्र तु वह्निधूमयोः कार्य्यकारणभाव एव विपक्षबाधकः। ईश्वरस्य निजप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुग्रहः प्रयोजनम्।

दिगम्बरमतनिराकरणमेवम्। ईश्वरज्ञानस्य नित्यत्वेऽपि तदाश्रय ईश्वरो भवत्येव। क्रियाश्रयस्यैव कर्तृत्वात्। सुतरामीश्वरः प्रमाणं कर्तृव्युत्पन्नप्रमाण-शब्दस्य प्रमाकर्त्तरि प्रवृत्तेः। अज्ञातविषये यत् ज्ञानं जायते सैव प्रमा इत्यपि न। एकविषयकधारावाहिकबुद्धीनामुत्तरासामप्रमात्वप्रसङ्गात्। शुक्तिकायामिदं रजतमिति भ्रमज्ञानस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गाच्च। किन्तु यथा-र्थोऽनुभवः प्रमा इत्येव प्रमालक्षणम्। स्मृतिस्तु नानुभव इति नासौ प्रमा। ईश्वरज्ञानन्तु यथार्थमनुभवश्चेति तत्प्रमा भवत्येव।

साङ्ख्यमतनिरासस्तु। यथा घटादिकार्य्यं कर्तृजन्यं तथा क्षित्यादिकार्य्य-मपि। यश्च क्षित्यादिकर्त्ता स एवेश्वरः। न च प्रकृतिः कर्त्री सम्भवति। जड़ायाः प्रकृतेः कर्तृत्वासम्भवात्। कर्तुश्चैतन्यनियमात्। एवं सर्गाद्य-कालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्मापि ईश्वरप्रयत्नादेव जायते कर्म्मणां चेतनप्रयत्नजन्यत्वनियमात्। ईश्वरमुपासीतेत्यादिवेदवाक्या-

न्यपि ईश्वरसद्भावे प्रमाणम् । तत्रेश्वरादिपदं स्वार्थद्वारैव विधिपरम् । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र स्वर्गपदं स्वार्थद्वारा विधिपरं तद्वत् । अन्यथा स्वर्गेऽप्यनाश्वासः स्यात् ।

ग्रन्थेऽस्मिन्नन्येऽपि बहवोऽर्था विचारिताः । तद्यथा । प्रथमस्तवके तावत्, कार्य्यकारणभावव्यवस्थापनं, कार्य्यकारणप्रवाहस्यानादित्वं, आकस्मिकत्ववादखण्डनं, मीमांसकाभिमतशक्तिपदार्थखण्डनं, ब्रह्मकारणवादनिराकरणं, प्रकृतिकारणवादखण्डनं, अदृष्टस्य भोक्तृनिष्ठत्वं, अभावस्य कारणत्वव्यवस्थापनं, बुद्धेः कर्तृत्वनिराकरणं, आत्मनः कर्तृत्वव्यवस्थापनं, क्षणभङ्गवादनिराकरणं, कारणत्वस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वविचारः, नित्यविभोरपि कारणत्वव्यवस्थापनं इत्येतेऽर्थाविचारिताः ।

प्रमाया गुणजन्यत्वव्यवस्थापनं, प्रलयव्यवस्थापनं, वेदादिसंप्रदायस्य क्रमिकह्रासव्यवस्थापनं इत्येतानि द्वितीयस्तवके चिन्तितानि ।

अलीकस्य नाभावप्रतियोगित्वं न चाभावाधिकरणत्वमिति निरूपणं, योग्यानुपलब्धिनिरूपणं, ईश्वरबाधकानुमानखण्डनं, अनुमानप्रामाण्याभावेऽपि सम्भावनामात्रात् प्रवृत्तिरिति चार्व्वाकमतखण्डनं, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनं, तर्कस्य शङ्कानिवर्त्तकत्वकथनं, सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वखण्डनं, मीमांसकाभिमतोपमानखण्डनं, स्वमते उपमाननिरूपणं, उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, शब्दस्यानुमानत्वखण्डनं, लौकिकशब्दो न प्रमाणमिति प्रभाकरमतखण्डनं, शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनं, अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं, अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वखण्डनं इत्येतेऽर्थास्तृतीयस्तवके व्युत्पादिताः ।

प्रमालक्षणं, ज्ञातताखण्डनं, ज्ञानस्य विषयव्यवस्थोपपादनं, प्रमात्वप्रामाण्ययोर्निरूपणमित्येते चतुर्थस्तवकगताः ।

पञ्चमस्तवके तु, वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनं, ईश्वरबाधकानुमानापेक्षया साधकानुमानस्य बलवत्त्वव्यवस्थापनं, तत्रानुकूलतर्ककथनं, प्रतिकूलतर्काणामाभासत्वव्यवस्थापनं, विधिपदार्थनिरूपणं, प्रवर्त्तकज्ञानविचारः, भावनापदार्थनिरूपणं, आख्यातस्य यत्नार्थकत्वनिरूपणं, कृत्स्नस्य वेदस्येश्वरपरत्वमित्येते

समालोचिताः। अन्यदपि किञ्चित् किञ्चित् तत्र तत्र विचारितमस्ति। अत्र च विचार्य्यविषयं कारिकया संक्षेपेणोक्त्वा गद्येन विस्तरेण तद्विचारः कृतोऽस्ति।

अथेदानीं ग्रन्थकर्त्तुर्विषये किञ्चिदालोचयामः। उदयनाचार्य्येण तावत् किरणावलीबोधसिद्ध्यात्मतत्त्वविवेकादयो बहवो ग्रन्था रचिताः। उदयनाचार्य्यस्तावत् शारीरकभाष्यकर्त्तुर्भगवतो भास्कराद् ब्रह्मपरिणामवादिनः पराचीन इति ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते इत्यत्रैव तदुल्लेखदर्शनात् ज्ञायते। सोऽयं ब्रह्मपरिणामवादः शङ्करभाष्ये खण्डितो वर्त्तते इति शङ्कराचार्य्यो भास्करात् पराचीनः इत्यनुमीयते। आत्मतत्त्वविवेके सा चावस्था न हेया मोक्षनगरगोपुरायमाणत्वादित्यद्वैतवादे सम्मतिग्रन्थं प्रदर्शयत उदयनाचार्य्यस्याद्वैतवादावलम्बिनः गौड़पादाचार्य्यात् शङ्कराचार्य्याच्च पराचीनत्वमवगम्यते। परमात्मतत्त्वविवेकपरिसमाप्तौ,—

बहुतरपरतन्त्रप्रान्तरध्वान्तभीतेः
पतितपथिकरक्षासार्थवाहेन यत्नात्।
इदमुदयकरेण न्यायवर्त्मावलोक-
व्यतिकृतिमवधूय व्यञ्जितं वर्त्म मुक्तेः॥

इति लेखदर्शनादुदयकर इत्यपि नामान्तरं तस्येति प्रतीयते। एतत् पद्यानुसारादुदयकरमेवोद्द्योतकरं मन्यमानाः केचिदुदयनोदयकरोद्द्योतकराणामेकत्वमाचक्षते। परमुद्द्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकस्योपरि वाचस्पतिमिश्रेण न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यनाम्नी टीका विरचिता। उदयनाचार्य्येण च न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकोपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धिनाम्नी टीका कृतेति नायमुद्द्योतकरः। तथाच न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धेरादिमः श्लोकः,

मातः, सरस्वति, तवाङ्घ्रियुगं विभाव्य
भूयो विधाय विनयं विनिवेदयामि।
वाक्चेतसोर्मम तथा भव सावधाना
वाचस्पतेर्व्वचसि न स्खलतो यथैते॥

किरणावलीग्रन्थेऽपि इत्याचार्य्या इत्यनेनासङ्गत्न्यायवार्त्तिकमुद्धृतमस्ति। न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धिरुदयनाचार्य्यकृतेति तद्ग्रन्थमध्य एव, इति न्यायाचार्य्यश्रीमदुदयनविरचितन्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धौ, इति तत्र तत्र लेखदर्शनात् स्फुटमवगम्यते। तस्मादुदयकरो न न्यायवार्त्तिकप्रणेतो-द्योतकरः। पूर्व्वोद्धृतात्मतत्त्वविवेकस्यश्लोके इदमुदयकरेणेत्यत्र तदिदमु-दयेनेति केचित् पठन्ति। एतत्पाठपक्षे तूदयनाचार्य्यस्योदयकरेति नामा-न्तरसत्त्वे न प्रमाणमिति बोध्यम्।

भगवत्पादेन शङ्कराचार्य्येण बौद्धादौ निराकृते कालवशात् पुनरपि तेषां प्रादुर्भावे जाते उदयानाचार्य्येण ते निराकृता इत्यपि वृद्धाः कथयन्ति। तत्रैषा किंवदन्ती प्रचरति। उदयनाचार्य्यो बौद्धानां पराजयात् परतः कदाचित् पुरुषोत्तमक्षेत्रं गतवान्। तत्र श्रीमन्दिरं प्रविश्य भगवन्मूर्त्तिं न दृष्टवान्। ततः स्तवादिभिराराध्यापि यदा भगवद्दर्शनं नालभत तदाऽतिनिर्व्विसः,

पुनर्बौद्धे समायाते मदधीना तव स्थितिः।

इत्युक्त्वा श्रीमन्दिरात् यदा निर्गन्तुमैच्छत् तदा भगवानपि दर्शनदानेन समक्षतार्थयदिति।

प्रसिद्धविक्रमादित्यसभामलङ्कुर्व्वाणेन महाकविना कालिदासेन स्पर्द्ध-मानः सुतरां तत्समानकालीनो दिङ्नागनामा कश्चित् महापण्डित आसी-देति किंवदन्ती प्रचरति।

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपाम्।

इति कालिदासोक्त्या संवदति च। दिङ्नागस्तु बौद्ध आसीदिति षट्-शाह्स्रीपरिमितप्रज्ञापारमिताटीकायामुपलभ्यते। उद्योतकरेण तन्मत-खण्डनार्थमेव न्यायवार्त्तिकं निर्म्मितम्। अयं हि न्यायवार्त्तिकस्यादिमः श्लोकः,—

यदक्षपादः प्रवरो मुनीनां
शमाय लोकस्य जगाद शास्त्रम्।

कुतार्किकध्वान्तनिरासहेतोः
करिष्यते तस्य मया निबन्धः ॥

अथ भगवता अक्षपादेन निःश्रेयसहेतौ शास्त्रे प्रणीते व्युत्पादिते च भगवता पक्षिलस्वामिना किमपरमवशिष्यते यदर्थं वार्त्तिकारम्भ इति शङ्कां निराचिकीर्षुः सूत्रकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्व्वकं वार्त्तिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता कृतव्युत्पादनमेतत्, तथापि दिङ्नागप्रभृतिभिरर्वाचीनैः कुहेतुसन्तमससमुत्थापनेनाच्छादितं शास्त्रं न तत्त्वनिर्णयाय पर्य्याप्तमित्युद्योतकरेण स्वनिबन्धोद्योतेन तदपनीयते इति प्रयोजनवानयमारम्भः इति न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायां वाचस्पतिमिश्राः । अत्र दिङ्नागप्रभृतीनामर्व्वाचीनत्वकथनात् तेषां समानकालीनत्वं तेभ्यः कियतः कालात् परतो वा प्रादुर्भावो वार्त्तिककारस्यावगम्यते ।

न्यायवार्त्तिकस्य पुष्पिकासु प्रायः सर्व्वत्रैव, इति औद्योतकरे न्यायवार्त्तिके इति लिखितं । क्वचित् पुस्तके कुत्रचित् इति परमर्षिभारद्वाजश्रीमदुद्योतकरन्यायाचार्य्यविरचिते इत्यादि लिखितं दृश्यते । एतद्दर्शनेन भारद्वाजर्षिरेवोद्योतकर इति केचिन्मन्यन्ते । नैतत् समीचीनमिति लक्ष्यते । दिङ्नागाचार्य्यात् पराचीनस्य तस्यर्षित्वासम्भवात् । परमर्षिन्यायाचार्य्यविशेषणोल्लेखस्य सम्प्रदायविरुद्धत्वाच्च । अतएव पातञ्जले व्यासभाष्ये तथाविधं किमपि न लिखितम् । परमर्षिभारद्वाजेत्युत्तरपदवृद्ध्याश्रयणेन कथञ्चित् सङ्गमनीयम् । तथाच भरद्वाजगोत्रोत्पन्नः स इत्यायाति । न हि भारद्वाजनामा कश्चिदृषिः प्रसिद्धः, भरद्वाज एव तु तथा प्रसिद्धः । अनेनैव प्रकारेण,

यदक्षपादप्रतिमो भाष्यं वात्स्यायनो जगौ ।
अकारि महतस्तस्य भारद्वाजेन वार्त्तिकम् ॥

इति न्यायवार्त्तिकस्यान्तिमः श्लोकोऽपि सङ्गच्छते । ततश्च भाष्यकारो वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इति सिध्यति । पक्षिलस्वामीति नाम्नापि स च ऋषिरिति प्रतीयते । ऋषीणां तथाविधनाम्नः क्वचिदप्यश्रवणात् । यदक्ष-

पादप्रतिम इति वार्त्तिकश्लोके भारद्वाजेनेत्यस्य भरद्वाजगोत्रोत्पन्नेनेतिवत् वात्स्यायन इत्यस्यापि वात्स्यायनगोत्रोत्पन्न इत्यर्थस्यैव प्रतीतिर्भवति। यदक्षपादप्रतिम इत्यनेन भाष्यकर्त्तुरक्षपादवत् न्यायविद्याप्रवीणत्वमेव प्रतीयते न तु ऋषित्वमिति।

तदेवं परतनानां बौद्धानां निराकरणं प्रथममुद्योतकरेण ततो भगवता शङ्कराचार्य्येण ततोऽप्युदयनाचार्य्येण कृतमित्यवगम्यते। उद्योतकरो हि विक्रमादित्यसमानकालीनस्ततः कियता कालेन परवर्त्ती वा। सोऽयं भगवतः शङ्कराचार्य्यात् पूर्व्ववर्त्तीति सम्भाव्यते। यतः शङ्कराचार्य्यस्य शिष्यः पद्मपादाचार्य्य एव भवान्तरे वाचस्पतिमिश्रो भूत्वा बहूनां दर्शनानां टीकाविरचयाञ्चकार। सोऽयं वृत्तान्तो माधवाचार्य्यप्रणीतशङ्करदिग्विजये दृश्यते। वाचस्पतिमिश्रस्तु भामतीसमाप्त्यवसरे महाराजनृगस्य समये भामत्यादि तेन चरितमित्याह स्म। एष हि भामत्या अन्तिमः श्लोकः,—

नरेश्वरा यच्चरितानुकार-
मिच्छन्ति कर्त्तुं न च पारयन्ति।
तस्मिन् महीपे महनीयकीर्त्तौ
श्रीमन्नृगेऽकारि मया निबन्धः।

सोऽयं नृगः कस्मिन् देशे कस्मिन् समये राज्यं चकारेति निश्चेतुं न शक्यते। परन्तु नानादर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रो भगवतः शङ्कराचार्य्यस्य समानकालीनः किञ्चित्परवर्त्ती वेति माधवाचार्य्यसन्दर्भादवगम्यते। वाचस्पतिमिश्रस्य न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकाख्यया,

इच्छामः किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमग्नानां।
उद्योतकरगवीनामतिजरतीनां समुद्धरणात्॥

इत्युक्त्या उद्योतकरस्य वाचस्पतिमिश्रादतीवप्राचीनत्वमवगम्यते। यतोऽतिजरतीनामुद्योतकरगवीनामित्युक्तम्। उद्योतकरेण न्यायभाष्यस्योपरिवार्त्तिकं रचितम्। न्यायभाष्यञ्च भगवता वात्स्यायनेन प्रणीतम्। वात्स्यायनश्च यदि,

वात्स्यायने मल्लनागः कुटिलश्चणकात्मजः ।
द्रामिलः पक्षिलस्वामी विष्णुगुप्तोऽङ्गुलश्च सः ॥

इत्यभिधानचिन्तामणिसन्दर्भात् चाणक्य एव भवेत्, तदा चन्द्रगुप्तसमये न्यायभाष्यमभूदित्यवगम्यते । सम्भाव्यते इदमेव तत्त्वम् । अतएव पूर्व्वोक्त-न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकासन्दर्भात् पक्षिलस्वामिना न्यायभाष्यं कृतमित्य-वगम्यते । माधवाचार्य्योऽपि सर्व्वदर्शनसंग्रहे तथैवाभिहितवान् । ततश्च वात्स्यायनः पक्षिलस्वामी चैकएवेति निःसन्देहमवगम्यते ।

न्यायसूत्रप्रणेता महर्षिर्गौतमस्तु वेदव्याससमकालीन इति सम्भाव्यते । एवं किल किंवदन्ती प्रचरति । वेदव्यासो गौतमस्य शिष्य आसीत् । तेन च शारीरके, एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः इत्यनेन सूत्रेण शिष्टा-परिग्रहतया गौतमादिमते निराकृते तत् अवगम्य भगवान् गौतमो नानेव चक्षुषा त्वं शिष्यापसदं पश्यामीत्युक्तवान् । तत् श्रुत्वा भगवान् वेदव्यासो गुरोः प्रसन्नतायै तच्चरणोपान्ते नत्वा तं तुष्टाव । ततः शिष्यवत्सलो महर्षि-र्गौतमो योगबलात् पादे चक्षुरुत्पाद्य तेन चक्षुषा वेदव्यासं दृष्टवान्,—इति । अतएवाक्षपाद इति तस्यापराख्या प्रचरति । सोऽयं महर्षि-र्गौतमो विहारदेशवास्तव्य आसीदित्यनुमीयते । अद्यापि तत्प्रदेशे गौत-माश्रमनाम्ना प्रसिद्धं किञ्चित् स्थानमस्ति । भगवता रामचन्द्रेण विश्वामि-त्राश्रमात् मिथिलागमनसमये पथि गौतमाश्रमः प्राप्तः । गौतमस्य पुत्रः शतानन्दश्च मिथिलेश्वरस्य जनकस्य पुरोहित आसीत् । ‘वक्सर’—इत्याख्यस्य स्थानस्यानतिदूरे ताड़कावनं ततोऽप्यनतिदूरे विश्वामित्राश्रम आसीदिति तद्देशवासिषु वृद्धपरम्परागता किंवदन्ती प्रचरति ।

तदेवं न्यायसूत्रप्रणेता महर्षिर्गौतमो वेदव्यासस्य समानकालीनः भाष्यप्रणेता भगवान् वात्स्यायनश्चन्द्रगुप्तसमानकालीनः । ततो विक्रमादित्य-काले ततः किञ्चित् परतो वा वार्त्तिककारस्योद्योतकरस्याविर्भावः । ततो भगवतः शङ्कराचार्य्यस्याविर्भावः । ततो नृगस्य राजत्वकाले वाचस्पतिमिश्र-स्योत्पत्तिः । तत उदयनाचार्य्यस्य प्रादुर्भावः ।

सोऽयमुदयनाचार्य्यः खण्डनकर्त्तुर्हर्षमिश्रात् प्राचीनः। अतएव हर्ष-मिश्रस्य पित्रा श्रीहीरेण सार्द्धमुदयनाचार्य्यस्य शास्त्रीयविवाद आसीदिति किंवदन्त्यपि सङ्गच्छते। हर्षमिश्र एव श्रीहर्षनामा। श्रीहर्षः किल खण्डनादिषु सर्व्वत्रैव श्रीहर्षनाम्ना आत्मानमभिहितवान् इति परतः प्रदर्शयिष्यामः। पञ्चदशीकारेण तु हर्षमिश्रपदेन तस्योल्लेखः कृतः।

गिवक्त्रावभिमानं ये दधते तार्किकादयः।

हर्षमिश्रादिभिस्ते तु खण्डवादौ सुशिक्षिताः॥

इत्यनेन पद्येन। सोऽयं श्रीहर्षः खण्डनग्रन्थे उदयनाचार्य्यमतं खण्डित-वान्। कुसुमाञ्जलिप्रकरणस्थां कारिकाञ्चोद्धृत्य उपहासच्छलेनान्यथा पठित-वान्। तथाहि खण्डनखण्डखाद्ये।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा।

त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि॥

व्याघातो यदि शङ्काऽस्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः॥

एषा हि कुसुमाञ्जलिस्था कारिका।

शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः॥

सोऽयं श्रीहर्षः गौड़ाधिपतिना आदिसूरेण कान्यकुब्जदेशादानीतानां पञ्चानां ब्राह्मणानामन्यतमः। अतएव श्रीहर्षः कान्यकुब्जेश्वरस्य सभा-यामासीदिति गौड़ोर्व्वीशकुलप्रशस्तितिलकं रचितवानिति च द्वयमपि तद्ग्रन्थादुपलभ्यमानमुपपद्यते। तथाच नैषधचरितस्य खण्डनखण्डखाद्यस्य चान्ते श्लोकः,—

ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्

यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परब्रह्म प्रमोदार्णवम्।

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः

श्रीहर्षस्य कवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम्॥

तथा नैषधचरितस्य,

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
गौड़ोर्व्वीशकुलप्रशस्तितिलकभ्रातर्थ्ययं तन्महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽगमत् सप्तमः ॥

खण्डनोद्धारनामा वाचस्पतिमिश्रविरचित एको ग्रन्थोऽस्ति । तत्र च श्रीहर्षकृतस्य खण्डनग्रन्थस्य खण्डनं वर्त्तते । एतद्दर्शनात् श्रीहर्षात् पराचीनो वाचस्पतिमिश्रस्ततः पराचीन उदयनाचार्य्य इति केचिन्मन्यन्ते । तदेतदसमञ्जसं । यथा चोदयनाचार्य्यः श्रीहर्षात् पूर्व्ववर्त्ती तथोपपादित-मधस्तादेव । तस्मात् खण्डनोद्धारकर्त्ता वाचस्पतिमिश्रो नानादर्शनटीका-कारवाचस्पतिमिश्रादन्य एव । नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैः भामती-परिसमाप्त्यवसरे स्वनिर्मितग्रन्थानामुल्लेखः कृतः । तथाहि,—

यन्न्यायकणिका-तत्त्वसमीक्षा-तत्त्वविन्दुभिः ।
यन्न्यायसांख्ययोगानां वेदान्तानां निबन्धनैः ॥
समचैषं महत्पुण्यं तत्पुण्यं पुष्कलं मया ।
समर्पितमथैतेन प्रीयतां परमेश्वरः ॥

तदत्र खण्डनोद्धारस्यानुल्लेखादन्य एव वाचस्पतिमिश्रस्तत्कर्त्तेति । अतएव खण्डनग्रन्थे पण्डकमुद्दाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिति वाचस्पतिरुपालम्भमवा-दीदिति श्रीहर्षेण वाचस्पतेरुल्लेखः कृतः सङ्गच्छते । सोऽयं नवीनो वाचस्प-तिमिश्रः गङ्गेशोपाध्यायकृततत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्योपरि टीकां रचितवान् । गङ्गेशोपाध्यायेन, इति वाचस्पतिवचनयोरविरोध इत्यनेन नानादर्शनटीका-कृतो वाचस्पतिमिश्रस्यैवोल्लेखः कृतः । नूतनस्तु वाचस्पतिः स्मृतिनिबन्धानपि रचयाञ्चकार । अतएव खण्डनोद्धारस्य श्राद्धचिन्तामण्यादिस्मृतिबन्धानाञ्च परिसमाप्तौ, इति महामहोपाध्यायसन्मिश्रवाचस्पतिविरचिते इति समा-नाकार एव लेखो दृश्यते । न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायान्तु इत्याचार्य्य श्रीमिश्र श्रीवाचस्पतिविरचितायामित्यादि तत्र तत्र लिखितं । भामत्यादौ

तु इति वाचस्पतिमिश्रविरचिते इत्यादि लेखोदृश्यते। अपि च खण्डनो-द्धारस्य प्रारम्भे,

क्षीराब्धेरब्जिह्मानां त्रिदशपरिषदि प्रोल्लसद्भूरिभङ्गी-
भङ्गीकुर्व्वन् कटाक्षैस्त्रिभुवनजननीं व्रीडया नम्रमौलिम्।
देवः पायादपायात् कुसुमशरपरीरम्भसञ्जातभावः
सद्यः खिद्यत्तरेण स्मितकमलमुखीमाददानः करेण॥

इत्ययं मङ्गलाचरणश्लोकोऽस्ति। विवादचिन्तामणिप्रारम्भेऽप्ययमेव मङ्ग-लाचरणश्लोकोऽस्ति। तदनयोरेक एव कर्त्तेति नास्ति सन्देहः। अपि च नानादर्शनटीकाकारो वाचस्पतिमिश्रो महाराजन्नगस्य राजत्वसमये प्रादु-रासीदित्युक्तम्। अयञ्च स्मृतिनिबन्धादिप्रणेता वाचस्पतिमिश्रो भैरवेन्द्र-नृपतेर्महिष्यास्तत्पुत्रस्य च राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवस्य समये प्रादुरासीत् निखिलशास्त्रवेत्ता चासीदिति तत्कृतद्वैतनिर्णयादवगम्यते। तथाच द्वैत-निर्णयस्योपक्रमणिकास्थः श्लोकः,—

श्रीभैरवेन्द्रधरणीपतिधर्म्मपत्नी
राजाधिराजपुरुषोत्तमदेवमाता।
वाचस्पतिं निखिलतन्त्रविदं नियुज्य
द्वैते विनिर्णयविधिं विधिवत्तनोति॥

तस्माद्भिन्नावेवैतौ वाचस्पतिमिश्राविति ध्रुवम्। नानादर्शनटीकाकारस्तु वाचस्पतिमिश्रः भगवतः शङ्कराचार्य्यस्य समानकालीनस्तस्मात् किञ्चित्परा-चीनो वा। भगवान् शङ्कराचार्य्यस्तु कलियुगस्य एकोननवत्यधिकाष्टशता-धिकत्रिसहस्रमिते (३८८९) वर्षे प्रादुर्भूतः। तथाचाहुः साम्प्रदायिकाः,

निधिनागेभवह्न्यब्दे विभवे मासि माधवे।
शुक्ले तिथौ दशम्यां तु शङ्करार्य्योदयः स्मृतः॥

यद्यपि श्लोके कलियुगस्योल्लेखो नास्ति, तथापि सम्प्रदायविदां समयानु-सारात् कलियुगस्यैवेयं वर्षसंख्येति निश्चीयते। शङ्करमन्दारसौरभेऽप्युक्तम्,

प्राहुत तिथ्यशरदामभियातवत्या-

मेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्राम् ।

साम्प्रतञ्च कलियुगस्य पञ्चनवत्यधिकनवशताधिकचतुःसहस्रमितो (४९९५) वर्षो वर्त्तते । तेन इतःपूर्व्वं पञ्चाधिकैकादशशतमिते (११०५) वर्षे नवाधिकसप्तशतमिते (७०९) शकवर्षे वा भगवान् शङ्कराचार्य्यः प्रादुर्बभूवेति लभ्यते । ततः कियत्कालानन्तरं नानादर्शनटीकाकृतो वाचस्पतिमिश्रस्य प्रादुर्भावः । ततो वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकाया उपरि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धिकृत उदयनाचार्य्यस्याविर्भावः । तथाचोदाहृतं पुरस्तात्, वाचस्पतेर्वचसि ये भव सावधाना इत्यादि । न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धिरुदयनाचार्य्यकृतेति तु "इति न्यायाचार्य्य श्रीमदुदयनविरचित न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्धौ" इति पुष्पिकादर्शनान्निश्चीयते इत्युक्तम् । अध्यापकपरम्परागता प्रसिद्धिरप्येवम् । * *

वङ्गदेशवास्तव्या वारेन्द्रश्रेणीस्थाः केचिद्ब्राह्मणामन्यन्ते, यदेतेषां कस्माच्चिद्दशमः कस्माच्चिच्च द्वादशः पूर्व्वतन उदयनभादुड़िर्नामासीत् । स एवोदयनाचार्य्यः स एव च कुसुमाञ्जलिप्रणेतेति । इदमसमञ्जसं पश्यामः । यतः श्रीहर्षस्तावदादिशूरेणानीतो गौड़देशं, ततो बहुतिथे काले गते बल्लालसेनदेवेन आदिशूरसमानीतब्राह्मणवंश्यानां कौलिन्यमर्य्यादास्थापिता तत एव वारेन्द्रश्रेणीनां केषाञ्चित् भादुड़िरित्युपाधिः । बल्लालसेनदेवश्च ऊनविंशत्युत्तरसहस्रपरिमिते १०१९ शकाब्दे जीवित आसीत् । तथाहि,

निखिलनृपचक्रतिलकश्रीबल्लालसेनदेवेन ।

पूर्णे नवशशिदशमिते शकाब्दे दानसागरो रचितः ॥

अतः कथं श्रीहर्षादपि प्राचीन उदयनाचार्य्य उदयनभादुड़िरिति शक्यते वक्तुम् । अपि च मकरन्दघोषस्तावत् कान्यकुब्जादानीतानां ब्राह्मणानामन्यतमेन भट्टनारायणेन समं गौड़देशमायातः । तत्सन्ततीनामद्यत्वे केषाञ्चित् त्रयोविंशतिपर्य्यायः केषाञ्चिदष्टाविंशतिपर्य्यायः केषाञ्चिच्चान्यादृशो वर्त्तते । तत्कथं भादुड़िवंश्यानां दशमो द्वादशो वा पूर्व्वतन उदयन-

भादुड़िरुदयनाचार्य्यो भवितुमर्हति। तस्मादन्य एवोदयनभादुड़िरुदयनाचार्य्यादिति नास्ति सन्देहः।

प्रशस्तपादाचार्य्यकृतपदार्थधर्म्मसंग्रहस्योपरि उदयनाचार्य्येण किरणावलीनाम्नी टीका निरमायि। भट्टश्रीधराचार्य्येणापि न्यायकन्दलीनाम्नी टीका निरमायि। तदनयोः पदार्थधर्म्मसंग्रहटीकाकारयोः कतरः पूर्व्वतर इति तत्त्वतो निर्णेतुं न शक्यते। श्रीधराचार्य्येण वार्त्तिककारमते यद्दूषणं दत्तं उदयनाचार्य्येण किरणावल्यां तद्दूषणस्य कथञ्चिदुद्धारः कृतः। तथाहि न्यायकन्दलीसन्दर्भः,—

तस्याः (दुःखात्यन्तनिवृत्तेः) सद्भावे किं प्रमाणं, दुःखसन्ततिर्धर्म्मिणी अत्यन्तं समुच्छिद्यते सन्ततित्वाद्दीपसन्ततिवदिति तार्किकाः। तदयुक्तम्। पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेन व्यभिचारात्। अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणमिति तु वयम्।

उदयनाचार्य्येण तु किरणावल्यामेवमुक्तम्,

किं पुनरत्र प्रमाणं। दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वात् प्रदीपसन्ततिवदित्याचार्य्याः। पार्थिवपरमाणुरूपादिसन्तानेनानैकान्तिकमिदमिति चेन्न। सर्व्वात्मगतदुःखसन्ततिपक्षीकरणे प्रकृतस्यापि पक्षेऽन्तर्भावात्।

तदनेन श्रीधराचार्य्यात् परवर्त्ती उदयनाचार्य्य इति भवति प्रतीतिः। परमेतद्व्यभिचारवारणस्यानतिसमीचीनत्वादन्यथा उदयनाचार्य्यात् परवर्त्तिनाऽपि श्रीधराचार्य्येण तद्दूषणदानं नात्यन्तमसम्भवि। उदयनाचार्य्योऽप्युक्तानुमाननिर्भरं त्यक्त्वा, उपसंहारे

अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रियेस्पृशत इत्याद्यागमाचायमर्थोऽध्यवसेयः। इत्याह स्म। अत्रैवोदयनाचार्य्यो विरराम। श्रीधराचार्य्यस्तु

आगममुपदर्श्य सिद्धार्थे वेदानां न प्रामाण्यमित्याशङ्क्य परतो विचारान्तरमुत्थापितवान्। उदयनाचार्य्येण संक्षेपेण विचारितस्य विस्तरतो विचारोऽपि श्रीधराचार्य्येण कृतो दृश्यते। अपि चोदयनाचार्य्यः किरणावलीप्रारम्भे,

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं
परिततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति
प्रबलजडधियो ये तेऽनुकम्प्या नन्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणावलीरचनात् पूर्व्वं पदार्थधर्म्मसंग्रहस्योपरि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्व्वं न्यायकन्दल्याः सत्त्वे हि तस्याः समीचीनतया मानवार्त्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्न समञ्जसा स्यात् । तस्मादुदयनाचार्य्यः श्रीधराचार्य्यात् पूर्व्ववर्त्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेशवास्तव्यौ समानकालीनौ वेति सम्भाव्यते । उभयोर्भिन्नदेशत्वे समानकालीनत्वे च एकस्य ग्रन्थो नापरेण दृष्ट इति द्वयोरपि तत्तदुक्तिर्भवितुमर्हतीति । श्रीधराचार्य्यस्तु गौड़देशीय आसीत् । एतच्च न्यायकन्दलीशेषस्थात्

आसीद्दक्षिणराढ़ायां द्विजानां भूरिकर्म्मणाम् ।
भूरिसृष्टिरिति ग्रामो भूरिसृष्टिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयनाचार्य्यस्तु गौड़देशीय इति केचिन्मन्यन्ते । मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासीदिति सम्भाव्यते । न्यायकन्दली तु त्रयोदशाधिकनवशतशकाब्दे विरचिता । तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः श्लोकः,—

त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे न्यायकन्दलीरचिता ।
श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य्य एतत्पूर्व्वकालीन एतत्समानकालीनो वेति सम्भाव्यते ।

प्रकाशकारो वर्द्धमानोपाध्यायोऽपि महान् पण्डित आसीत् । तेनाचार्य्यग्रन्थानां प्रायः सर्व्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्योपरि मीमांसायाश्चोपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्तामणिकारस्य गङ्गेशापरनामधेयस्य गङ्गेश्वरस्य पुत्रः । तत्कृतप्रकाशाख्यटीकाप्रारम्भे प्रायः सर्व्वत्रैव,—

न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदृश्वने ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥

इत्ययं श्लोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं

इत्युक्तम् । पुष्पिकायां च क्वचित् गङ्गेशविरचिते इति क्वचित् गङ्गेश्वरविरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश इति गङ्गेश्वर इति च तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामद्वयमिति ज्ञायते । कुसुमाञ्जलिप्रकाशे, अस्मत्पितृचरणा इति कृत्वा वर्द्धमानस्तत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योल्लेखदर्शनाच्चैवं निर्णीयते । सुतरां वर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेशोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेशोपाध्यायकृत तत्त्वचिन्तामणेरुपरि जयदेवमिश्रेणालोकनाम्नी टीका प्रणीता । स्वर्गत डाक्तरराजेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्तलिखितग्रन्थानां सूचीपुस्तके जयदेवप्रणीतप्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं उनचत्वारिंशदधिकशततमे लक्ष्मणसंवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तच्च पुस्तकं सूचीपुस्तकस्य षट्सप्तत्यधिकोनविंशतिशत (१९७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्ष्मणसेन संवत्सरस्य बहुलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखितग्रन्थानामन्ते लिपिकालतया लक्ष्मणसंवत्सर एव बाहुल्येन व्यवहृतो दृश्यते । लक्ष्मणसंवत्सरश्च चतुःषष्ट्युत्तरैकादशशततमे विक्रमवर्षे त्रिंशदधिकसहस्रमितशकवत्सरे पञ्चदशोत्तरपञ्चशतसम्मिते 'सन्'—इत्याख्यातवङ्गदेशप्रचलितवत्सरे च प्रवृत्तः । तथाच वृद्धपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानव सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ॥
जा सन जमा रहै सो देखऊ । शरशशि वाण हीन करि लेखऊ ॥
वाकी रहै सो ल॰ सं॰ प्रमाण । गुरु ज्ञानीजन भाषा भाण ॥
अरु चौषट् एकादश दी जे । ल॰ सं॰ सहित संवत् करि लीजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोननवत्यधिकैकादशशततमे शकवर्षे लिखितमिति सिद्ध्यति । ततश्च तत्पूर्वं तद्ग्रन्थकरणं निर्णीयते । ततोऽपि पूर्वं वर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य च स्थितिरायाति ।

अतिविरसमसारं मानवार्त्ताविहीनं
परिततबहुवेलप्रक्रियाजालदुःस्थम् ।
उदधिसममतन्त्रं तन्त्रमेतद्वदन्ति
प्रबलजड़धियो ये तेऽनुकम्प्यास्त एते ।

इत्यभिहितवान् । तदनेन किरणावलीरचनात् पूर्व्वं पदार्थधर्म्मसंग्रहस्योपरि समीचीना कापि टीका नासीदिति प्रतीयते । तत्पूर्व्वं न्यायकन्दल्याः सत्त्वे हि तस्याः समीचीनतया मानवार्त्तादियुक्ततया च तदुक्तिर्न समञ्जसा स्यात् । तस्मादुदयनाचार्य्यः श्रीधराचार्य्यात् पूर्व्ववर्त्तीति, द्वावपि भिन्नप्रदेशवास्तव्यौ समानकालीनौ वेति सम्भाव्यते । उभयोर्भिन्नदेशत्वे समानकालीनत्वे च एकस्य ग्रन्थो नापरेण दृष्ट इति द्वयोरपि तत्तदुक्तिर्भवितुमर्हति । श्रीधराचार्य्यस्तु गौड़देशीय आसीत् । एतच्च न्यायकन्दलीशेषस्थात्

आसीद्दक्षिणराढ़ायां द्विजानां भूरिकर्म्मणाम् ।
भूरिसृष्टिरिति ग्रामो भूरिसृष्टिजनाश्रयः ॥

इत्यादिलेखादवगम्यते । उदयनाचार्य्यस्तु गौड़देशीय इति केचिन्मन्यन्ते । मैथिल इत्यपरे । गौड़देशीयत्वेऽपि गौड़देशस्य प्रदेशान्तरे तस्य सत्त्वमासीदिति सम्भाव्यते । न्यायकन्दली तु त्रयोदशाधिकनवशतशकाब्दे विरचिता । तथा हि च न्यायकन्दल्या अन्तिमः श्लोकः,—

त्र्यधिकदशोत्तरनवशतशकाब्दे न्यायकन्दलीरचिता ।
श्रीपाण्डुदासयाचितभट्टश्रीश्रीधरेणेयम् ॥

तस्मादुदयनाचार्य्य एतत्पूर्व्वकालीन एतत्समानकालीनो वेति सम्भाव्यते ।

प्रकाशकारो वर्द्धमानोपाध्यायोऽपि महान् पण्डित आसीत् । तेनाचार्य्यग्रन्थानां प्रायः सर्व्वेषामेवोपरि तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्योपरि मीमांसायाश्चोपरि प्रकाशाभिधानाः टीका विरचिताः । सोऽयं मैथिलः । तत्त्वचिन्तामणिकारस्य गङ्गेशापरनामधेयस्य गङ्गेश्वरस्य पुत्रः । तत्कृतप्रकाशाख्यटीकाप्रारम्भे प्रायः सर्व्वत्रैव,—

न्यायाम्भोजपतङ्गाय मीमांसापारदृश्वने ।
गङ्गेश्वराय गुरवे पित्रेऽत्रभवते नमः ॥

इत्ययं श्लोको दृश्यते । तत्त्वचिन्तामणिप्रारम्भे तु,

गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिं

इत्युक्तम् । पुष्पिकायां च क्वचित् गङ्गेशविरचिते इति क्वचित् गङ्गेश्वरविरचिते इति च लिखितमस्ति । तस्मात् गङ्गेश इति गङ्गेश्वर इति च तत्त्वचिन्तामणिकारस्य नामद्वयमिति ज्ञायते । कुसुमाञ्जलिप्रकाशे, अस्मत्पितृचरणा इति कृत्वा बहुशस्तत्त्वचिन्तामणिसिद्धान्तस्योल्लेखदर्शनाच्चैवं निश्चीयते । सुतरां बर्द्धमानोपाध्यायो गङ्गेशोपाध्यायसमानकालीनः ।

गङ्गेशोपाध्यायकृत तत्त्वचिन्तामणेरुपरि जयदेवमिश्रेणालोकनाम्नी टीका प्रणीता । स्वर्गत डाक्तरराजेन्द्रलालमित्रसम्पादिते हस्तलिखितग्रन्थानां सूचीपुस्तके जयदेवप्रणीतप्रत्यक्षालोकस्यैकं पुस्तकं ऊनषष्ट्यधिकशततमे लक्ष्मणसंवत्सरे लिखितं तेनोपलब्धमिति दृश्यते । तच्च पुस्तकं सूचीपुस्तकस्य षट्सप्तत्यधिकोनविंशतिशत (१९७६) संख्यकम् । मिथिलाप्रदेशे लक्ष्मणसेन संवत्सरस्य बहुलः प्रचार आसीत् । मिथिलादेशस्य प्राचीनलिखितग्रन्थानामन्ते लिपिकालतया लक्ष्मणसंवत्सर एव बाहुल्येन व्यवहृतो दृश्यते । लक्ष्मणसंवत्सरश्च चतुःषष्ट्युत्तरैकादशशततमे विक्रमवर्षे त्रिंशदधिकसहस्रमितशकवत्सरे पञ्चदशोत्तरपञ्चशतसम्मिते 'सन्'—इत्याख्यातवङ्गदेशप्रचलितवत्सरे च प्रवृत्तः । तथाच वृद्धपरम्परागता गाथा,—

शाके सो सन जानब सोइ । रहित वाण शशि वाण यो होइ ॥
जा सन जमा रहै सो देख ऊ । शरशशि वाण हीन करि लेख ऊ ॥
वाकी रहै सो ल० सं० प्रमाण । गुन ज्ञानीजन भाषा भान ॥
अरु चौसट् एकादश दी जे । ल० सं० सहित संवत् करि लीजे ॥

तदेवमुक्तालोकपुस्तकं एकोननवत्यधिकैकादशशततमे शकवर्षे लिखितमिति सिद्ध्यति । ततश्च तत्पूर्व्वं तद्ग्रन्थकरणं निश्चीयते । ततोऽपि पूर्व्वं बर्द्धमानोपाध्यायस्य गङ्गेशोपाध्यायस्य च स्थितिरायाति ।

दण्डविवेककारो वर्द्धमानस्तस्माद्भिन्नः। सहि भवेशस्य पुत्रः। तथाहि दण्डविवेकसमाप्तौ,—

श्रीविल्वपञ्चान्वयसम्भवेन
श्रीमद्भवेशस्य तनूद्भवेन।
श्रीवर्द्धमानेन विदेहभर्त्तुः
कृते कृतो दण्डविधौ विवेकः॥

स्वर्गतेन राजेन्द्रलालमित्रेण श्रीधरदासकृतसदुक्तिकर्णामृतग्रन्थस्यान्तस्थं

शाके सप्तविंशत्यधिकशतोपेतदशशते शरदाम्।
श्रीमल्लक्ष्मणसेनक्षितिपस्य रसैकविंशे॥
सवितुर्गत्या फाल्गुनविंशेषु परार्थहेतावकुतुकात्।
श्रीधरदासेनेदं सूक्तिकर्णामृतं चक्रे॥

इति लेखं दृष्ट्वा षड्विंशत्यधिकशतमितलक्ष्मणसेनसंवत्सरे ग्रन्थोऽयं निर्म्मित इति लिखितम्। तथा सति, लक्ष्मणसेनवत्सरशककालयोः समीकरणं न मिलति। तथाहि उक्तगाथया त्रिंशदधिकसहस्रमिते शकवर्षे लक्ष्मणसेनवत्सरस्य प्रवृत्तिर्ज्ञायते। प्रकृते च षड्विंशत्यधिकशतसंख्यया त्रिंशदधिकसहस्रमितसंख्याया योजने कृते मिलित्वा सप्तपञ्चाशदधिकैकादशशतमितः शकवत्सर आयाति न सप्तविंशत्यधिकशतोपेतदशशतमितवत्सरः।

परं षड्विंशत्यधिकशतमित लक्ष्मण संवत्सरः ग्रन्थनिर्माणकालः कथं तेन निरणायीति न खल्वधिगच्छामि। अङ्कानां वामतो गतिरिति ज्योतिर्विदां समयात् वामक्रमेण रसस्यैकविंशस्य च स्थापने षोड़शाधिकशतद्वयमितो वर्ष आयाति। स तु न सम्भवति। यतः श्रीधरदासस्य पिता श्रीवटुदासो लक्ष्मणसेनस्य समानकालीनस्तस्य मित्रं चासीत्,—इति सदुक्तिकर्णामृतग्रन्थादेवावगम्यते। न च लक्ष्मणसेनस्य राज्याभिषेकात् परं पितापुत्रयोर्मध्ये षोड़शाधिकद्विशतवर्षपरिमितकालात्ययः सम्भवति। यदि चैकविंशसंख्यया षट्संख्या योज्यते तदा मिलित्वा सप्तविंशतितमो लक्ष्मण-

सेनसंवत्सर आयाति। तदपि न समीचीनं भवति। यतो लक्ष्मणसेनो बहून् संवत्सरान् राज्यं चकारेति वृद्धाः कथयन्ति। सदुक्तिकर्णामृत-निर्माणसमये च लक्ष्मणसेनस्तत्सखः श्रीवटुदासश्च नासीदिति श्रीधरदासो-क्त्यैवावगम्यते। तथाहि सदुक्तिकर्णामृतस्योपक्रमणिकायां तेनैवमुक्तम्।

श्रौर्याणीव तपांसि बिभ्रति भवं यस्मिन्न यस्यावधि-
र्दाने दान इव द्विषामिव जयो येनेन्द्रियाणां कृतः।
सम्राजामिव योगिनामपि गुरुर्यश्च क्षमामण्डले
स श्रीलक्ष्मणसेन एव नृपतिर्मुक्तस्य जीवन्नभूत्॥
तस्यासीत् प्रतिराजडम्बरमहासामन्तचूडामणि-
र्नाम्ना श्रीवटुदास इत्यनुपमप्रेमैकपात्रं सखा।

\+ \+ \+ \+ \+ \+ \+

श्रीमान् श्रीधरदास एत्य (इत्य ?) धिगुणाधारः स तस्मादभूत् इत्यादि। तदत्रातीतविभक्तिनिर्देशात् ग्रन्थकरणकाले लक्ष्मणसेनस्य श्रीवटुदासस्य च स्थितिर्नासीदिति प्रतीयते।

तत्र वङ्गवत्सर-संवत्-शकवर्षैर्लक्ष्मणाब्दस्य समीकरणं वृद्धपरम्परागताया-मुक्तगाथायामुपलभ्यते। तस्यास्तु निर्मूलत्वं न वक्तुमुचितम्। यदि तु बल-वत्प्रमाणेन विरोधः स्यात्, तदा कामं तदपि स्वीक्रियेत। न त्वेवमस्ति। सदुक्तिकर्णामृतादुद्धृतस्यार्य्याद्वयस्य पाठवैलक्षण्यप्रतीतेः। तथाहि। सदु-क्तिकर्णामृतादुद्धृते आर्य्याद्वये छन्दोभङ्गदोषोऽस्ति। कालनिर्देशकप्रथ-मार्य्यायामर्थोऽपि न सङ्गच्छते। तत्र हि शाके इत्युक्ता शरदामित्युक्तम्। शरदां शाके इत्यस्य कोऽप्यर्थो न भवति। स्वर्गतेन मित्रेण सदुक्तिकर्णा-मृतस्य वङ्गाक्षरलिखितमेकं पुस्तकमुपलब्धम्। तच्च पुस्तकं पञ्चदशशतमिते शकाब्दे लिखितम्। तदानीन्तनं वङ्गाक्षरं च मैथिलाद्यक्षरविकारादि-बहुलं नेदानीन्तनवङ्गाक्षरेण मिलति। सम्भाव्यते तस्मिन् पुस्तके लेखक-प्रमादोऽपि भूयानस्ति। यतः छन्दोऽपि न तावन्मिलति। अर्थोऽपि न सङ्गच्छते। एवं तावदक्षरस्य कूटता लेखकप्रमादश्चेति द्वयं तत्र मिलितम्।

तदेतत्, क्वचिदपि काचिच्छायगमन इति न्यायमनुहरतीति तस्मिन् पुस्तके कथमप्यास्था स्थापयितुं न शक्यते। अस्यातिकसमाजपुस्तकालये एकं सदुक्तिकर्णामृतमभिनवलिखितं वर्त्तते। तत्रापि पूर्व्वोक्तासङ्गत एव पाठो दृश्यते। अनुमीयते तदपि पुस्तकमुक्तादर्शपुस्तकानुसारेणैव लिखितमिति। संस्कृतविद्यालयेऽप्येकमभिनवलिखितं सदुक्तिकर्णामृतमस्ति। तत्र सप्तविंश-त्यधिकेत्यत्र षड्विंशत्यधिकेति पाठो विद्यते। परं षड् इत्यस्योपरिभागे सप्त इति लिखितमस्ति। एवं तत्र रसैकविंशे इत्यत्र रव्वेकविंशे इति पाठोऽस्ति। तत्र च रेफात् पूर्व्वं एकस्य द्वयोर्वाऽक्षरयोर्लेखनोपयुक्तं स्थान-मलिखितं वर्त्तते। तेन तल्लेखकोऽप्यादर्शपुस्तकस्य तमंशं स्पष्टं पठितुं न शशाक इत्यनुमीयते। द्वितीया त्वार्य्या संस्कृतविद्यालयपुस्तके समीचीना वर्त्तते। तद्यथा।

सवितुर्गत्या फाल्गुनविंशेषु परार्थहेतवे कुतुकात्।
श्रीधरदासेनेदं सदुक्तिकर्णामृतं चक्रे॥

प्रथमायामप्यार्य्यायां स्वर्गतमित्रदृष्टपुस्तकेऽशुद्धः पाठ आसीदित्यत्र न सन्देहः। मम तु इत्थं प्रतिभाति। प्रथमार्य्यायां शाके इत्यत्र याते इति पाठः। सप्तविंशेत्यत्र षड्विंशेति पाठः। द्वितीयार्द्धशेषांशे रसैकविंशे इत्यत्र रसाब्धवर्षे च इति पाठ इति। तथा सति गाथयाकालो मिलति। लक्ष्मणसेनवत्सरप्रवृत्तिस्त्रिंशदधिकसहस्रमितशाकवर्षे इति गाथायामुक्तम्। तथाच त्रिंशदधिकसहस्रसंख्यया षड़धिकनवतिसंख्याया योजने कृते षड्-विंशत्यधिकशतोपेतदशशतमितशाकवत्सरो लभ्यते। उक्तगाथा तावल्लक्ष्मण-सेनवत्सरप्रवृत्तिकालबोधनार्थमेव प्रवृत्ता। तस्यां संशयं कर्त्तुं कारणं न दृश्यते।

मकरन्दकारो रुचिदत्तोऽपि जयदेवमिश्रस्य शिष्यः तत्समानकालीन-एव। एतच्च,

अधीत्य रुचिदत्तेन जयदेवाज्जगद्गुरोः।
चिन्तामणौ प्रत्यमणौ प्रकाशोऽयं प्रकाश्यते॥

इति तत्कृतचिन्तामणिप्रकाशे तदुक्तौ ख्यायते । सोऽयं रुचिदत्तः देव-दत्तस्य पुत्रः,—इति तत्कृतग्रन्थे पुष्पिकादर्शनादुपलभ्यते ।

सोदरनगरनिवासी रुचिदत्तः सूरिमूर्द्धन्यः ।
चिन्तामणिप्रकाशं व्यरचयदाशिक्षितलोकौघम् ॥

इति तदुक्तिदर्शनात् सोदरनगरनिवासी स इत्यपि ख्यायते ।

चिन्तामणेरालोककारो जयदेवश्च न केवलं दार्शनिकः, कविरप्यासीत् । तत्कृत-प्रसन्नप्रसन्नराघव-नाटकस्य प्रस्तावनायां किन्त्वेवं दृश्यते ।

सूत्रधारः । कवीन्द्रः कौण्डिन्यः स तव जयदेवः श्रवणयो-
रयासीदातिथ्यं न किमिह महादेवतनयः ।
लक्ष्मणस्येव यस्यास्य सुमित्राकुक्षिजन्मनः ।
रामचन्द्रपदाम्भोजे भ्रमद्भृङ्गायते मनः ।

नटः । नन्वयं प्रमाणप्रवीणोऽपि श्रूयते । तदिह चन्द्रिकाचण्डातपयो-
रिव कवितातार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि ।

सूत्रधारः । क इह विस्मयः ।
येषां कोमलकाव्यकौशलकलालीलावतीभारती
तेषां कर्कशतर्कवक्रवचनोद्गारेण किं हीयते ।

एतद्दर्शनादवगम्यते तर्कशास्त्रटीकाकार एव नाटककार इति । इदम-प्यवगम्यते यदयं जयदेवः कौण्डिन्यः महादेवस्य पुत्रः सुमित्रायागर्भे समुत्पन्न-इति सुतरां गीतगोविन्दकारो जयदेवोऽस्माद्भिन्नः । तस्य हि पिता श्रीभोज-देवः माता च रामदेवी । तथा हि गीतगोविन्दपरिसमाप्तौ तेनोक्तम् ।

श्रीभोजदेवप्रभवस्य राम-
देवीसुतश्रीजयदेवकस्य ।
पराशरादिप्रियवर्गकण्ठे
श्रीगीतगोविन्दकवित्वमस्तु ॥

आलोककारस्य जयदेवस्य पक्षधर इति नामान्तरेणापि प्रसिद्धिरस्ति । तत्र च किंवदन्ती । स्वगृहे पञ्चाङ्गस्याभावमालोकयता गुरुणा बाल्ये जयदेवः

समादिष्टः, यत् पञ्चमासस्य पञ्चाङ्गं तावल्लिखित्वा आनीयतामिति। स तु कस्यचित् प्रतिवेशिनो गृहं गत्वा पञ्चमासस्य पञ्चाङ्गं दृष्ट्वा आगतवान्। ततः किमिति पञ्चाङ्गं लिखित्वा नानीतवानसीति गुरुणा पृष्टः स प्रत्युवाच। पञ्चमासस्य पञ्चाङ्गं दृष्ट्वा समागतोऽस्मि, तत्सर्व्वमेव स्मृतिप्रत्युपस्थितं वर्त्तते किं लेखनेनेति न लिखितं। ततो गुरुणाऽऽदिष्टः पञ्चमासस्य तिथिनक्षत्रयोगादिकं तत्परिमाणञ्च यथावदुक्तवान्। ततः सन्तुष्टो गुरुस्तं पक्षधरनाम्नाऽभिहितवान्। ततः प्रभृति तस्य पक्षधरनाम्ना प्रसिद्धिर्जाता। अतएव जयदेवकृतस्यालोकग्रन्थस्योपरिटीकां रचयता गदाधरेण पक्षधरनाम्ना

आलोककारस्य निर्देशः कृतः। तद्यथा।

निगूढमाविष्कुरुते प्रयत्नाद्-
गदाधरः पक्षधरस्य भावम्।

पक्षधरमिश्रेण सह तार्किकशिरोमणेरघुनाथस्य संवादआसीदिति किंवदन्ती प्रचरति। रघुनाथशिरोमणिः किल पक्षधरमिश्रसकाशं गत्वा सामान्यलक्षणां खण्डयामास। ततः पक्षधरमिश्रस्तमुद्दिश्य इदमुक्तवान्,

वक्षोजपानकृत्, काण, संशये जाग्रति स्फुटम्।
सामान्यलक्षणा कस्मादकस्मादपलप्यते। इति।

तदनेन तदानीं पक्षधरमिश्रो वयसा वृद्धतरः शिरोमणिश्च वयसा न्यूनतर इति प्रतीयते। यतः पक्षधरमिश्रः, वक्षोजपानकृत्—इति शिरोमणिं संबोधयाञ्चकार। परं स पक्षधरमिश्र आलोककारात् जयदेवापरनामधेयात् पक्षधरमिश्रादन्य इति सम्भाव्यते। तत्रेदं बीजम्। पूर्व्वमुपदर्शितात् कारणात् जयदेवापरनामधेयः पक्षधरस्तावत् एकोननवत्यधिकैकादशशतमितशकवर्षात् पूर्व्वमासीदिति स्थितम्। रघुनाथशिरोमणिश्चैतन्यश्चेति द्वावपि सहाध्यायिनौ वासुदेव सार्व्वभौमस्यान्तेवासिनौ। चैतन्यश्च समाधिकचतुर्द्दशशतमितशकाब्दे प्रादुरासीत्। तथाच चैतन्यचन्द्रोदये।

शाके चतुर्दशशते रविवाणियुक्ते
गौरोहरिर्धरणिमण्डल आविरासीत् ॥

तस्याविर्भावकालात् परत एव तयोरध्ययनसम्भवात् आलोककारेण पक्षधरमिश्रेण सार्द्धं शिरोमणिभट्टाचार्य्यस्य संवादः कथमपि न सम्भवति। सुतरां स पक्षधरमिश्र आलोककारपक्षधरमिश्रादन्य इति सिद्धम्। तदेवमालोककारपक्षधरमिश्रायां समानकालीनो वचिदत्त इति स्थितम्।

कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकारो हरिदासभट्टाचार्य्यो रघुनाथशिरोमणेः पूर्ववर्त्ती प्रकाशकारात् परवर्त्तीत्यसन्देह एव। तदीयव्याख्यायां प्रकाशस्योल्लेखो हि दृश्यते। सम्भाव्यते आलोककारादपि परवर्त्ती स इति। शिरोमणिकृतदीधितेरुपरि टीकां कुर्व्वाणा मथुरानाथजगदीशगदाधरभट्टाचार्य्यास्तु शिरोमणेः परवर्त्तिनः एव। जगदीशगदाधरौ समकालवर्त्तिनौ। तदानीं जगदीशः प्राचीनः गदाधरस्तु नवीनः। तयोरपि पूर्व्ववर्त्ती मथुरानाथः। दीधितेष्टीकाकारो भवानन्दस्तु मथुरानाथात् पूर्व्ववर्त्तीति सम्भाव्यते। कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकर्त्ता रामभद्रस्तु जगदीशस्यान्तेवासी। रघुनाथशिरोमणिः प्रसिद्धस्मार्त्तरघुनन्दनस्य पूर्व्ववङ्गवास्तव्य आसीत्। गदाधरोऽप्युत्तरवङ्गवास्तव्यः। पश्चान्नवद्वीपे अधीत्य तत्रैव निवासं चक्रुः। तदेवं नवद्वीपे ये प्रसिद्धा ग्रन्थकारा आसन्, ते प्रायो वङ्गदेशीया एवेति ज्ञायते।

अथेदानीं इहोल्लिखितानां प्रसिद्धानां नैयायिकानां पौर्व्वापर्य्यक्रमेण नामान्युपन्यस्यन्ते।

गौतमः	न्यायसूत्रकारः।
वात्स्यायनः	भाष्यकारः।
उद्योतकरः	वार्त्तिककारः।
वाचस्पतिमिश्रः	न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकाकारः।
उदयनाचार्य्यः	न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यपरिशुद्ध्यादिकारः।
श्रीधराचार्य्यः	न्यायकन्दलीकारः।

श्रीहर्षः	खण्डनकारः ।
गङ्गेश्वरः	तत्त्वचिन्तामणिकारः ।
वर्द्धमानः	प्रकाशकारः ।
जयदेवः (पक्षधरमिश्रः)	आलोककारः ।
रुचिदत्तः	मकरन्दादिकारः ।
हरिदासः	कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्याकारः ।
रघुनाथशिरोमणिः	दीधित्यादिकारः ।
भवानन्दसिद्धान्तवागीशः	दीधितिटीकादिकारः ।
मथुरानाथतर्कवागीशः	,,
जगदीशतर्कालङ्कारः	,,
रामभद्रसार्व्वभौमः	कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यादिकारः ।
गदाधरभट्टाचार्य्यः	दीधितिटीकादिकारः ।

कलिकाता-महानगर्य्यां
राजकीयसंस्कृतविद्यालयः
शकाब्दाः १८१६ ।

श्रीचन्द्रकान्तदेवशर्म्मा ।

इति, श्रुतानुरोधेन तथा कल्प्यताम्। व्यापारद्वारा

मैवम्। चिरध्वस्तस्य व्यापारसत्त्वे कारणत्वमिति निरुपाध्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्त्यवधारणात्। न चाप्रयोजकत्वं, यागो यदि चिरध्वस्तत्वे सति सव्यापारो न स्यात्, स्वर्गसाधनं न स्याद्दृष्टवदिति विपक्षबाधकात्। न चात्र कारणताग्राहकाभाव उपाधिः, तेनापि समं व्याप्त्यवधारणेन तस्याप्यापादनात्।

तथापि देवताप्रीतिर्यागव्यापारोऽस्तु। न च तत्र मानाभावः, यजिधातोः पूजार्थतया तस्याराध्यप्रीतिहेतुक्रियात्वात्। तथाच यागस्य देवताप्रीतिसाधनत्वेन कालान्तरभावि स्वर्गं प्रति तद्द्वारा साधनतोपपत्स्यते। प्रीतेः क्षणिकत्वेऽपि तदनुभवजनितसंस्कारद्वारा तत्सम्भवात्।

अत्राहुः। देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागेन देवताप्रीतिर्जन्यत इत्यत्र मानाभावः। यज देवपूजायामिति शाब्दिकस्मृतिः, स्मृतित्वादेव न स्वतः प्रमाणम्। तन्मूलञ्च मानान्तरं नास्त्येव। न वा स्वर्गस्य प्रीतदेवतासाध्यत्वे मानम्। वस्तुतो लाघवात् कर्तृगतफलावसानिकव्यापारस्य कल्पनाच्च देवताप्रीतिर्व्यापारः। न च स्वर्गभागिदेहान्तरमेव तद्व्यापारः, प्रलये विच्छेदेऽपि तद्व्यापारानुवृत्तेः। शरीरस्य च कार्य्यद्रव्यतया अभावात्। नापि ध्वंसएव तद्व्यापारः, तस्यानन्त्येऽपि स्वभावात् सावधिफलजनकत्वमिति वाच्यम्। प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वादिति संक्षेपः।

प्रकृते। व्यापारेति। न च प्रकृते तथेति शेषः। कारणस्या-

कथञ्चित् स्यात्। न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्यापारि-भावः। कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते। अव्यवधानेन पूर्व्वकालनियमश्च तत्त्वम्। अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेत्। न। पूर्व्वभावनियममाचस्य कारणत्वात्। कार्य्यानुगुणावान्तरकार्य्यस्यैव व्यापारत्वात्। कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यवहारात्। लाक्षणिकोऽसाविति चेत्। न। मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात्।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य कर्तृत्वम्। तथाच लोकयाचाविप्लव इति चेत्। न। सत्यपि सुते कदाचित्तदकरणात् तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्व्वाहकतया तस्य

वान्तरव्यापारयोगः, यागस्य न स्वर्गकारणं, कार्य्याव्यवहितप्राक्-कालसत्त्वस्य कारणत्वादित्यर्थः। अचाव्यवहितत्वमतन्त्रं, गौरवात्। अतएव न सहभावेन कारणत्वम्। न च विनश्यद्वस्त्रसमवायिनः कारणत्वापत्तिः, तावता समवायिकारणस्यैव तथात्वादिति परिहरति। पूर्व्वभावेति। कार्य्येति। यज्जन्यं सज्जन्यजनकं, सएव तस्य व्यापार इत्यर्थः। कृषीति। यथा माघमासीयभूकर्षणस्य पाकज-परम्पराव्यापारद्वारा हेमन्तभाविशस्यजनकत्वम्। यथा वा दग्ध-मूलीकषायपानस्य धातुसाम्यद्वारा भाविज्वरशान्तिजनकत्वमित्यर्थः। व्यवहितस्य कारणत्वेऽतिप्रसङ्गमाह। अस्त्विति। येन विना यत्का-रणत्वं न निर्व्वहति तस्य स व्यापारः, न च पितुः कारणत्वं पुत्रं

व्यापारत्वायोगात्। यं जनयित्वैव हि यं प्रति यस्य पूर्व्वभावनिर्व्वाहः, सएव तं प्रति तस्य व्यापारोनापरः। यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः। तस्य ह्यन्वयव्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा। तथेहापि। न चेदेवं, तदापि ब्रह्मभिद्दुरशरविमोक्षसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न स्यात्। स्याच्च स्वनिवेशनशयानस्य तत्पितुरिति। एतेनोभयं वेति निरस्तम्।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म्मएव कार्य्यत्वं विधिः। सर्व्वोहि कर्त्तव्यमेतदिति प्रत्येति। ततः कुर्य्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्त्तते इति चेत्। न। कर्त्तव्यं मयेति कृत्यध्यवसायार्थोवा स्यात्, कर्त्तव्यं मयेत्युचितार्थोवा स्यात्? तत्र प्रथमः सङ्कल्पान्न भिद्यते। व्यवहितकार्य्यसङ्कल्पोहि कर्त्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्य्यसङ्कल्पस्तु कुर्य्यामिति। स च न

विना न निर्व्वहतीति न स व्यापार इत्याह। सत्यपीति। तदेव स्पष्टयति। यं जनयित्वेवेति। यदि च कार्य्यसमानकालस्यैव कारणत्वं, तदा तदाप्यनिष्टमित्याह। न चेदेवमिति। उभयं वेति। कार्य्यत्वमपूर्व्वत्वञ्च लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। कृत्यध्यवसायः, कृत्यनुकूलेच्छा। उचितार्थोऽर्हार्थः। तत्रैव कृत्यविधानादिति भावः। व्यवहितेति। प्रवृत्त्यपेक्षयेति शेषः। स चेति, उभयरूपोऽपि सङ्कल्पः।

लिङर्थः। सत्तामात्रेण प्रवर्त्तनादित्युक्तम्। तदेतत् कर्त्तव्यतायां जातायां प्रवर्त्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तैर्ज्ञातायामिति गृहीतम्।

औचित्यन्तु क्रियाधर्म्मः प्रागभाववत्त्वं, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्त्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा? प्रथमे कुतश्चिदपि न निवर्त्तेत। द्वितीये दुःखेऽपि तथाविधे प्रवर्त्तेत। तृतीये तु वक्ष्यते।

अस्तु तर्हि करणधर्म्मः। न। करणं हि शब्दः, तद्धर्म्मोऽभिधा वा स्यात्, तदर्थो भावनादिर्व्वा, तद्धर्म्म-इष्टसाधनता वा? न प्रथमः।

तस्याज्ञातस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रवर्त्तकज्ञानाविषयत्वादित्यर्थः। सङ्कल्पविधिवादिनमुपहसति। तदेतदिति। शक्यत्वं, कृतिसाध्यत्वमित्यर्थः। कुतश्चिदिति। अनिष्टादपीत्यर्थः। तृतीये इति। इष्टसाधनार्थत्वनिरासेनेत्यर्थः। तद्धर्म्मोऽभिधा वेति। वाक्यार्थज्ञानानुकूला भावना-शब्दव्यापारादिपदवाच्या अभिधा शब्दधर्म्मो वा लिङर्थः। तदाहुर्भट्टपादाः।

"अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः।
अर्थात्मभावना चान्या सर्व्वाख्यातेषु गम्यते"—इति।

तदर्थो भावनादिर्व्वेत्यत्र (१)करणमित्यनुषञ्जनीयम्। लिङर्थो-

---

(१) करणमित्यनुरञ्जनीयमिति यदि हि धर्म्मविकल्पएवायमपि स्यात्, तदाऽस्य पृथगदोषात् न्यूनत्वापत्तिः। करणविकल्पे च शब्दः

अस्वत्वादप्रवृत्तेश्च नाभिधाऽपि गरीयसी।
बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः॥ १३॥
सङ्गतिप्रतिसन्धानाधिकायां तस्यां प्रमाणाभावात्।
अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्यव्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः। विषय-

भावनादिः प्रयत्नादिः करणं, तद्धर्म्म इष्टसाधनता वेत्यर्थः।

पराभिमतशब्दधर्म्मस्वरूपाभिधायां मानाभावादित्याह। अस्व-त्वादिति। तत्सत्त्वेऽपि पदान्तरेण तदुपस्थितौ ततोऽपि न प्रवृत्ति-रित्याह। अप्रवृत्तेश्चेति। सर्व्वत्रान्यत्र पक्षेषु बाधकसत्त्वात् परिशेषे-णाभिधा लिङर्थ इत्यपि नास्ति, तत्रापि बाधकसत्त्वादित्याह। बाधकस्येति।

ननु शब्दस्य वाक्यार्थधीकारणत्वात् तस्य व्यापारेण भाव्यम-वश्यमित्यभिधैव तद्व्यापारः। किञ्च, पदानां प्रत्येकमर्थज्ञानाजनक-त्वादाशुविनाशितया क्रमभावितया च तन्मेलकस्याभावादर्थज्ञाना-नुपपत्त्या अभिधा कल्प्यते इत्यत आह। सङ्गतीति। सङ्गतिस्मृति-रेव पदस्यावान्तरव्यापारः, एकस्मृतिविषयानुपूर्व्वीविशेषविशिष्टपद-मालैव पदार्थस्मृतिव्यापारा वाक्यार्थधीकरणमिति न तत्र मान-मित्यर्थः।

प्रयत्नादिश्च करणत्वेन विकल्पितः, तद्धर्म्मश्चाभिधा इष्टसाधनता वेति विकल्पद्वयं पर्य्यवस्यति। तच्च दूषितमेव। किञ्च, धर्म्मविकल्प-पक्षे प्रयत्नादेः शब्दधर्म्मत्वाभावाद्विरोध इति भावः।

तथाऽपि च* स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवद्धेतुभावाविरोधात्। अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः। बालानां तदभावे-

ननु सङ्गतिस्मृतिर्न शब्दव्यापारः, व्यापारिणं विहायान्यत्रात्मनि तत्समवायात्, ततो यः शब्दसम्बन्धस्तद्व्यापारः साऽभिधा स्यादित्यत आह। अन्येति। यथाऽऽत्मसमवेतमपूर्वं यागादेः करणस्य व्यापारः, तथा सङ्गतिस्मृतिरपि तादृशी शब्दव्यापार इत्यर्थः। अतएव, यद्व्यापारे कर्त्तृ तदेव करणं, यथा पाककरणानि काष्ठानि ज्वलनावान्तरव्यापारकर्त्तृणि, न च [१]स्वविषयज्ञाने शब्दः कर्त्ता किन्तु कर्मेत्यपास्तम्। कर्त्तृपदस्य मुख्यार्थतायामचेतनस्य व्यापारासम्भवात्, हेतुमात्रविवक्षायाञ्च [२]प्रकृतेऽप्यदोषादिति भावः।

[३]ननु व्यापारी व्यापारकारणं भवति, न च सङ्गतिस्मृतौ पदं कारणम्। अतः शब्दजन्याभिधा मन्तव्येत्यत आह। विषयतायामपीति। यथा लिङ्गस्य स्वविषयपरामर्शे विषयतया हेतुत्वं, तथा शब्दस्यापि सङ्गतिस्मृतावित्यर्थः। अस्मन्मते स्मृतेर्विषयाजन्यत्वेऽपि परमतेनेदमुक्तम्। अस्तु वा शब्दव्यापारोऽभिधा लिङ्वाच्या, तथापि

* विषयतायामपि,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

(१) स्वविषयज्ञाने, सङ्गतिग्रहरूपशब्दव्यापारतया अभिहिते इत्यर्थः।

(२) प्रकृतेऽपीति विषयतया कथञ्चित् लिङ्गवद्धेतुत्वादिति मूलएवोक्तत्वादित्यर्थः।

(३) तदेव दर्शयितुं शङ्कते नन्विति।

ऽपि तद्भावात्। शब्दान्तरेण तत्त्वाविशाममप्यप्रवृत्तेः।

न च विलक्षणैव सा लिङ्गोविषयः। तद्वैलक्षण्यं प्रतीतिं* प्रति चेत्, अर्थविशेषोऽपि स्यात्। प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत्, अभिधासमवेतं तदिति कुतः? तत्सन्नि-

नाशौ प्रवृत्तिहेतुः [1]अपुरुषार्थत्वादित्याह। अधिकत्वेऽपीति। अभिधायामव्युत्पन्नानामभिधाज्ञानाभावेऽपि प्रवृत्तिसत्त्वादित्याह। बाला-नामिति। अभिधादिपदैरभिधां ज्ञातवतोऽप्यप्रवृत्तेरित्याह। शब्दा-न्तरेणेति।

अथाभिधादिपदात्तत्सामान्यज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः। लिङ्गभिधेय-विलक्षणाभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकस्य ततोऽनुत्पादात्, अतएव नाख्या-तान्तरेण तज्ज्ञानेऽपि प्रवृत्तिः, अचाह। न चेति। प्रतिपत्तिं प्रतीति। प्रतिपत्तिविशेषकमित्यर्थः। अर्थविशेषोऽपीति। अर्थविशेषं विना बुद्धिविशेषस्यानुत्पत्तेरित्यर्थः। यदि प्रवर्त्तकज्ञानविशेषादेव सोऽर्थः प्रतीयते; तदा लोके [2]यत्प्रतीयमानं प्रवर्त्तकत्वेन ज्ञातं तत्-लिङ्गं वाच्यम्। न चाभिधायां तत्सम्भवतीति भावः।

अथाभिधाज्ञानमात्रस्याप्रवर्त्तकत्वात् प्रवृत्त्यैव तद्वैलक्षण्यमनुमेयं, तत्राह। प्रवृत्तिमात्रमिति। तदिति। अभिधायाः सन्निहितत्वा-

* प्रतिपत्तिं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

(१) अपुरुषार्थत्वादिति पुरुषार्थसुखादिप्रतिसन्धानं विना प्रवृत्त्यभावा-दिति भावः।

(२) यत्प्रतीयमानमिति इष्टसाधनत्वादिकमित्यर्थः।

धानादिति चेत्। न। अनियमात्। अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेत्। न। प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तत्त्व-त्वात्। तत्सन्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात्। शब्दैकवे-द्यत्वे चाव्युत्पत्तेः।

प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम्। न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्त्तते। इष्टसाधनता तु स्यात्। सर्वो हि मया क्रियमाणमेतन्मम समीहितं साधयिष्यतीति प्रतिसन्धत्ते, तत इच्छति कुर्य्यामिति, ततः करोतीति सर्व्वानुभवसिद्धम्।

त्तदेलक्षणं प्रवर्त्तकमित्यर्थः। नानियमादिति। बौद्धसन्निधानं धात्वर्थे इष्टसाधनत्वे चास्तीत्यर्थः। प्रवृत्तिहेतुत्वस्य निषेधः प्रमा-णान्तरात्, विधिवादसन्निधेर्व्वा? आद्ये, प्रवृत्तिहेतुत्वेति। अन्त्ये, तत्सन्निधीति। यथाऽभिधायां विधिसन्निधिनिषेधोऽशक्यः, तथा धात्वर्थादावपीत्यर्थः।

ननु मानान्तरादभिधाज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिः, लिङादिपदैक-वेद्याभिधाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वादित्यत आह। शब्दैकेति। एवं तत्र लिङादिशक्तिग्रहएव न स्यात्, मानान्तरेण तदनुपस्थितेरित्यर्थः। न हीति। प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या हि तद्धेतुः कश्चिदित्येव ज्ञानं स्यात्, न च तत्प्रवर्त्तकमित्यर्थः। द्वितीयं पक्षमाह। इष्टसाधनता त्विति। करणधर्म्मोविधिरिति शेषः। तदुपपादयति। सर्व्वोहीति। मये-

तदयं व्युत्पित्सुर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छाम-वाप्तवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्गशाविणः प्रवृत्तिकारण-मनुमिनोति।

त्यादिनाऽसाध्ये कृत्यसाध्ये स्वकृत्यसाध्ये च प्रवृत्तिर्निवारिता।

तदयमिति। ननु कार्य्यत्वमेव विधिः। तथाहि। ज्ञानस्य कृतावुत्पाद्यायां चिकीर्षाऽतिरिक्तं न कर्त्तव्यम्। सा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यविषयेच्छा। पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्। पाकं कुर्य्यामित्यस्य पाकं कृत्या साधयामीति विवरणाच्च। सा स्वकृतिसाध्यताज्ञानसाध्या। इच्छायाः स्वजनकज्ञानसमानप्रकारकत्वनियमात्। अतएव स्वकृतिसाध्ये प्रवर्त्तते, न त्विष्टसाधनेऽपि स्वकृत्यसाध्ये।

अथ कृत्या साध्येऽपि विषभक्षणादावप्रवृत्तेरिष्टसाधनत्वमादाय विधिः। न च तत्रानिष्टसाधनताज्ञानं प्रतिबन्धकम्। प्रवृत्तौ तदभावस्य हेतुत्वे गौरवापत्तेः। तद्वरं लाघवादिष्टसाधनत्वं विषयतावच्छेदकमस्तु। न च, प्रवृत्तेः पूर्व्वमनिष्टसाधनताज्ञानविरह उभयसिद्धः, इष्टसाधनताज्ञानञ्च सन्दिग्धम्, अतो युगपदुपस्थित्यभावाच्च लाघवावतार इति वाच्यम्। त्वयाऽपि प्रवृत्तेः पूर्व्वमिष्टसाधनताज्ञानविनियोगस्वीकारात्। यच्च शब्दादनुमानाद्वा तदधिगतं, तच्च तदभावाच्च। तस्माद्विषभक्षणादौ तृप्त्यादौ च प्रत्येकं व्यभिचारात् कृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनत्वं विधिरिति।

न। विषभक्षणादौ स्वकृतिसाध्यत्वाभावात्। न हि कश्चिद्विष-भक्षणं चिकीर्षति ततः करोतीति दृश्यते। [१]जीवनयोनिकृति-साध्यञ्च तत्र भवत्येव। न चान्या कृतिरस्ति।

अथेष्टसाधनताभ्रमानन्तरं विषभक्षणमपि चिकिर्षाजन्यकृति-साध्यम्, अतो विशेषदर्शनेऽपि तत्र प्रवर्त्ततेति चेत्। न। द्विधा हि कृतिरनुभूयते; बलवदनिष्टजनिका यथा विषभक्षणादौ, तदजनिका च यथा पाकादौ। तदिह बलवदनिष्टाजनककृतिसाध्यत्वं विवक्षितम्। न च विषभक्षणे तदस्ति।

अतएव तत्र प्रथममिष्टसाधनतया तथाविधकृतिसाध्यत्वमविद्यमानमवगत्य प्रवर्त्तते, प्रवृत्त्यनन्तरञ्च बलवदनिष्टहेतुकृतिसाध्यत्वं विरोधि तत्रावगतमिति न प्रवर्त्तते।

तथाभूतकृतिसाध्यत्वं पूर्व्वानुभूतं स्मृत्वा प्रवर्त्ततेति चेत्। न। विशेषदर्शनेन भ्रमाहितसंस्कारोन्मूलनात्। अन्यथेष्टसाधनतास्मरणेऽप्यप्रतीकारात्। न चैवं श्रमेऽपि प्रवर्त्तेत, स्वेच्छाजन्यकृतिसाध्यस्य विवक्षितत्वात्। श्रमस्य च नियमतोऽन्येच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं, दुःखत्वेन तत्रेच्छाविरहात्। अतएव स नान्तरीयक इत्युच्यते। न चैवमिच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गः, कृतौ परिचायकमात्रत्वात्।

---

(१) ननु चिकीर्षाजकृतिसाध्यत्वाभावेऽपि जीवनयोनिकृतिसाध्यत्वं स्या-दित्यत आह जीवनेति।

यद्वा, कृतौ स्वरूपसतीच्छा जनिका, [१]इच्छायान्तु तज्ज्ञानं जनकमस्तु, को विरोधः। न हि यदेकत्र स्वरूपतो हेतुस्तज्ज्ञानमन्यत्र न जनकम्। एवं चिकीर्षाहेतुतया कृतिसाध्यताज्ञाने व्यवस्थिते विषभक्षणादौ व्यावर्त्तकं कृतिवृत्ति [२]बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमेव, न त्विष्टसाधनत्वम्। कृतिवृत्तिधर्म्मापेक्षया वहिरङ्गत्वात्। [३]जीवनयोनिकृतिजन्यप्राणादिसञ्चारनिवृत्त्यर्थमावश्यकत्वात्। [४]भोगचिकीर्षायां व्यभिचाराच्च।

---

(१) इच्छायान्त्विति चिकीर्षायामित्यर्थः। तथाचेच्छाज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वप्रसङ्गोवारितएव, कृतौ स्वरूपसदिच्छायाएव हेतुत्वाभ्युपगमादिति भावः। वस्तुतश्चिकीर्षाहेतुज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वमितीच्छाज्ञानस्य चिकीर्षाहेतुत्वे प्रवर्त्तकत्वापत्तिरिति प्रथमकल्पएव साधुरिति।

(२) यद्यपि बलवदनिष्टाजनकत्वं कृतौ विशेषणीकृतं प्राक्, तथापि चिकीर्षाविशेषणत्वेऽपि न दोषइत्याशयवानाह बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाधीनत्वमिति। वस्तुतो बलवदनिष्टाजनकत्वे सति चिकीर्षाधीनत्वमित्यर्थः। तथाच न पूर्व्वविरोधः, क्वचित्तु बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्ययत्नचिकीर्षाधीनत्वमिति पाठः। तत्र बलवदनिष्टाजनकचिकीर्षाजन्ययत्ने यच्चिकीर्षाधीनत्वमुक्तरूपं, तदेव विशेषणमिति योजनया तादृशार्थलाभ इत्याहुः।

(३) ननु यागस्येव कृतेरपीष्टसाधनत्वं धर्म्मइति तुल्यमेवान्तरङ्गत्वमतआह जीवनयोनिनेति। यद्यपि तद्व्यावर्त्तकं चिकीर्षाधीनत्वमात्रं न तु बलवदनिष्टाजनकत्वमपि, तथापि मधुविषसंपृक्तान्नभोजनव्यावृत्त्यर्थं तदावश्यकमिति भावः।

(४) भोगेति तस्य स्वतः पुरुषार्थत्वेनेष्टसाधनत्वाभावादित्यर्थः।

न चोपायचिकीर्षेष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् तृप्तीच्छावदिति वाच्यम्। साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकत्र ज्ञातुमशक्यत्वात्। असिद्धतां सिद्धताञ्चादाय तयोर्व्यवस्थितेः। न च [१]यद्वस्तुतः कृतिसाध्यं तदिष्टसाधनमिति ज्ञायते इति युक्तम्। [२]कृतिसाध्यतोत्तीर्णज्ञानात् चिकीर्षाऽनुत्पत्तेः। अपि च, साधनत्वस्य सिद्धमात्रधर्मत्वात् साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि। न हि कश्चित्कृतिसिद्धमिच्छति। अतोऽसुन्दरे तृप्त्यादौ नेच्छा तत्साध्येष्टज्ञानात्।

अथ तादृशकृतिसाध्यत्वे कृतिर्न विशेषणम्, असत्त्वात्। सत्त्वे वा, कृतौ सत्यां कृतिसाध्यताज्ञानं, तथा ज्ञाने च कृतिरित्यन्योन्याश्रयः। नोपलक्षणम्, अनतिप्रसक्तोपलक्ष्याभावादिति चेत्। न। ज्ञाने विषयतया कृतेर्विशेषणत्वात्। साध्ये च प्रवृत्तिविषये परिचायकतयोपलक्षणत्वात्। अन्यथेष्टसाधनतापक्षेऽपीष्टस्य तथाविधविकल्पग्रासात्।

ननु तादृशकृतिसाध्यत्वं कृतेः प्राक्कथमवगन्तव्यम्? न प्रत्यक्षात्। कृतिसाध्यत्वज्ञानाच्चिकीर्षा ततः कृतिः कृतौ सत्यां प्रत्यक्षेण कृतिसाध्यताज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात्। कृतिसाध्यतोत्तीर्णे चिकिर्षाकृत्योरसम्भवाच्च। नानुमानात्। कृतक्रियमाणयोः पक्षत्वे कृतिसाध्यतोत्तीर्णत्वेन बाधात्, भाविपक्षत्वे चाश्रयासिद्धेः।

---

(१) वस्तुत इति यदा कदापीत्यर्थः।

(२) कृतिसाध्यतोत्तीर्णेति सिद्धत्वज्ञानादित्यर्थः। अन्यथा साधनत्वस्यैवायक्षादिति भावः। शेषं शब्दप्रकाशे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम्।

उच्यते । पाकोमत्कृतिविशेषसाध्यः मत्कृतिं विनाऽसत्त्वे सति मदिष्टसाधनत्वात् मद्भोजनवत् । यस्य यदिष्टसाधनं यदा यत्कृतिं विना न सिध्यति, तत् तदा तत्कृतिविशेषसाध्यमिति व्याप्तेः । अप्रसिद्ध-स्येष्टसाधनत्वाभावात् ।

न च पक्षानुपपत्तिः, पाके कृतिसाध्यत्वं हि सिध्यत् सिद्धे बाधा-दनागतं पाकमादाय सिध्यति, पक्षतावच्छेदकधर्म्मसामानाधिकरण्यं साध्यमानस्य हेतुना सिध्यतीत्यनुमाने क्लृप्तत्वात् । यथा प्रसिद्धवह्नि-बाधेऽपि वह्निमात्रं न बाधितमित्यप्रसिद्धोऽपि वह्निः सिध्यति, तथा प्रसिद्धपाके कृतिसाध्यत्वबाधेऽपि पाकमात्रे न बाधितमित्यप्रसिद्धं पाकमादाय सिध्यति । अप्रसिद्धयोः पक्षसाध्ययोः सिद्धावविशेषात् ।

तथापि प्राथमिकत्वादावश्यकत्वाच्च लिङ्गज्ञानमेव प्रवर्त्तकमस्तु । न च लाघवात् कृतिसाध्यत्वं तथा, तदा कृतिसाध्यत्वानुमितौ मानाभावेन युगदुपस्थित्यभावादिति चेत् । न । लिङ्गज्ञाने कृति-साध्यत्वाप्रकाशे तत्प्रकारकचिकीर्षायां तस्याहेतुत्वात् ।

ननु कृतिसाध्यत्वस्य विधित्वे न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र विध्यर्थ-निषेधानुपपत्तिः । कलञ्जभक्षणं न कृतिसाध्यमित्यस्यायोग्यत्वात् । न । तत्रापूर्व्वस्य लिङर्थत्वेन कलञ्जभक्षणप्रवृत्तं प्रति कलञ्जभक्षणा-भावविषयकापूर्व्वस्य कृतिसाध्यत्वेन बोधनात् । न चानादित्वेन प्राग-भावो न साध्यः, भक्षणप्रवृत्तस्य हि भक्षणप्रागभावस्तत्कृतिं विनोत्तर-काले न भवति तत्कृत्या तु भवतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्कृतिसाध्य-एवानुभूयते । न हि कृत्यनन्तरक्षणे घटस्वरूपं कृत्यधीनमित्यतो-ऽन्यत् कृतिसाध्यत्वं घटे । इयांस्तु विशेषः । क्वचित् कृत्यधीनः प्राक्काल-

योगः क्वचिदुत्तरकालयोग इत्युभयोरपि योगक्षेमयोः कृतिसाध्यत्वमानुभविकम्। (१)अतएवेदं मत्तोभूतमिति व्यवहारः।

ननु कृतौ नष्टायां सत्रपि धर्म्मो न कार्य्यः, तथा सति कथमपूर्व्वं कार्य्यं कामिनोऽन्वयः? आशुविनाशितया क्रियातुल्यत्वात्। मैवम्। यद्वृत्ति काम्यसाधनत्वं तत्र कार्य्यताबुद्धिः प्रयोजिका, न तु कार्य्यताविशिष्टस्य काम्यसाधनताविशिष्टतेति व्याप्तिः। तस्मात् कृतिसाध्यत्वमेव विधिः।

अत्रोच्यते। कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे तृप्तोऽपि भोजने प्रवर्त्तेत। तथा विशेषदर्शनेऽपि चैत्यवन्दनादौ।

अथ स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यं कार्य्यताज्ञानं प्रवर्त्तकम्। तथाहि। काम्ये पुरुषविशेषणं कामना, ततः काम्यसाधने यागपाकादौ कार्य्यताज्ञानम्। नित्ये च कालशौचादि स्वविशेषणम्। तृप्तस्य तृप्तौ कामनाविरहेणेष्टसाधनताज्ञानाभावात् न तथा बोधः। विशेषदर्शने च भ्रमदशायामिव चैत्यवन्दने नेष्टसाधनताज्ञानं, येन तज्जन्यकार्य्यताबोधात् प्रवर्त्तेत।

मैवम्। कृतिसाध्यत्वज्ञाने लाघवादिष्टसाधनत्वस्यैवावच्छेदकत्वात्। न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं तत्र विशेषणं, गौरवात्। न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः, निर्विशेषितयोस्तयोरविरोधात्। तदा साध्यत्वसाधनत्वयोरेव विरोधात्। तथात्वस्य चानभ्युपगमात्। अन्यथा साध्यत्वसाधनत्वयोरन्यतरमेव स्यात् पाके,

(१) अतएवेदं मत्तोऽभूतमित्यत्राकारप्रश्लेषः, अभवनस्य प्रागभावरूपत्वादित्यर्थः। अतएव क्वचित् मत्तो न भूतमित्येव पाठः।

न तु समयभेदादुभयम्। तस्मात् समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोर्ज्ञानमबाधितम्। न चैवं गौरवं, समयभेदस्य प्रवृत्तावनुपयोगात्, ज्ञानोत्पत्तावेव तदुपक्षयात्।

कथं वा इष्टसाधनत्वेन कार्य्यत्वानुमानं, पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरसत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गात्। समयभेदेन तयोरविरोध इति तु तुल्यम्। अपि च, स्वविशेषणवत्ताज्ञानजन्यकार्य्यताज्ञानाभावात् कथं सुखे चिकीर्षा?

अथोपायचिकीर्षायां तद्धेतुः। इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयः, तदा सुखे चिकीर्षा; नो चेदिच्छामात्रमित्युभयं चिकीर्षाहेतुः। तर्हीच्छाहेतुज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा भासते, तदा चिकीर्षा; नो चेदिच्छामात्रमित्यनुगतमेव सुखतदुपायचिकीर्षाहेतुरस्तु, लाघवात्। सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनत्वज्ञानस्यापि इच्छाहेतुत्वात्। अतएव पाकादाविष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा, वृष्ट्यादाविष्टसाधनताज्ञाने तु न तद्विषय इतीच्छामात्रम्। सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाहेतुत्वावधारणात्।

परमार्थतस्तु, दैवाधीनवृष्टीच्छादौ स्वतोऽसुन्दरविषयेच्छामात्रं प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणं क्लृप्तम्। अतः पाकादिचिकीर्षाऽपि तज्जन्या। न हि यज्जातीयं प्रति यत्कारणं गृहीतं, तदतिपत्य तद्भवति। न च चिकीर्षान्यत्वे सत्युपायेच्छात्वं तत्र तन्त्रं, गौरवात्। न च साधनत्वज्ञानमिच्छाविरोधि, निर्व्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात्।

यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानाद्वृष्ट्यादाविच्छेत्युक्तम्। तन्न। असिद्धत्वावाद्या- वतोवृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्तेस्तत्त्वावश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यम्, इच्छानुरोधा- च्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधात्। कृष्टिसाधनत्वमादायैवेष्टसाध्य- त्वग्रहाच्च। एवञ्चेष्टसाधनतामात्रज्ञानात् कृतिसाध्यताप्रकारिकेच्छा नोत्पत्तुमर्हति, न चातिप्रसङ्गनिवृत्तिरिति कृतिसाध्यत्वमपि तत्र विषयतयाऽवच्छेदकमस्तु।

ननु कृताविच्छा चिकीर्षा, सनः प्रकृत्यर्थगोचरेच्छावाचित्वात्। न च कृतिविषयपाकादिविषये कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावाचित्वम्। तथाच कृताविष्टसाधनताज्ञानादिच्छा, वृष्ट्यादौ तथा कल्पनात्। यदा कृताविच्छा, तदा सैव चिकीर्षा, अन्यत्रेच्छामात्रम्। न तु कृतिसाध्यताज्ञानात्। कृतौ कृतिसाध्यत्वाभावात्।

अथ पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा अनुभवसिद्धा। सा च कृतिसाध्यताज्ञानात्। सा च चिकीर्षापदाप्रतिपाद्याऽपि कृतिहेतुः, समानविषयकत्वात्। न तु कृतीच्छा कृतिहेतुः, कृतिविषयाविषय- त्वादिति चेत्। अस्ति तावत् पाककृताविच्छा वृष्टीच्छावत्, अस्ति च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका तत्रेच्छा। तथापि कृतीच्छैव कृतिहेतु- र्लाघवात्, न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा, गौरवात्। न चावगति- प्रवृत्त्योः समानविषयत्वमुभयसिद्धं, तस्यैव विचार्य्यत्वात्। कथन्तर्हि पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा? येन रूपेण यस्येष्टसाधनत्वं तेन रूपेण तत्रेच्छासत्त्वात्। यथा स्वकेदारवृष्टित्वेनेष्टसाधनत्वात्तथैवेच्छा, तथा कृतिसाध्यत्वेन पाकस्येष्टसाधनत्वात् तथैवेच्छासत्त्वात्। अन्यथा तत्तदुपायसाध्यत्वेनेच्छा तत्तदुपायसाध्यत्वप्रकारकज्ञानात् स्यादित्य-

ततश्च कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्टसाधनता लिङर्थ इत्यवधारयति । न च वाच्यमेवञ्चेत् वरं कर्त्तव्यतैवास्तु, अवश्याभ्युपगमनीयत्वात्, कृतमिष्टसाधनतयेति । यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं प्रतीत्य प्रवर्त्तते, असाध्येषु व्यभिचारात् । तथा प्रयत्नविषयस्वरूपमपि प्रतीत्य न प्रवर्त्तत एव । किन्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्टसाधनतामधिगम्याधिकारी* प्रवर्त्तते इत्यनुभवः ।

नन्तकारणकल्पनापत्तिः । मम तूपायेच्छायामिष्टसाधनत्वज्ञानमेव हेतुः । अतएवैकप्रत्ययाभिधेयत्वप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गतया विधिप्रत्ययाभिधेयेष्टसाधनत्वस्य कृतावेवान्वयो न प्रकृत्यर्थे । तथैव चिकीर्षाहेतुज्ञानजनकत्वात् । प्रकृत्यर्थस्य च कृतौ विधेयत्वेनान्वयः ।

उच्यते । पाकस्य वह्निसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वेन वा नेष्टसाधनत्वं, गौरवात् । किन्तु पाकत्वेन । स च कृतिं विना नेत्यन्यदेतत् । कथं तर्हि वह्निना साधयामीतीच्छा । इष्टसाधनत्वेन ज्ञाते यत्र यत्साध्यत्वं ज्ञायते, तत्र तत्साध्यत्वेनेच्छासत्त्वात् । यथा हीष्टसाधनत्वेन ज्ञाते वह्निसाध्यत्वज्ञानाद्वह्निना पाकं साधयामीतीच्छा, तथा कृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते पाके इष्टसाधनत्वज्ञानात् कृत्या साधयामीतीच्छा । तथाचेष्टसाधनत्वेन कृतिसाध्यत्वेन च ज्ञाते कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा

---

* समवायिनीमिष्टोपायतामवगम्याधिकारी,—इति का० ।

तत्र विषयो धातुना भावनाऽऽख्यातमात्रेण शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगतायामन्वयबलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्त्तव्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता* लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् ।

न त्विष्टसाधनताज्ञानमात्रादिति कृतिसाध्येष्टसाधनता विधिः । नित्ये च स्नानादौ यद्यपीष्टसाधनताज्ञाने सत्यपि न नित्यताक्षतिः, तथा निपुणतरमुपपादितं द्वितीयाध्यायप्रकाशे इति संक्षेपः ।

तत्रेति । पचतीत्यादौ भावनाविषयः पाकादिर्धातुनोच्यते, भावना त्वाख्यातेनेत्यर्थः । शेषमिति । यजेतेत्यादौ लिङा भावनाविषयस्य यागादेरिष्टसाधनत्वमुच्यते इत्यर्थः । अन्वयबलादिति । प्रकृतिसमभिव्याहारादित्यर्थः । तद्विषयस्येति । इष्टसाधनीभूतस्य भावनाविषयस्येत्यर्थः । (१)भावनाया इष्टसाधनतया तत्कारणकीयागोऽपि तथेति भावः । कर्त्तव्यतैकेति । यद्यपि पूर्व्वं तदर्थीभावनादिस्तद्धर्मइष्टसाधनता वेत्यनेन भावनाधर्मएवेष्टसाधनत्वं लिङर्थइति

---

* समवायिनीष्टसाधनता,—इति क्री० ।

---

(१) भावनाया इष्टसाधनतयेति यद्यपि भावनाकारणं न यागः प्रत्युत भावनैव यागजनिका, तथापि तत्कारणेत्यत्र बहुव्रीहिः, कारणपदेन विषयविवक्षा वेति भावः ।

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु दुःश्रवमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव। तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन। न च तत् प्रकृते। न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङा, किन्त्वन्वयबलात्तल्लाभ इत्युक्तम्।

विकल्पितम्, अधुना च भाव्यस्योच्यते इति विरोधः, तथापि [१]तचादिपदेन भाव्यस्याप्यभिधानाददोषः।

ननु यदीष्टसाधनता लिङर्थः, तदा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीया न स्यात्, यागकरणत्वस्य लिङैवाभिधानादित्यत आह। करणस्येति। लिङ्आख्यातेन यागसंख्याभिधानरूपं तदभिधानं वाच्यं, न चैवमिहास्तीत्याह। तत्संख्येति। यजेतेत्यत्र हि न करणे लकारो येन तद्गतसंख्यामभिदध्यात्, किन्तु कर्त्तरीति तत्संख्याऽभिधाने [२]तृतीयोपयोगः, [३]तृतीयातोऽपि लब्धे करणत्वे नेह

---

(१) तचादिपदेनेति न च तदर्थइत्यस्य पूर्व्वं लिङर्थइति विवरणाद्यागस्य च लिङर्थत्वाभावाद्विरोध इति वाच्यम्। लिङर्थत्वेन तस्यापि विकल्पे दोषाभिधाने दोषाभावादित्यर्थः। तदर्थइत्यत्र तच्छब्देन शब्दस्यैव विवक्षा, उपस्थितत्वात्। न लिङः, अनुपस्थितत्वात्। प्रकाशे च लिङर्थइति विवरणं भावनामात्राभिप्रायेणेत्याहुः।

(२) तृतीयोपयोगइति तृतीयासम्भवइत्यर्थः। कारणसङ्ख्याया अनभिहितत्वादिति भावः।

(३) नन्वेवं तृतीयया कारणत्वस्याभिधानात् लिङाऽपि च तदभिधाने पौनरुक्त्यमित्यत आह तृतीयातोऽपीति। गौरवादुक्तदोषाच्चेति भावः। वाजपेयाधिकरणन्यायात् कर्म्मनामधेयतया तृतीयायाः प्रथमं मुक्तत्वादित्यन्ये।

यत्तु सिद्धोपदेशादपि* प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्कल्पात्मा प्रवृत्तिरस्तीति दृष्टम्। न च समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि प्रवृत्तिरिति कः प्रतीयात्। सर्व्वपक्षसमानञ्चैतत् समानपरीहारञ्चेति किमनेन।

अत्राभिधीयते। अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः; तथापि नासौ लिङर्थः, सन्देहात्। सा हि किं साक्षादेव लिङाऽवगम्यते, स्तन-

---

तात्पर्य्यमित्यर्थः। लिङा चेष्टसाधनतामात्राभिधानेऽपि न यागस्य तदभिधानमित्याह। न चेति। यद्यप्येवमप्यभिधानमस्ति, तथापि वाक्यार्थतया न पदार्थतया, तथाऽनभिधानञ्चानभिहित इति सूत्रे विवक्षितमित्येके। लिङ्कृत्तद्धितैः परिसंख्यानं नियामकमित्यन्ये(१)।

यत्त्विति। यागः स्वर्गसाधनमिति सिद्धार्थवाक्यादिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि न प्रवृत्तिरिति नायं विधिरित्यसिद्धं, ततोऽपि स्वर्गकामस्य तत्साधनताज्ञानवतः प्रवृत्तेरित्यर्थः। अन्येषामपि विधीनां सिद्धार्थात् प्रतीतावप्रवृत्त्या न ते विधयः स्युरित्याह। सर्व्वपक्षेति। एतद्दूषणमित्यर्थः। एवमिष्टसाधनतां विधिं व्युत्पाद्य स्वसिद्धान्तेन निराकर्त्तुं सन्देहं तावदाह। अस्त्विति। स्तनपानादाविति। यथा

---

* सिद्धोपदेशादपि,—इति क्री०।

---

(१) परिसङ्ख्यानमित्यभिधानपर्य्यायएव अन्यस्य दुर्व्वचत्वादित्यनुशयविष्करोति इत्यन्ये इति।

पानादावनुमानादिव बोधेन; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थादनुमीयते, चेष्टाविशेषानुमितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते। एवञ्च सति सा नाभिधीयते इत्येव निर्णयः॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः।

अन्यत्र क्लृप्तसामर्थ्यात् निषेधानुपपत्तितः॥१४॥

तथाहि। अग्निकामोदारुणी मथ्नीयादिति श्रुत्वा कुत इत्युक्ते वक्तारो वदन्ति, यतस्तन्मन्थनादग्निरस्य सिध्यतीति। तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते

स्तनपानादेरिष्टसाधनत्वं साक्षादेव पानादवगम्यते इत्यर्थः। तत्प्रतिपादितादिति। लिङा बोधितादाप्ताभिप्रायादिष्टसाधनत्वमनुमीयते, ततः प्रवृत्तिरित्यर्थः। समयस्त्विच्छाविशेषः सङ्केतः। एवञ्चेति। इष्टसाधनता न लिङाऽभिधीयते, किन्त्वाप्ताभिप्रायविषयत्वेनानुमीयते इत्यर्थः।

तदुपपादयति। हेतुत्वादिति। अनुमानादिति। विधेरिति शेषः। मध्यमादाविति। मध्यमपुरुषोत्तमपुरुषलिङ्इष्टसाधनतावियोगादित्यर्थः। अन्यत्रेति। आज्ञाऽध्येषणादौ लिङइच्छाविषयत्वकल्पनात् लिङ्मात्रस्य तथौचित्यादित्यर्थः। निषेधेति। सर्वत्र विधिप्रकारेषु न हन्यादिति निषेधानुपपत्तेरित्यर्थः।

हेतुत्वादिति व्याचष्टे। अग्निकाम इति। लिङैवेष्टसाधनत्वाभिधाने यतस्तन्मथनादिति हेत्वभिधानं व्यर्थमित्यर्थः। अनुमा-

इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्त्रिकाः, यदश्वमेधेन यजेत मृत्युं ब्रह्महत्यां तरति यःकाम इत्यादिविधिम्। निन्दया च निषेधम्। तत् यथा।

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये के चात्महनो जनाः—

इत्यतो नात्मानं हन्यादिति। कुर्य्याः कुर्य्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टाभ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृसङ्कल्पम्। न ह्यीप्साभ्युपायो ममायमिति कुर्य्यामिति पदार्थः; किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः— कुर्य्यामिति, स एव। सर्व्वत्र चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङेत्यवधृतम्। तथाह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्नप्रार्थनाऽऽशंसा लिङि नान्यत् चकास्ति।

यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्क्षोभाद्बिभेति, सा आज्ञा। या तु श्रोतुः पूजासम्मानव्यञ्जिका, सा अध्येषणा। वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा। अभिधानप्र-

---

नादिति विवृणोति। तरतीति। लिङेष्टसाधनताऽभिधाने विधेरनुमानं व्यर्थं, तदर्थस्य वाक्यादेव प्रतीतेरिति तदन्यएव लिङर्थ इत्यर्थः। मध्यमादाविति व्याचष्टे। कुर्य्या इति। तवेदमिष्टसाधनमतः कुर्य्याः, ममेदमिष्टसाधनमतः कुर्य्यामिति व्यवहारान्मध्यमपुरुषादौ संकल्पएव लिङर्थ इत्यर्थः। अन्यच्च क्लृप्तसामर्थ्यादिति

योजना संप्रश्नः। लाभेच्छा प्रार्थना। शुभाशंसनमाशीरिति।

न च विधिविकल्पेषु निषेधउपपद्यते। तथाहि। यदाऽभिधा विधिः, तदा न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यर्थोव्याघातान्निरस्तः। यदा कालत्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धेऽत्यन्ता-

---

विवृणोति। सर्वत्रेति। अन्तिमं हेतुं व्याचष्टे। न चेति।

हन्यादिति निषेधेन सह हननान्वये हननाभावविषया भावना तदर्थः स्यात्। तत्र च विधिवैयर्थ्यं, हननप्रागभावात्यन्ताभावयोरसाध्यत्वात्। हननभावना नास्तीत्यन्वयश्च न सम्भवति, बाधात्। ततोहननविषयभावनाऽभिधायानिषेधोवाच्यः। तत्राह। व्याघातादिति। अभिधाविधिवादिनां हन्यादिति पदं हननभावनाऽभिधायकमेवेति तन्निषेधे व्याघात इत्यर्थः। (१)यद्यपि भट्टानामभिधा न सङ्केतः किन्तु शब्दनिष्ठं धर्मान्तरं, तथापि विद्धाविद्धिव्याघाताभ्यां तन्निषेधो न शक्य इति भावः।

यदा कालत्रयापरामृष्टा भावनेत्यत्र विधिरित्यनुषज्यते। एवमुत्तरत्र। कदाचिद्धननभावनायाः सत्वात्तन्निषेधस्यात्यन्ताभावरूपत्वं

---

(१) यद्यपीति तथाच शोक्तव्याघातः, वाच्यवाचकभावसम्बन्धात्मकाभिधापक्षएव तत्सम्भवादिति भावः।

भावोमित्या। यदा कार्य्यं, तदा न हन्यात् न हननं* कार्य्यमित्यनुभवविरुद्धम्। क्रियतएव यतः। न हननेन कार्य्यं† हननकारणकं कार्य्यं नास्तीत्यर्थे इत्यपि नास्ति। दुःखनिवृत्तिसुखार्थ्योरन्यतरस्य तत्र सद्भावात्। हननकारणकमदृष्टं‡ नास्तीत्यर्थे इति तु निरातङ्कं दृष्टार्थिनं प्रवर्त्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः। अहननेनापूर्व्वं भावयेदिति त्वशक्यम्। कारणस्यानादित्वेन कार्य्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात्। भावनायाश्च तद-

---

नास्तीत्याह। तदा नेतीति। कार्य्यताविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह। यदा कार्य्यमिति। यथाख्यातेन नञन्वयः, तदा हनने कृतिसाध्यत्वकृत्युद्देश्यत्वयोरुभयोरपि सत्त्वान्निषेधोबाधित इत्यर्थः। हननस्य कार्य्यमाह। दुःखनिवृत्तीति।

निरातङ्केति। अत्र किं सुकृतापूर्वस्य निषेधः, दुरितापूर्वस्य वा? आद्ये धर्मानुत्पादेऽप्यधर्मोत्पादकमानाभावाद्दृष्टफलार्थी हनने प्रवर्त्तेत। अन्त्ये च सुतरां प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः। अथ नञो धात्वर्थान्वयः, तत्राह। अहननेनेति। कारणस्येति। हननप्रागभावस्यानादित्वादनाद्यपूर्व्वं स्यादित्यर्थः। ननु हननप्रागभावविषया

---

* हननं—इति आ०।

† हननकार्य्यं—इति भी०।

‡ मपूर्व्वं—इति भी०।

विषयत्वात्। अहननसङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात्। सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः। पश्चाद्धन्यादेवाविरोधात्। सम्पादितोह्यनेन नियोगार्थः।

यावद् यावद्धननसङ्कल्पवान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्व्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वादित्यपि वार्त्तम्। तदश्रुतेः। प्रसक्तं हि प्रति-

भावनाऽपूर्वमुत्पादयिष्यतीत्यत आह। भावनायाश्चेति। प्रागभावसदा भावनाविषयः स्यात्, यदि तत्स्वरूपं भावनासाध्यं स्यात्, न चैवमित्यर्थः।

संकल्पविधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह। अहननेति। सर्व्वदा किमहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थः, यद्वा कदाचिद्वा? आद्ये, [1]यावज्जीवमिति। अन्त्ये, सकृदिति। नियोगार्थो विध्यर्थः। विपरीतेति। अहननसङ्कल्पेनेत्यर्थः। तथाभूतस्येति। प्रवृत्तिमतएव निषेधापूर्वेऽधिकारादित्यर्थः। तदश्रुतेरिति। हननसंङ्कल्पवतोविपरीतसङ्कल्पकलाश्रुतेरित्यर्थः। ननु प्रसक्तं हननं निषेध्यं, प्रसङ्गश्च तत्करणसङ्कल्पएव, [2]इच्छायाएवाद्यप्रवृत्तित्वादित्यश्रुतमपि तल्लभ्यते

(१) यावज्जीवमिति न च तत्सम्भवति, सुषुप्त्यादिदशायां तद्विच्छेदादिति भावः।

(२) ननु प्रवृत्तिमतोनिवृत्तिनियोगाधिकारात् प्रसङ्गः प्रवृत्तिः न तु सङ्कल्प-

षिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् । न वै किञ्चिदिह प्रति-षिध्यते। तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः। हननकारणकमपूर्वं* वाक्यार्थः।

किञ्च। न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्त्त-व्यताप्रत्ययोजातोवेदात् । जातश्च हननक्रियायां रागात् । निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्या-भिमानिनोमीमांसकदुर्दुरूढस्य ।

इत्याह। प्रसक्तमिति। नाच हननं निषिध्यते, किन्तु हननाभाव-सङ्कल्पकारणकमपूर्व्वं विधीयते इत्याह। न वै किञ्चिदिति।

किञ्चेति। अपूर्ववाच्यत्वेऽपि न कलञ्जं भक्षयेदित्यादितः कलञ्जभक्षणाभावविषयकमपूर्वमवगम्यापि तदभावे न प्रवर्त्तेत। तथाहि। कलञ्जभक्षणे रागादस्य कर्त्तव्यताबुद्धिर्जाता, अश्वाच भक्षणाभावे। निःफलाच्च कार्य्यात् सफलं गरीय इति न्यायेन सुखहेतौ भक्षणएव प्रवर्त्तेत, न तदभावे, तस्य निःफलत्वात्। न च निषेधापूर्वमेव फलं, तस्य सुखदुःखाभावान्यतया पक्षलन तदजनकतया च गौणमुख्यप्रयोजनत्वाभावात् ।

---

* इह त्वहननसङ्कल्पकरणमपूर्व्वं,—इति श्री० ।

इत्यत आह इच्छायाएवेति। आद्या प्रवृत्तिरिच्छैवेत्यभिधानादिति भावः ।

इष्टसाधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः। तथाचानिष्टसाधनत्वं कुतोलभ्यते। न ह्यीष्टसाधनं यन्न भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात्।

यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनं दृष्टम्। यथा सविषमन्नं न भुञ्जीथा इति। तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि न साधीयः। प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात्।

अथ प्रवृत्तिमतोनिवृत्तिनियोगाधिकार इति यदा भक्षणे प्रवृत्तिस्तदा तन्निषेधे शब्दकार्य्यज्ञानात्तद्विपरीतप्रयत्ने जनिते रागाच्च क्रियोत्पत्तिः, तेनैव प्रतिबन्धादिति चेत्। निवृत्तिकार्य्यताज्ञानेऽपि निःफलत्वे निवृत्तौ प्रयत्नएव नोत्पद्यते, यस्य प्रतिबन्धकता स्यात्। न च शास्त्रस्य शास्त्रजकर्त्तव्यताज्ञानं बलवदिति वाच्यम्। तस्य सफलविषयत्वादेवास्य च निःफलविषयत्वात्। अथ कलञ्जभक्षणस्य निन्दार्थवादेन बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानात् तद्भक्षणे न प्रवर्त्तते इति चेत्। एवमपि कलञ्जभक्षणे न प्रवर्त्ततां, तदभावेऽपि निःप्रयोजनत्वेनाप्रवृत्तौ किमायातमित्यर्थः।

तथाचेति। वस्तुतः शत्रुहननभावनायाः कलञ्जभक्षणभावनायाश्चेष्टसाधनत्वमस्त्येवेति भावः। अतएव वक्ष्यति(१), न हीति। अत्य-

---

(१) अतएव न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते इति वक्ष्यतीत्याह न हीति।

न हि कर्त्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितुं शक्यते। लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात्। तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेत्। न। पाषण्डागमनिषेधेनानैकान्तात्। नासौ प्रमाणमितिचेत्। न। अर्थविपर्य्ययप्रतिपादनाविशेषेऽस्यापि तथाभावात्।

तात्पर्य्यतः प्रामाण्यमिति चेत्। न। विधिनिषेधयोरनन्यपरत्वात्। न विधौ परः शब्दार्थ इति वचनात्। तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेत्।

न्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हीति न्यायेनाह। तथापीति। प्रसक्तैव हिंसा यागादिविषया पाषण्डेन प्रतिषिध्यते, न च सा अनिष्टसाधनमिति व्यभिचार इत्याह। पाषण्डेति। नासाविति। प्रमाणत्वेन हेतुर्विशेष्य इत्यर्थः। प्रमाणाबाधितार्थविषयत्वेन पाषण्डागमस्येव न हन्यादित्यस्याप्यप्रमाणत्वादित्याह। अर्थेति।

ननु गङ्गायां घोषइत्यस्येव न हन्यादित्यस्याप्यर्थान्तरे निषेध्यमानानिष्टसाधनत्वरूपे तात्पर्य्यात्तद्बोधकत्वं स्यादित्याह। तात्पर्य्यत इति। अर्थवादवचनानामन्यत्र विधौ तात्पर्य्यं न तु विधिवचनस्येत्यभ्युपगमात् तदनुरोधेनान्यत्र लक्षणा युक्ता न तु तत्रैवेत्याह। न विधाविति। भावविधावेव तथा न तु निषेधविधा-

न। अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात्। नाप्यसुरा-विद्यादिवदस्य नञो विरोधिवचनत्वम्। क्रियासङ्ग-तत्वात्। असमस्तत्वाच्च। तस्मात्।

विधिर्वक्तुरभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः।
अभिधेयोऽनुमेया तु कर्त्तुरिष्टाभ्युपायता॥१५॥

तत्र स्वयङ्कर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्य्यामिति। सम्बोध्यकर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्य्यात् इति। प्रेष-

---

वपीत्याह। तथापीति। यत्र लक्षणीयार्थेनाविनाभावस्तदुद्देशेन प्रयोगश्च तत्रैव लक्षणा, न च न हन्यादिति वाक्यमन्यपरत्वेन प्रयुक्तं, न वाऽनिष्टसाधनत्वेनाविनाभाव इत्याह। अविनाभावेति। ननु यथा असुरादिपदे न निषेधोनञर्थः किन्तु तदन्यद्विरोधि, तथाऽनेष्टसाधनविरोध्यनिष्टसाधनमर्थः स्यादित्यत आह। नापीति। क्रियासङ्गतस्य नञः प्रसज्यप्रतिषेधवाचकत्वात् [१]समासएव तस्य पर्य्युदासवृत्त्या तदितरविरोधिपरत्वादित्यर्थः।

नियोक्तृधर्मोवेत्यभिमतं पक्षमुपसंहरति। विधिरिति। प्रवृ-त्त्यादावित्यादिपदान्निवृत्तिः। विषयसप्तमीयम्। तेन प्रवृत्तिनिवृ-त्तिविषय आप्ताभिप्रायोलिङर्थ इत्यर्थः। प्रवर्त्तकमिष्टसाधनता-

---

(१) समासएवेति यद्यपि न घटः पटइत्यादौ व्यासेऽपि पर्य्युदासवृत्त्या तदितरपरत्वमस्त्येव, तथापि शब्दप्रकाशोक्तमनुसन्धेयम्।

कर्त्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतेति। तथाचाग्निका-मोदारणी मथनीयादित्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते। अग्निकामस्य दारुमथने प्रवृत्तिर्ममेष्टेति। ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारुमथनयत्नोऽग्नेरुपाय-इति। यद्विषयो हि प्रयत्नोयस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापे-क्षितहेतुः। तथा तेनावगतस्य, यथा ममैव पुत्रादेर्भो-जनविषय इति व्याप्तेः।

विषं न भक्षयेदित्यस्य तु विषभक्षणगोचरा प्रवृ-त्तिर्मम नेष्टा इत्यर्थः। ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विषभक्षणभावना अनिष्टसाधनम्। यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्त्तुरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स ततो-ऽधिकतरानर्थहेतुः। तथा तेनावगतस्य, यथा ममैव

ज्ञानमेव, लिङर्थस्याप्ताभिप्रायो लाघवादिति भावः। वक्त्रभिप्रायस्य विधित्वे कुर्य्यामित्यादावर्थभेदमानुभविकमुपपादयति। तत्रेति।

स्वर्गकामोयजेतेत्यस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यतया यागो याग-यत्नो वा आप्तेष्ट इत्यर्थः। ततो यो व्यापारो यस्य कृतिसाध्यतया यद्व्यापारविषयः प्रयत्नो वा यस्याप्तेनेष्यते, स तस्य बलवदनिष्टाननु-बन्धीष्टसाधनमिति व्याप्तिग्रहाद् यागस्येष्टसाधनत्वमनुमिनोति। तथाहि। (१)यागोमदिष्टसाधनं मत्प्रयत्नविषयतया मदाप्तेष्यमाण-

---

(१) यागोमदिष्टसाधनमित्याद्यनुमानं शब्दप्रकाशे विपश्चितमनुसन्धेयम्।

पुत्रादेः क्रीडाकर्दमविषभक्षणादिविषय इति भ्रान्तेः।

लौकिकएव वाक्ये अयं प्रकारः कदाचिद्बुद्धिमधिरोहति न तु वैदिकेषु, तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वात् इति चेत्। न। निरासहेतोरभावात्। तदस्तित्वेऽपि प्रमाणं नास्तीति चेत्। मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद्गर्भइव पुंयोगे प्रमाणं श्रुतिकुमार्य्याः किमत्र क्रियताम्। लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे यएव लौकि-

लात्। यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतया इष्यमाणं भोजनं मदिष्टसाधनम्। न कलञ्जं भक्षयेदित्यस्य कलञ्जभक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मदिष्टसाधनत्वे सत्यपि मदाप्तेन मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्यमाणत्वात्। यथा मत्पित्रा मत्प्रयत्नविषयतयाऽनिष्यमाणं मधुविषसंपृक्तान्नभोजनं ममानिष्टसाधनम्।

लिङादीनां साक्षात् प्रवर्त्तकज्ञानजनकत्वे बाधकाभावान्न परम्पराजनकत्वमिति न वाच्यम्। अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वनियमे कर्त्रादेरिवान्यलभ्यत्वस्य [1]हेतुत्वादित्यादेश्च बाधकत्वात्। त्वयाऽपि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनतामन्तराऽनुमापयता शब्दस्य साक्षात् प्रवर्त्तकत्वानङ्गीकाराच्चेति भावः।

विधिरेवेति। नन्वेवमन्योन्याश्रयः न वा लाघवं तात्पर्य्यगौरवात्, ईश्वराद्यनन्तकल्पनापत्तेश्च। मैवम्। लोके आप्ताभिप्राये लिङः शक्तिग्रहादेदे परिशेषादीश्वराभिप्राये पर्यवसानात्। न तु तत्रैव

(१) हेतुत्वादित्यादेश्चेति हेतुत्वादनुमानाच्चेत्यादेश्चेत्यर्थः।

कास्तएव वैदिकास्तएव चैषामर्था इति विप्लवेत। तथाच जवगडदशादिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव मुस्थः।

स्यादेतत्। तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायोवेदे विधिरस्तु कृतं स्वतन्त्रेण वक्ता परमेश्वरेणेति चेत्। न। तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमात्रेण प्रवृत्तेः शुकादिवत् तथाविधाभिप्रायाभावात्। भावे वा न राजशासनानुवादिनोऽभिप्राय आज्ञा, किं नाम राज्ञएवेति लौकिकोऽनुभवः। श्रुतेः खल्वपि।

कृत्स्नएव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः।
स्वार्थद्वारैव तात्पर्य्यं तस्य स्वर्गादिवद्विधौ ॥१६॥

शक्तिः। यथा तवैव कार्यशक्तस्य लिङादेरपूर्वे पर्यवसानम्। फलमुखस्य गौरवं न दोषाय। शक्तिग्रहकाले सिद्धसिद्धिपराहतत्वात्, ईश्वरे मानान्तरोपदर्शनाच्चेति भावः।

एतदेवाभिप्रेत्याह। यएवेति। लोकदृष्टाएव पदार्था वेदे प्रत्यभिज्ञायमानाः कथमन्ये इत्यर्थः। अनर्थकत्वेति। गृहीतसङ्केतलौकिकपदादन्यत्वेनागृहीतसङ्केतत्वादित्यर्थः। तेषामिति। उपाध्यायवंशानामतीन्द्रियार्थज्ञानाभावात्तदिच्छा न सम्भवतीति शुकादीनामिव तावत्पदज्ञानात् विवक्षातस्योच्चारयितृत्वमात्रमित्यर्थः।

स्वार्थद्वारैवेति। मुख्यार्थाबाधात्तत्रैव श्रुतेस्तात्पर्यमिति नान्यपरत्वमित्यर्थः।

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते। तथाहि। स्रष्टृत्वेन पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य निष्प्रपञ्चतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्व्वत्रेति।

सिद्धार्थतया न ते प्रमाणमिति चेत्। न।

सिद्धार्थतयेति। इदमत्राभिसंहितम्। व्यवहारतएवाद्या व्युत्पत्तिरुपायान्तरस्य व्युत्पत्त्यधीनत्वात्। तथाहि। प्रयोजकवाक्योच्चारणानन्तरं प्रयोज्यप्रवृत्तिमुपलभमानो व्युत्पित्सुः प्रेक्षावद्वाक्योच्चारणस्य प्रयोजनजिज्ञासायां तदन्वयाद्यनुविधानादुपस्थितत्वाच्च प्रयोज्यप्रवृत्तिमेव प्रयोजनमवधारयति।

तच्च तदनुकूलव्यापारं विनाऽनुपपद्यमानं कार्य्यताज्ञानमेव व्यापारं कल्पयति। स्वप्रवृत्तौ तस्यैव कारणत्वनिश्चयात्। एवञ्च तत्र शब्दस्य हेतुत्वमवधार्य्य तत्रैव शक्तिं कल्पयति, उपस्थितत्वात्। पश्चादावापोद्वापाभ्यां क्रियाकारकपदानां कार्य्यान्वितत्तत्तदर्थेषु शक्तिं गृह्णाति प्रथमं सामान्यतस्तत्रैव शक्तिग्रहादिति कार्य्यान्वितएव पदानां शक्तिरिति सिद्धार्थः शब्दो न प्रमाणम्।

अथाकाङ्क्षादेस्त्वयाऽपि वाक्यार्थज्ञानहेतुत्वोपगमात् ततएव कार्य्यपदसमभिव्याहारात् कार्य्यत्वज्ञानसम्भवेनान्यलभ्यत्वान्न कार्य्यांशेऽपि शक्तिः। परम्परयाऽपि शब्दस्य कार्य्यत्वज्ञानानुकूलत्वादर्थापत्तेः परिचयात्। किञ्च, कार्य्यत्ववाचिलिङादीनामाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थान्वित-

स्वार्थबोधकत्वस्यावश्यकत्वात् पदान्तराणामपि तथात्वमस्तु लाघवात्।

मैवम्। पदानां कार्यान्वितज्ञाने [1]साक्षात्त्वत्रौत्सर्गिकत्वेन तथैव हेतुत्वस्य न्याय्यत्वात्। अन्वितपदार्थज्ञाने च हेतुत्वे परम्पराया अन्याय्यत्वात्। अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वेन साक्षादुपपादके कार्य्यान्वितज्ञाने पदानां शक्तिकल्पनात्। लिङादीनां शक्तेरकल्पनादन्यलभ्यत्वतर्कस्याप्यभावात्। आद्यव्युत्पत्तेर्विचार्यत्वात्। न च कार्यवाचिलिङादीनां व्यभिचारः। कार्यत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वं हि सर्वपदानाम्। तच्च कार्य्यान्वितस्वार्थप्रतिपादकतया इतरान्वितस्वार्थकार्यप्रतिपादकतया वेति न कश्चिद्विशेषः।

अथ सिद्धार्थेऽपि व्युत्पत्तिः सम्भवति। तथाहि। उपलब्धचैत्रपुत्रजन्मा बालस्तादृशेनैव वार्त्ताहारेण समं चैत्रसमीपं गतः 'चैत्र, पुत्रस्ते जातः,'—इति वार्त्ताहारवाक्यं शृण्वन् चैत्रस्य मुखप्रसादं पश्यन् श्रोतुर्हर्षमनुमिनोति। हर्षाच्च तत्कारणं पुत्रजन्मज्ञानं कल्पयति, उपस्थितत्वादुपपादकत्वादन्योपस्थितौ गौरवाच्च तच्च वाक्यस्य कारणतां कल्पयति लाघवात्।

मैवम्। हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवात् हर्षेणापि लिङ्गेन पुत्रजन्मज्ञानस्य बालेनानुमातुमशक्यत्वात् प्रियान्तरज्ञानस्य परिशेषयितुमशक्यत्वात्। अतएव विधिशेषीभूतार्थवादानां स्वर्गादिपदशक्तिग्राहकाणाञ्च प्रवृत्तिपरत्वेन परम्परया कार्य्यान्वयात् कार्य्यान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति।

---

(१) साक्षात्त्वस्यौत्सर्गिकत्वेनेति यथा च कार्य्यान्वितव्युत्पत्त्या साक्षात् कार्य्यान्वितज्ञानं नान्वितव्युत्पत्त्या, तथा शब्दप्रकाशे अनुसन्धेयम्।

तद्धेतोः* कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसा-धारणत्वात्। अन्यत्रामीषां तात्पर्य्यमिति चेत्। स्वार्थ-प्रतिपादनद्वारा, शब्दमात्रतया वा? प्रथमे स्वार्थे-ऽपि प्रामाण्यमेषितव्यम्। तस्यार्थस्यानन्यप्रमाणक-त्वात्। अतएव तत्र तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या।

तत्प्रतिपादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्य्यमिति चेत्। स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि तात्पर्य्ये को दोषः। अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्यश्रोत्रियादिस्वरूप-

तद्धेत्विति। साध्यार्थानामिव सिद्धार्थानामपि वक्तृदोषनिब-न्धनाप्रामाण्यनिरासादित्यर्थः। अन्यत्रेति। कार्य्ये तदन्विते च शब्दशक्तेरवधारणात् सिद्धार्थानामपि तत्रैव तात्पर्य्यमिति न मुख्येऽर्थे प्रामाण्यमित्यर्थः। स्वार्थेति। कार्य्ये तेषां तात्पर्य्यं किं प्रतिपाद्यमानसिद्धार्थान्वयपुरस्कारेण, किं वा स्वार्थमप्रतिपाद्येत्यर्थः।

प्रथमे इति। अबाधितं पदसमन्वयलभ्यमर्थमादायैव तेषां कार्य्यपरत्वात् स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमवर्ज्जनीयमित्यर्थः। ज्योतिःशास्त्रव-दिति। यथा ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गस्य दर्शादिकालं स्वार्थमादायैव दर्शादियागविधौ तात्पर्य्यं, तथा सिद्धार्थवादानामपि स्वार्थं प्रतिपादयतामेव कार्य्ये प्रामाण्यमित्यर्थः। अन्यथेति। यदि स्वार्थमप्रतिपाद्यैवान्यपरत्वमिति द्वितीयः कल्प इत्यर्थः। तादृश-

* तद्धेतु,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

प्रतिपादकानामप्रामाण्ये बहु विप्लवेत। तच्चाबाधनान्नैवेति चेत्। तुल्यम्।

न तादृगर्थः* क्वचित् दृष्ट इति चेत्। स्वर्गादयोऽपि तथा। तन्मिथ्यात्वे तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत्। इहापि तदुपासनाविधानानर्थक्यप्रसङ्गः। तन्मिथ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमुपासीतेति तुल्यमिति।

इति। वेदान्तबोध्यनित्यज्ञानादिरूप इत्यर्थः। इहापीति। ईश्वराभावे ईश्वरमुपासीतेत्यादिविधेरानर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः। सालोक्यं, समानलोकता। (१)सायुज्यं, सार्व्वज्ञ्याणिमादिकम्। आदिपदात् सारूप्यादि।

अत्रापीदमभिप्रेतम्। यद्यर्थापत्त्या साक्षादुपपादकएव पदानां शक्तिः, तदा घटानयनकार्य्यताज्ञानएव पदशक्तिप्रसङ्गः। घटमानयेति वाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य घटानयनप्रवृत्त्या घटानयनकार्य्यताज्ञानस्यैवानुमानात्। न तु कार्य्यान्वितज्ञानस्य, प्रवृत्तिविशेषे तस्याहेतुत्वात्।

अथ घटानयनक्रियायां प्रथमं क्रियात्वज्ञानात्प्रवृत्तिमात्रानुमानं, तेन च कार्य्यान्वितज्ञानमनुमाय तच्च वाक्यमात्रस्य कारणतां

* तादृशोऽर्थोन,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

(१) ननु सायुज्यं संयोगः, स च परमेश्वरेण शरीरस्य सर्व्वदा स्वतःसिद्धएव, आत्मनस्तु न कदाऽपीत्यन्यथा व्याचष्टे सायुज्यमिति।

गृहीत्वा शक्तिं कल्पयति, तदुत्तरं विशेषयोः कार्य्यकारणभावग्रह इति चेत्।

न। प्रथमं प्रवृत्तिमात्रकार्य्यान्वितज्ञानमात्रयोरनुमानं भवति क्रमेणेत्यत्र मानाभावात्। घटादिपदशक्तिग्रहस्य तेन विनाऽपि सम्भवात्। न च सामान्ययोः कार्य्यकारणभावग्रहो विशेषयोस्तथात्वज्ञाने हेतुरिति वाच्यम्। विशेषयोरन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तद्ग्रहात्। विशेषयोः कार्य्यकारणभावज्ञानात् सामान्ययोरपि तथात्वमनुमापयतीति चेत्। तर्हि विशेषयोः कार्यकारणभावज्ञानं प्राथमिकमिति तन्मूलकः पदविशेषग्रहएव स्यात्। निःप्रयोजनत्वेनान्तराऽनुमितौ मानाभावात्।

किञ्च, ममेदं कार्यमिति ज्ञानं साक्षादुपपादकं प्रवृत्त्या स्वकारणत्वेनानुमितम्। अतस्तत्र शक्तिं गृह्णीयात्। साक्षादुपपादकविषयत्वात् कल्पनायाः। न त्विदं कार्यमिति ज्ञाने, तस्य साक्षादुपपादकोपपादकत्वात्। अथेदं कार्यमिति ज्ञानशक्त्यैव परम्परयाऽनुमानद्वारा ममेदं कार्यमिति ज्ञानसम्भवादन्यलभ्यत्वे न तत्र शक्तिकल्पनमिति तुल्यम्।

अपि च। अस्तु प्रथमं कार्यान्वितज्ञाने वाक्यस्य साक्षात् कारणताबोधात्तत्र शक्तिग्रहः, तथाप्यावापोद्वापाभ्यां पदविशेषस्येतरान्वितस्वार्थज्ञाने शक्तिं कल्पयति, लाघवात्। न तु कार्यत्वांशे, गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च। अन्यथासिद्धिमपश्यतो हि बालस्य पूर्व्वं तत्सम्भवेऽपि पश्चाद्गौरवान्यलभ्यत्वतर्कसहकृतमानेन तद्बाधेवोचिता।

न च प्रवृत्तिहेतुतयोपस्थितं कार्य्यान्वितज्ञानं हित्वा कल्पयि-

वाक्यादपि। संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं* ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम्। तथाच यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेद

त्वाऽन्वितज्ञानं तच्च शक्तिकल्पनमयुक्तमुभयथा गौरवादिति वाच्यम्। कार्य्यान्वितज्ञानेऽन्वितज्ञानस्यापि सत्त्वात्। तद्विशेषत्वात्तस्य। तथात्वेऽपि तदुपस्थितावन्वितज्ञानत्वं न विषय इति तदुपस्थित्यन्तरं कल्प्यमिति चेत्। न। कार्य्यान्वितज्ञाने अन्वितज्ञानं विशेष्यमिति तदुपस्थितौ तस्यापि विषयत्वात्। विशिष्टज्ञानस्य विशेष्यविषयत्वनियमात्। अन्यथा अन्यज्जातिज्ञानमन्यच्च जातिविशिष्टव्यक्तिज्ञानमिति व्यक्तिज्ञानमपहाय जातिज्ञानं क्वापि नोपस्थितमिति न तव जातिरेव पदार्थः स्यात्।

यच्च हर्षहेतूनां बहूनां सम्भवादित्युक्तम्। तन्न। स्वतोऽगृहीतहर्षहेतुस्तनपानादेर्बाधावताराादन्यस्य हर्षहेतोरग्रहात्। अत उपस्थितत्वादुपपादकत्वाच्च पुत्रजन्मज्ञानमेव हर्षहेतुतया कल्पयति। न चान्यदपि प्रियं हर्षहेतुर्भविष्यतीति शङ्कया कथमेवमिति वाच्यम्। कार्य्यान्वितज्ञानेऽपि शक्तिग्रहानापत्तेः। प्रयोज्यज्ञानहेतूनां बहुत्वात्। अनन्यथासिद्धशब्दार्थविधानञ्च तुल्यमिति संक्षेपः।

यत्पदकदम्बकमिति। (१)एतद्देवाक्यसमानकालोत्पत्तिकज्ञाना-

* संसर्गविशेषप्रतिपादकत्वं,—इति आ०।

(१) एतद्देवाक्येति समानकालपदेन स्थूलकालोपाधेर्विवक्षणात् पूर्व्वकालएव विवक्षितः। समानकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वासम्भवेन तदादाया-

प्रतिपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्व्वकं, यथा लौकिकं, तथाच वैदिकमिति प्रयोगः। विपक्षे च बाधकमुक्तम्। संख्याविशेषादपि।

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसंख्या च वक्तृगा।
समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते॥१७॥

कार्य्यतया हि प्राक् संख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते। तथाह्युत्तमपुरुषाभिहिता संख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम्। अस्ति च तत्प्रयोगः प्रायशो वेदे। ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः।

जन्यमिदं वेदवाक्यं समानविषयकज्ञानजन्यं वाक्यत्वात् लौकिकवाक्यवदित्यत्र तात्पर्यम्। विपक्षे चेति। पुरुषगुणाभावे तज्जन्यप्रामाण्यभङ्गः श्रुतार्थापत्त्यानर्थक्यमित्यादीत्यर्थः। ततस्तदभिहितया तयाऽपीति। वैदिकोत्तमपुरुषो वक्तृसंख्यापरः उत्तमपुरुषत्वात् लौकि-

---

र्थान्तरादिशङ्काऽनवकाशात्। एवञ्चाध्यापकादिज्ञानजन्यत्वेनार्थान्तरवारणायाजन्यान्तम्। न चैवमप्यसिद्धिः तादृशपदज्ञानादिजन्यत्वादिति वाच्यम्। समानविषयत्वेनापि ज्ञानविशेषणात्। न चैवमपि वाक्यार्थं ज्ञात्वा अस्मदादिनैवोच्चरिते इदानीन्तनवेदे दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। तद्भिन्नवेदस्यैव पक्षत्वादित्याहुः। यद्यपि सोत्पत्तिकतादृशज्ञानाजन्यत्वविशेषणादेव पक्षधर्म्मताबलादजन्यज्ञानसिद्धाविष्टसिद्धिः, तथाप्यन्यकालोत्पत्तिकस्य जनकत्वशङ्कैव नेति स्वरूपतानिर्व्वचनपरं तदिति मन्तव्यम्। न च शुकादिवाक्ये व्यभिचारः, तस्यापि पक्षसमत्वादिति भावः।

अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गात् ।

अथवा। समाख्याविशेषः संख्याविशेष उच्यते। काठकं कालापकमित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्य्यन्ते। ते च न प्रवचनमात्रनिबन्धनाः प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः। उपाध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षे प्रत्युतान्यथाकरणदोषात्। तत्पाठानुकरणे च प्रकर्षाभावात्। कति चानादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति कोनियामक इति। नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम्। भवद्भिस्त-

---

कोत्तमपुरुषवत्। (१)वक्तरि स्वातन्त्र्यादिविशेषणान्नानुवक्ताऽर्थान्तरमिति भावः। अन्यथेति। वक्ता समन्वयानभिधाने तदन्येनाप्यन्वयानभिधानाद्पार्थकत्वमित्यर्थः। प्रवक्तृणामिति। (२)आगन्तुकनिबन्धनत्वे समाख्याविशेषाणां तेषामानन्त्यात् तत्तदाख्याऽपि शाखानां स्यादित्यर्थः। येन या शाखा प्रकर्षेणाधीता सा तत्समाख्या इत्यत्राह। नापीति। उपाध्यायान्वयपठितानुपूर्व्वीभिन्नानुपूर्व्वी यदि प्रकर्षः, तत्राह। उपाध्यायेभ्योऽपीति। अथ यथैव सा तैरधीता तथैव तत्पाठः, तदा न प्रकर्ष इत्याह। तत्पाठेति। यदि

---

(१) वक्तरीति न च वक्तृत्वानुवक्तृत्वयोर्भेदादनुवक्ता न वक्तेति न तद्विशेषणमर्थवदिति वाच्यम्। वक्तृत्वं हि वचनकर्तृत्वं, तच्च तत्रापि।

(२) आगन्तुकेति तथा च कठादिशरीरमधिष्ठायाद्यवक्तुरीश्वरस्यैव तत्तत्समाख्याविशेषे निबन्धनत्वमिति भावः॥

दनभ्युपगमात्। अभ्युपगमे वा सएवास्माकं वेदकार-इति वृथा विप्रतिपत्तिः।

स्यादेतत्। ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदाएव कठत्वादयः। तदध्येया तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्स-माख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम्। न। क्षत्त्रि-यादेरपि तत्रैवाधिकारात्। न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः, स क्षत्त्रियादौ सम्भवति। न च क्षत्त्रिया-देरन्योवेदइत्यस्ति। न च कठाः काठकमेवाधीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः। शाखासञ्चारस्यापि प्रायशोदर्शनात्। प्रागेवायं* नियम आसीदिदानी-मयं विप्लवते इति चेत्। विप्लवएव तर्हि सर्व्वदा,

---

शोभनवर्णोच्चारयितृत्वं प्रकर्षः, तचाह। कति चेति। न च ब्राह्म-णत्वव्याप्यं कठत्वादि क्षत्त्रिये सम्भवतीत्याह। न चेति। ननु क्षत्त्रिया-द्यधीयमानाऽपि शाखा कठादिपदवाच्येत्यत आह। न च कठा इति। प्रागेवमिति। पूर्व्वं कठैः स्वशाखैवाधीता, अधुना शाखान्तराध्ययनरूपोविप्लव इत्यर्थः। विप्लवएवेति। कठत्वादिशाखा-व्याप्यजातिविप्लवः कठादिसमाख्या(१)व्यवस्थाव्यतिरेकस्येत्यर्थः। तस्मा-

---

* प्रागेवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

---

(१) व्यवस्थाव्यतिरेक इति नियमगर्भस्योक्तनियामकस्यासिद्धेरिति भावः।

कठाद्यवान्तरजातिविरहवादित्यगतिरेवेयम्। तस्मादा-द्यप्रवक्तृवचननिमित्तएवायं समाख्याविशेषसंबन्धइत्येव साध्विति। सएव* भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैश्चित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेः† घटवत्।

ननु तत्सामग्रीरहितः कथं द्रष्टव्यः। सा हि वहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा तच्च न सम्भवति। चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्। मनसो वहिरस्वातन्त्र्यात्। तदुक्तं, हेत्वभावे फलाभावादित्यादि।

दिति। कठादिशरीरमधिष्ठाय सर्गादावीश्वरेण या शाखा कृता, सा तत्समाख्येति परिशेष इत्यर्थः। अत्र (१)अनित्यज्ञानवदकर्तृक-वाक्यावाचकानि श्रौतकपदादीनि किञ्चित्प्रवक्तृकवाच्यवाचकानि वाक्यवाचकपदत्वात् मन्वादिसंहितापदवदिति मानमभिप्रेतम्।

इयता प्रबन्धेन मननरूपां प्रतिज्ञातामुपासनां निर्व्वाह्य न तावन्मात्रान्मोक्षोऽनुमितिरूपविशेषदर्शनस्य प्रत्यक्षभ्रमानुच्छेदक-त्वात्, अपि तु प्रत्यक्षरूपं तत्तद्धेतुरिति दर्शयितुमाह। सएव मिति। अत्र प्रत्यक्षसामग्रीमुपाधिमाह। नन्विति। सामग्र्या-

---

* सएवं,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः।

† प्रमेयत्वात्,—इति श्री०]

---

(१) अनित्यज्ञानवदिति तन्मते अपौरुषेयत्वात् अस्मन्मते नित्यज्ञानव-दक्तृकत्वादुभयसिद्धविशेषणमिति बोध्यम्। शेषं सुबोधम्।

न। कार्य्यैकव्यङ्ग्यायाः सामग्र्या निषेद्धुमशक्यत्वात्।

अपि च। दृश्यते तावद्बहिरिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेशकालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने। न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी। स्मरामि स्मृतं वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात्। पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात्। न चारोपितं तत्रानुभवत्वम्। अबाधनात्। अननुभूतस्यापि* स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च।

स्मृतिविपर्य्यासोऽसाविति चेत्। यदि स्मृतिविषये विपर्य्यास इत्यर्थः, तदाऽनुमन्यामहे। अथ स्मृतावेवानुभवत्वविपर्य्यासः,—इति, तदा प्रागेव निरस्तः।

अतीन्द्रियतया योग्यानुपलम्भेन निषेधोऽपास्तः। न च तस्याः कार्यव्यङ्ग्यतया तदभावादेवाभाव इति वाच्यम्। कार्यस्यापि पुरुषान्तरप्रत्यक्षज्ञानत्वेन योग्यव्यतिरेकत्वात्। साधनव्यापकतया स नोपाधिरित्याह। कार्य्यैकेति। अथ प्रत्यक्षहेतुयावद्विशेषाभावादयोग्याया अपि सामग्र्या अभाव उन्नेयः। तन्न। यथा स्वप्नज्ञाने सहकारिविशेषान्मनसो बहिः स्वातन्त्र्यं, तथा प्रकृतेऽपि योगजधर्मात्तस्य तथात्वमित्याह। अपि चेति। पटीयस्त्वम्, असन्दिग्धविषयत्वम्। स्मृतिविपर्य्यासः, विपर्यस्ता स्मृतिः। प्रागेवेति। अनु-

---

* अनुपलब्धस्यापि,—इति को०।

न च सम्भवत्यपि। न ह्यन्येनाकारेणाध्यवसितोऽन्येन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते। तथाच स घट इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतस्तं घटमनुभवामीति स्यात्, न त्विमं घटमिति। न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः। तस्मादनुभव एवासौ स्वीकर्त्तव्यः।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्य चित् सत्यत्वं, संवादात्। तच्च काकतालीयमपि न निर्निमित्तम्। सर्व्वस्वप्नज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात्। हेतुश्चात्र धर्म्म एव। स च कर्म्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः। कर्म्मयोगविध्योस्तुल्ययोगक्षेमत्वात्।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्म्मजत्वात् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्म्माननुगृहीतभावनामात्रप्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति। अतस्तत्सामग्रीविरहोऽसिद्धः।

भवत्वस्याबाधनादित्यर्थः। न च सम्भवत्यपि इत्यत्र स्मृतावनुभवत्वविपर्य्यास इत्यनुषञ्जनीयम्। यदि स घट इति स्मृतावनुभवत्वारोपः, तदा तं घटमनुभवामीति स्यात्, न तु इमं घटमनुभवामीत्याह। न हीति। ननु प्रमायामेव मनसोवहिरस्वातन्त्र्यं स्वप्नज्ञानं त्वप्रमा इत्यत आह। अस्ति चेति। तथापि साक्षात्कारोभ्रमोवासनाप्रभवत्वात् कामातुरकामिनीसाक्षात्कारवदित्याशङ्क्य

तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये इत्यादियोगविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गः । अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारिज्ञानविधानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वात् इति । एतेन परमाण्वादयो व्याख्याता इति ।

तदेनमेवम्भूतमधिकृत्य श्रूयते । न द्रष्टुर्दृष्टेर्व्विलोपोविद्यते इति । एकमेवाद्वितीयमिति । पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चेति । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति । यज्ञावै देवा इति* । यज्ञोवै विष्णुरित्यादि । स्मर्य्यते च,— सर्व्वधर्म्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज,—इति । मदर्थं कर्म्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर,—इति । यज्ञार्थात् कर्म्मणोऽन्यच लोकोऽयं कर्म्मबन्धनः,—इति ।

तत्प्रमात्वमुपपादयति । स चेति । अर्थज्ञानावधिनेति । स्वाध्यायोऽध्येतव्य इति विधेः परिशेषादर्थज्ञानफलसिद्धावर्थज्ञानावधित्वं सिद्धमिति भावः । एतेनेति । परमाण्वादयोऽपि प्रमेयत्वात् प्रत्यक्षा इत्यर्थः । एकमेवेति । ईश्वराख्यं ब्रह्म एकमेव न द्वितीयमित्यर्थः । मदर्थमित्यनेन ईश्वरज्ञानार्थतां कर्म्मणोदर्शयता न

---

* यज्ञावै देवा इति,—इति नास्ति क्षा० पुस्तके ।

यज्ज्ञायाचरतः कर्म्म समग्रं प्रविलीयते,—इत्यादि।

अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम्। तमिमं ज्योतिष्टोमादिभिरिष्टैः प्रासादादिना पूर्त्तेन शीतातपसहनादिना तपसा अहिंसादिभिर्यमैः शौच-सन्तोषादिभिर्नियमैः आसनप्राणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदिषन्ति। तस्मिन्* ज्ञाते सर्व्वमिदं ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वैकतानस्तत्परो भवेत्। यथेदं गीयते,—

मन्मनाभव मद्भक्तोमद्याजी मां नमस्कुरु।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व्वलोकमहेश्वरम्।
सुहृदं सर्व्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति,—इति।

ज्ञानकर्म्मणोस्तुल्यकक्षतया समुच्चय इत्यभिप्रेतम्। अनुशिष्यत, उपदिश्यते इत्यर्थः। ईश्वरोऽवश्यं ज्ञेयो महर्षीणामपि तज्ज्ञाना-न्वितत्वादित्याह। तमिममिति। ईश्वरवेदनस्य फलमाह। तस्मि-न्निति। मयि परमेश्वरे मनः संयुज्येत्यर्थः। योगजेश्वरसाक्षात्का-रस्य फलमाह। शान्तिमृच्छतीति। मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः।

---

* अस्मिन्,—इति ख०।

इत्येवं श्रुतिनीतिसंप्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः
काले कारुणिक,त्वयैव कृपया ते भावनीया* नराः॥१८॥

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिराच्चेतोनिमग्नं त्वयी-
त्यद्धाऽऽनन्दनिधे,तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते।
तन्नाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुवाम शतशोयाम्याः पुनर्यातनाः॥१९॥

यस्त्वेवं निर्दोषन्यायावगमितं कुतर्काभ्यासान्न प्रत्येति, तं प्रत्याह। इत्येवमिति। इतिशब्दः स्वरूपार्थः। एवंशब्दस्य प्रकारार्थः। नीति-र्न्यायः। शैलसारः पाषाणं, लौहं वा। तद्वदाशयोयेषां, ते तथा। युक्तिप्रतिसन्धानानाश्रयहृदया इत्यर्थः। प्रस्तुते ईश्वरे, विप्रतीपवि-धयः प्रतिकूलप्रकाराः। तादृशा अप्युच्चैरत्यर्थं काले कदाचित् भव-च्चिन्तका इति योजना। भावनीयावासनीयाः शङ्काकलङ्कशून्याः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

अस्माकं त्वश्रद्धा नास्तीत्याह। अस्माकं त्विति। यद्यपि त्वयि चेतोनिमग्नमित्यद्धा तत्त्वम्, तथापि तरलं मनोनाद्यापि सन्तृप्यते तृप्तं भवति। तृपेः क्वचित् सकर्मकत्वात् कर्मकर्त्तरि रूपम्। त्वदे-काग्रतां त्वत्प्रवणताम्। याम्यायमदेवताकाः। यातनानरकपीड़ाः।

इत्येष इति। इतिः समाप्तौ। एष नीतिकुसुमाञ्जलिर्दक्षिणावा-

---

* तारणीया,—इति ख०।

इत्येष नीतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलश्री-
र्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।
नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु
प्रीतोऽस्त्वनेन पदपीठसमर्पितेन* ॥ २० ॥

॥०॥ इति न्यायाचार्य्यपदाङ्कितमहामहोपाध्याय† श्रीमदुदयनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥०॥

ॐ तत्सत् । ब्रह्मार्पणं भवतु । शुभमस्तु श्रीरस्तु ॥

मकौ द्वौ यदि वासयेत् सानन्दौ कुर्य्यात्, न वा वासयेत्, ततः किमस्माकम् । यद्वा । यद्वासयेदित्यत्र प्रोक्तएव यदि ब्रूयात् माऽस्मान् वासयतीति, तं प्रत्याह । नो वा इति । वासयेदित्यनेन संबन्धः । ततः किं, तद्वासनायाः फलं न किञ्चिदित्यर्थः । पदमेव पीठं, तत्र न्यायकुसुमाञ्जलेर्यत् समर्पणं, तेन भगवान् प्रीतोऽस्तु ।

यस्तर्कतन्त्रशतपत्त्रसहस्ररश्मि-
र्गङ्गेश्वरः सुकविकैरवकाननेन्दुः ।
तस्यात्मजोऽतिविषमं कुसुमाञ्जलिं तं
प्राकाशयत्क्षतिमुदे बुधवर्द्धमानः ॥०॥

॥०॥ इति महामहोपाध्यायश्रीवर्द्धमानविरचितो न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकाशः समाप्तः ॥०॥

---

* पदपीठसमर्पणेन,—इति क्षी० ।
† इत्याचार्य्यं,—इति खा० ।

॥०॥ इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मजश्रीरुचिदत्तोपाध्यायविरचितः कुसुमाञ्जलिप्रकाशमकरन्दः समाप्तः ॥०॥

(टिप्पण्याकारेण मुद्रितस्य मकरन्दग्रन्थस्यावशिष्टोऽंशः)

भूतप्रभूतविकटध्वनिभीतिमत्या
मानग्रहं मनसि धर्तुमपारयन्त्या ।
आलिङ्गितो गिरिजया चिरमस्मदादे-
रङ्गेषु मङ्गलमनङ्गरिपुर्दधातु ॥

कुसुमाञ्जलिमकरन्दः शौरचिदत्तेन भण्यते कृतिना ।
स्तवकोपमर्द्दभाजां बुधमधुपानां विनोदाय ॥

कामन्दत्वेऽपि कामद इति विरोधाभासः । कामः काम्यं, अर्थं आदित्वात् कर्मणि प्रत्ययाद्वा । स्थाणुः स्थिरः, अथच स्थाणोर्दारुविशेषस्य ज्ञानसम्बन्धोविरुद्ध इति विरोधाभासः। यद्यपि वृक्षादेरपि चेतनत्वं, तथापि दारुविशेषे न तथात्वम्। यद्वा ज्ञानमय इत्यभिधाने मयट्, भगवद्ज्ञानस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति विरोधाभासः ।

अनघत्वमपापत्वमप्रकृतमित्यत आह । वाक्यदोषेति । वाक्येति स्वरूपनिर्व्वचनम् । तथाच दोषराहित्यमात्रमत्र विवक्षितम् । तत्र दोषोद्विविधो वाक्यस्य अर्थगतो वाक्यगतश्च । तत्र पूर्व्वार्द्धश्लोकेनाद्ये निरस्तेऽपि अन्यो न लभ्यते इत्यर्थः । नन्वेवमर्थदोषनिबन्धनदोषविशेषाभावे लब्धेऽपि तत्सामान्याभावो न लब्धः, शब्ददोषात्मकविशेषाभावस्याप्राप्तत्वादित्यत आह । नीयत इति । तथाच बोधकत्वेन सोऽपि सूचित इति भावः । नचैवं समस्तेत्यादिना विषयशुद्धेरपि लब्धत्वात् पूर्व्वार्द्धवैयर्थ्यम्, तत्त्वेन बोधकस्याभाससाधारणस्य विवक्षितत्वादिति भावः । केचित्तु एकविशेषाभावस्य पूर्व्वार्द्धेनैव लब्धत्वादपरविशेषाभावमात्रलाभार्थं वाक्यपदं, नचैवमनघत्वमित्याद्यग्रिमग्रन्थविरोधः,अनघपदेन विषयाशुद्धेरप्रतिपादितत्वात्, अर्थदोषनिरासार्थमित्यस्यैव वक्तुमौचित्यात्, शब्ददोषद्वैविध्येनार्थ-

दोषनिबन्धनशब्ददोषाभावस्य ततः सम्भवादित्याङः। अनघत्वपरं यत् कवित्वेऽस्ति, तद्भिन्नं अनघत्वं स्वातन्त्र्येण लिखितं परग्रन्थे। तत्रापि सामान्यशब्दस्यानघत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणस्वार्थदोषरहितत्वमिति विशेषपरत्वादित्यर्थः। अवान्तरघटितत्वमात्रं प्रयोजकं, वाक्येति प्रकृताभिप्रायकम्।

विशिष्टस्य प्रसूनाञ्जलावभावात् रागित्वनिरासार्थमाह। दुःखेति। तर्हि तत्साधनं नानुसरेदित्यत आह। तत्साधनेति। ननु तर्कविषयो न न्याय इत्यत्रचेराह। अन्वयीति। वेदस्येति। इदञ्च सम्भवसौकर्य्यादुक्तं, वस्तुतोऽन्वयव्यतिरेकिणोऽपि उदाहरणादिभेदेन न्यायभेदस्य सर्व्वसम्मतत्वादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। एवमपि विषयिणोर्भेदेऽपि विषयस्यैक्यमेवेति युगत्वानुपपत्तेः। व्यक्तिभेदविवक्षया तथात्वेऽप्यनुपपत्तेः, आनन्त्यात्।

निमित्तेति। न च कर्म्मयोगाभावान्नेयं सप्तमी साधुरिति वाच्यम्। निवेशितोनिवेशनां प्रापित इत्यन्तर्भूतकर्मतया तद्योगबलादुपपत्तेरित्याङः। प्रामाणिक इति। पक्षतावच्छेदकवतीत्यर्थः। तेन पक्षविशेषणाप्रसिद्ध्याऽऽश्रयासिद्धिः परिहृता, अन्यथाऽव्यावर्त्तकताऽऽपत्तेः। अप्रामाणिकपक्षत्वेऽपार्थकतयाऽनघपदादेव व्यावृत्तेः। प्राचीनमतेनेदमित्यन्ये।

सिद्धसाधनवारणायाह। सिषाधयिषितेति। सिषाधयिषितं साध्यं धर्म्मो यस्येति बाधव्युदासः। धर्म्मिणि हेतुभूतधर्म्मवतीति स्वरूपासिद्धिव्युदासः। प्रकर्षेण व्याप्त्या, तेन भागासिद्धिव्युदासः। ज्ञानं हेतोरित्यर्थात्। न चाबाधितेऽपि बाधावतारात् तन्न्यायाभासस्य न व्युदास इति वाच्यम्। व्यतिरेकनिश्चये सिषाधयिषाविरहेण पक्षपदादेव तन्निरासात्। तस्य न्यायत्वादेव वा।

निर्द्दोष इति। नचाग्रे आपाद्यापादकव्याप्तिप्रदर्शनेन मूलशैथिल्यस्य विमर्द्दनाभावेन मिथोविरोधस्य च निरसनात् पुनरुक्तिरिति वाच्यम्। विशेषाभावस्य सामान्याभावोपपादकतया हेतुहेतुमद्भावेनान्वयादित्येके। निर्द्दोषपदं तदतिरिक्तदोषाभाववत्परमित्यन्ये। एतावता पर्य्यवसितमर्थमाह। अबाधित इति। अन्यथा प्रतिबन्धपदानन्वयापत्तेः।

नित्येति। सामर्थ्ये समासात् सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न

समासस्तथापि नित्यसापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथात्वादत्र समास इत्यर्थः। कृदभिहित इति। कृदभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते कृदभिहितद्रव्यवद् भासते, तेन रस्यमानममृतमिति यथा कृदभिहितद्रव्ये प्रत्ययस्तथा द्रव्यसमभिव्याहृतकृदभिहितभावेऽपीत्यर्थः। इदञ्च तात्पर्य्यवशादित्यवधेयमित्याहुः।

असम्बद्धेति। आद्यन्तयोरित्यर्थः। इहापि कृदभिहितमिति न्यायात् प्रस्यन्दमानेत्यर्थः। तेन तस्य माध्वीकपदादुत्कटेच्छाविषयत्वमिति नाग्रिमग्रन्थविरोधः। अन्यथोत्पत्तेरुत्कटेच्छाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्तौ तद्विरोधेत्यवधेयम्। रसपदेनेति। एतच्चोपलक्षणम्। प्रस्यन्दपदेनोत्पन्नत्वं दर्शयताऽत्यन्ताभावत्वादिनाऽपुरुषार्थत्वशङ्का निराकृतेत्यपि बोध्यम्। संयुक्तकरद्वयात्मकस्याञ्जलेः माध्वीकोत्पत्तिस्थानकत्वादिकमसम्भवीत्यत आह। अञ्जलिस्थानीति। किञ्चेति। तथाचेश्वरमननद्वाराऽपि तद्व्युत्पादनं न मोक्षप्रयोजनमिति भावः।

ननु प्रमाणव्युत्पादनरूपग्रन्थस्य शब्दात्मकस्येश्वरानुमितिजनकत्वे जातिसङ्कर इत्यत आह। प्रमाणव्युत्पादने चेति। तमेवेति। प्रकरणादीश्वरस्यैव तत्पदादुपस्थितेरिति भावः। ननूक्तयुक्त्या ईश्वरज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वेनायोग्यतया तदपरामर्शे स्वात्मैव तेन परामृश्यत इति यदि ब्रूयात्तत्राह। हे इति। नन्वेवमपि मननं नायातमित्यत आह। वेदनमात्रस्येति। वेदनसामान्यस्येत्यर्थः। नन्वनुपदं स्वात्मसाक्षात्कारानुत्पत्तेरदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं तस्य वाच्यमेवञ्च तद्द्वारा मुक्तावेव तद्धेतुत्वमस्तु लाघवात्, तदुपकारञ्च तत्सहकारितयाऽप्युपपद्यते इत्यरुचेराह। यद्वेति। केचित्त्विति। उक्तबाधकान्मुक्त्यसम्भव इत्याशङ्कायां नैवं समाधानमित्यस्वरसोबोध्यः।

तस्येति। ननु श्रितपस्तत्र न लक्षणा, तस्य प्रकृतिस्वपरत्वतात्पर्य्यग्राहकत्वमात्रेणोपपत्तावुपसर्गवदशक्तत्वात्। किञ्च, तस्यार्थशक्तत्वे किं लक्षणया। शब्दशक्तत्वे तस्योपासपदादेव स्वलक्षणया लाभे तच्छक्तयकल्पनात्। अन्यथा पौनरुक्त्यापत्तेः। तत्तद्धातुसमभिव्याहारे तत्तदनन्तशक्त्यापत्तेश्च। नचोपासपदएव लक्षणा तस्योपासनारूपार्थशक्तत्वादेव, प्रत्युत स्वलक्षणाभ्युपगमादिति चेत्।

अथाह। उपास्तीत्यादिना उपासधातुरित्यादिप्रत्ययात् धातुत्वेन धातौ शक्तिः। तदिदमुक्तं, धातुरूपशब्दाभिधायकत्वेऽपीति। तथाच न शक्त्यानन्त्यादिदोषः। अन्यथा धातुत्वप्रकारकप्रत्ययानुपपत्तेः। न च धातुत्वं नानुगतमिति वाच्यम्। क्रियावाचित्वस्य तथात्वात्। नन्वेवं यागपाकपदादपि तत्प्रयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात्। धातुसमभिव्याहारे च तत्तद्धात्वन्वयबोधजननियमेन तदप्रतिपादकत्वात्। अतएव परमते कार्य्यत्वं लिङः प्रवृत्तिनिमित्तम्। अस्तु वा क्रियावाचित्वे धर्म्ममात्रएव शक्तिः, धर्म्मिणः प्रकृतिलभ्यत्वात्। एवञ्च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां स्वलक्षणया शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते स्ववाच्यधातुत्वविशिष्टोपाससम्बन्धिनि उपासनारूपेऽर्थे गम्भीरनदीतीरे तीरपदस्येव शक्यपदे लक्षणा। वाच्यसम्बन्धमात्रस्य लक्षणात्वात्। एवञ्च धातुशक्तत्वेऽपि लक्षणया धात्वर्थमात्रलाभः स्यान्न तूपासनारूपार्थलाभ इति निरस्तम्। नन्वेवमेकलक्षणैव न तु लक्षितलक्षणेति द्विरेफपददृष्टान्तोपादानमसङ्गतमिति वाच्यम्। शब्दोपस्थापकस्यार्थे लक्षणेत्यत्र दृष्टान्तात्। किञ्च, द्विरेफपदेऽप्येकलक्षणैव परम्परासम्बन्धेनार्थोपस्थापिका। यदि च तत्र भ्रमरपदं लक्षयित्वाऽर्थो लक्ष्यते इति लक्षणाद्वयं, तदा प्रकृतेऽप्युपासपदं लक्षयित्वैवार्थो लक्ष्यते इति तुल्यम्। इयांस्तु विशेषो यत्तत्रैकमेवोभयलक्षकमत्र तु न तथेति। न हि सर्व्वप्रकारेण दृष्टान्तत्वमसम्भवात्। नचान्यपदार्थोपस्थितभ्रमरपदादेव भ्रमरपदार्थोपस्थितिसम्भवे द्विरेफपदे कथमर्थलक्षणेति वाच्यम्। तथात्वे द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रानन्वयापत्तेरिति दिक्।

ननु माऽस्तु सन्देह इत्यत आह। न्यायेति। निरग्निमतमेकाग्निमवच्छिन्युभयम्। बुद्ध्यात्मनोरेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्येके। अहंकार इत्यन्ये। वेदे नित्यपाल्यत्वमुपार्य्यत्वं, न तु उत्पाद्यत्वं, स चेत्याद्यग्रिमग्रन्थानुरोधात्। ननु लेपशब्दस्य पापपरत्वे तृतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं, लोकविरुद्धहेतुकलेपस्याप्रसिद्धेरित्यत आह। उपलक्षित इति। लेपपदे दुःखसाधारणतया व्याख्याते लोकविरुद्धकरणकलेपत्वं दुःखएव प्रसिद्धमित्याह। स चेति।

कर्म्मधारये उत्तमपदस्य विशेषणपदतया पूर्व्वनिपातापत्तिः, षष्ठीसमासश्च न निर्द्धारणे इति निषिद्धएवेति सप्तमीसमासमाचक्षते। पुरुषेष्विति। यद्यपि षष्ठीसप्तम्योरभेदात् सोऽपि निषिद्धएव ; अन्यथा तत्र तत्र सप्तमीसमासेनैवोपपत्तौ षष्ठीसमासनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः, तथापि निर्द्धारणस्याविवक्षायामयं समास इति गुरवः। वस्तुतो जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक् करणं निर्द्धारणम्। यथा नराणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र। तथात्र नास्तीति न निषेधः। तथाच समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समासनिषेधस्यैव तत्सूत्रार्थत्वान्न निर्द्धारणप्रयोजकगुणादिविशेषवाचिपदसमासनिषेधोऽपीति तात्पर्य्यम्। एवञ्च षष्ठीसमासेऽप्यदोष इत्यवधेयम्।

इच्छत्वमात्रमतिप्रसक्तमत आह। प्रधानमिति। न्यायमतसाधारण्यमपाकरोति। क्षणिकेति। एकार्थेति। अविरुद्धार्थेत्यर्थः। घटादिभिन्नत्वसमानाधिकरणौपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाभावस्तन्मते उभयाभावादस्मन्मते विशेष्याभावादिति वदन्ति। तच्चिन्त्यम्। तथासति विशेष्याभावस्यैवोभयमतसाधारण्ये विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। यत्तु घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्यन्तमिति। तच्चिन्त्यम्। तदतिप्रसङ्गस्यादोषत्वात्। अन्यथा दोषहीनत्वनित्यत्वादावपि तथात्वप्रसङ्गादिति।

फलैक्येति। उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्म्मिण्यैकमत्येऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदादित्यर्थः। तदेवोपपादयति। सर्व्वथेति। श्रुतिमूलकत्वादिति। एतच्च श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इति नियमविध्यवष्टम्भेनोक्तम्। वस्तुतस्त्वात्मप्रतिपादकप्रमाणवाक्यपरमेव श्रुतिपदम्। अन्यथा अदृष्टार्थकतापत्तेः। पूर्व्वपूर्व्वप्रतिपत्तौ हि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिद्वारकता। सा च श्रुतिमात्रजनितश्रवणसाध्यतायां नियमापूर्व्वकल्पनया भज्येत। इदञ्च इति अदृष्टद्वारकताभयेन पाठिकक्रमोल्लङ्घनमपि नोचितं तस्य स्यादिति पुराणस्तुत्यादिना श्रुते मननादभिमतसिद्धिर्भवत्येवेत्याहुः।

ननु योगोनिदिध्यासनमेवेत्यनन्वय इत्यत आह। उत्तम इति। विनिगमकेति। सिद्ध्यभावरूपायाः पक्षतायाः अनुमितिहेतुत्वे तदभावादनुमित्यभा-

वश्यं उभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः। ननु नोक्तरीत्या सिद्धसाधनस्य दोषत्वं किन्त्वर्थान्तरतया, तच्च शब्ददोषतया स्वार्थानुमाने न दोष इति यदि ब्रूयात्, तत्राह। ग्रन्थस्येति। क्रमे शाब्दत्वं पाठिकत्वं न तु शब्दप्रतिपाद्यत्वं, क्रमप्रतिपादकाभावात्।

ननु सिद्धसाधनात्मननानुपपत्तिरेवेत्यत आह। अवश्येति। अन्यथेति। भिन्नाविषयेत्यर्थः। ननु सिद्धसाधनात् कथमनुमितिरिति स्वपक्षः साधु समर्थित इत्यरुचेराह। अवश्येति। कपिञ्जलेति। यावत्परत्वासम्भवेन कतिपयपरतया बहुवचनस्य प्रथमोपस्थितत्रित्वपरत्वं यथा, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः। धर्मिमात्रविषयतयाऽपि सामानाधिकरण्यसम्भवइत्यरुचेराह। लाघवाच्चेति। अवश्यप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारकल्पनायां गौरवादिति भावः।

ननु सिद्धसाधनादेव प्रामाणिकं गौरवं न्याय्यमित्यत आह। न वेति। अतएवेति। श्रुतस्यामनने उक्तशास्त्रव्यापारानिर्वाहादेवेत्यर्थः। तथापीति। तथा च परमात्मा निरूप्यते इत्यसङ्गतमेवेति भावः। ननूक्तधर्मिनिरूपणस्यैव पञ्चीभूतेश्वरविषयतां विनाऽसम्भवान्नासङ्गतिरित्यत आह। न वेति। तथा च धर्मेऽपि न सन्देह इति भावः। तथा चेति। कपिञ्जले यावत्परत्वासम्भववदत्रासम्भवाभावेन त्रित्वपरत्वाभावादिति भावः। एतेनेति। उक्तरीत्या धर्मिणि धर्मे वा सन्देहाभावेनेत्यर्थः।

ननु कथं सन्देह इत्यत आह। कुत इति। अत्र मात्रपदेनापदार्थव्याख्यानं सूचितम्। मूले इति कुत इति पदाभावात् योजना कृता न तु संशयोपपादकं किञ्चिदुक्तं इति तेन सूचितमित्यन्ये। श्रोतव्य इति। ननु संशयस्योभयत्र तुल्यतया श्रुतिबलेनेश्वरविषयकमेव मननं स्यान्न तु प्रामाण्यविषयकमतोनोक्तविरोध इति चेत्। न। प्रामाण्यसंशये जागरूके कुतोऽपि न विषयसंशयव्युदासः तन्निदानानुच्छेदादिति प्रामाण्यानुमानानुसरणावश्यंभावादनन्तरञ्च ततएव विषयनिश्चयात् किं पुनर्विषयनिरूपणेनेति भावः। अवश्येऽपीति। श्रोतव्य इत्यादिश्रुतावपि प्रामाण्यसन्देहसम्भवादित्यर्थः।

यद्यपि श्रुतिभेदादन्यत्र तन्निश्चयेऽप्यन्यत्र संशयो नासम्भवी, तथापि प्रवृत्ति संवादाद्यभावे आप्तोक्तत्वमेव तन्निश्चायकं, तच्चोभयत्राविशिष्टमिति भावः ।

वस्तुतस्तु एतदस्वरसादेव प्रागुक्तं सामानाधिकरण्यविरोधं स्मारयति । तथात्वेऽपीति । विरुद्धेत्युपलक्षणं, स्वरूपासिद्ध्यादेरपि द्रष्टव्यम् । अतएवेति । साक्षादित्यर्थः । अर्थान्तरेति । तच्च पुरुषदोषो न हेतुदोष इति न्यायोपदेष्टरि सापराधेऽपि आत्ममननसिद्धिरप्रत्यूहैवेति भावः । पक्षधर्मतेति । यद्यपि पक्षधर्मतायाः स्वातन्त्र्येण पृथक्कारणत्वात् तद्विघटकत्वेऽपि न ज्ञानविघटकत्वं, तथापि यः पक्षस्तद्धर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पक्षतया अवच्छेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशज्ञानस्य विघटकत्वमस्त्येवेति भावः ।

कारणमात्रस्येति । तथाच पक्षतायाः पृथक् कारणत्वपक्षे तद्विघटकतयाऽपि तदौचित्यमित्यपि ध्वनितम् । न च ज्ञायमानप्रतिबन्धकत्वाभावान्न सिद्धसाधनं हेत्वाभास इति वाच्यम् । प्राचीनमतेऽनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तथात्वात् । एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्वे बाधकाभावाच्चेति भावः ।

तात्पर्य्येति । यत्र सन्देहस्तत्रैव न्यायाभिधानस्योचितत्वादित्यर्थः । तात्पर्य्यसन्देहादपि धर्मसन्देहो न धर्मिणीति तत्र न्यायाभिधानमनुचितमेवेति भावः । परस्परेति । तथाच न संशयः, विरुद्धप्रकारकस्यैव संशयत्वादिति भावः । न चासंकोचादीश्वरपरसर्व्वश्रुतिबोधिततावत्प्रकारेण मननं मोक्षहेतुः, तत्र च विरोधप्रतिसन्धाननिबन्धनसंशयावश्यम्भावान्मननमस्त्विति वाच्यम् । अविरुद्धप्रकारे संशयाभावादेवमपि तावत्प्रकारकमननासम्भवात् । एतदेवाभिसन्धायोक्तं, दिगिति ।

इच्छाया इति । ननु विषयसिद्धिनिवर्त्त्या नेच्छा, किन्तु तद्धीनिवर्त्त्या । अन्यथा प्राप्तधनस्यापि तत्प्राप्तिमजानतस्तदिच्छाविच्छेदापत्तेः । एवञ्च सिद्धसाधनस्थलेऽप्युत्पन्नसिद्धेरग्रहे तदिच्छाया अनिवृत्तेः पक्षता स्यादिति चेत् ।

अत्राहुः । विषयसिद्धिः साक्षान्नेच्छानिवर्त्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरो-

धिषुधनिवर्त्यत्वात् । तस्मात्तद्धेतोरसिद्धत्वज्ञानस्य विघटनद्वारा इच्छान्त-रोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेन तथात्वं वाच्यम् । ततः प्रकृते सिद्ध्युत्पादमात्रेणैव सिद्धौ सत्यां तदसिद्धत्वभ्रमसंशयाभावात् । घनादिस्थले च तत्सम्भवेन अग्निपर्य्यन्तानुसरणमिति ।

इच्छेति । न चैवं निरन्तरानुमितित्वेनेच्छायां निरन्तरानुमित्यापत्तिः, इष्टत्वात् । न चानुमित्यानन्त्यं, तृतीयक्षणे परामर्शस्यैव विनाशात् । न च लिङ्गोपधानमतेऽनुमित्यात्मकपरामर्शमादाय तदापत्तिः, सिषाधयिषानाशादेव तथात्वात् । यत्तु विषयान्तरसञ्चारसामग्रीबलवत्त्वान्न तथाऽनुमिति-रिति । तच्चिन्त्यम् । भिन्ने विषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याबलव-त्त्वात् । अतएव परामर्शानन्तरं न परामर्शान्तरं तदनुव्यवसायो वा । अन्यथा सिद्धसाधनस्थले तत्सामग्र्याएव प्रतिबन्धकत्वसम्भवे सिद्धेरप्रति-बन्धकत्वे तदभावरूपपक्षताया हेतुत्वएव मानाभावात् ।

अतएवेति । दूषणत्वप्रयोजकसिषाधयिषाविघटनस्याबाद्ध्वंदिकत्वादे-वेत्यर्थः । द्वितीये हेतुमाह । असिद्धीति । वस्तुतोज्ञायमानप्रतिबन्धकता-भावादेव न हेत्वाभासत्वम् । साध्यञ्च न यथा हेत्वाभासस्तथोक्तमनुमान-प्रकाशे । विशेषणेति । लिङ्गदर्शनादिना तन्नाशात् न विशेषणत्वं, सिद्ध-साधनस्थलेऽप्यतिप्रसङ्गान्नोपलक्षणत्वमित्यर्थः । सिषाधयिषेति । साधक-प्रमाणपदं सिद्धिपरम् । तेन घनगर्जितस्थले परामर्शात्मकसाधकप्रमाण-मादाय नाव्याप्तिः । सिद्ध्युपहितप्रमाणपरं तदित्यन्ये । सिषाधयिषायाश्च विशेषणत्वमेव, तदुत्तरक्षणजायमानपरामर्शादनुमितौ विनश्यदवस्थसिषा-धयिषायास्तथात्वात् ।

ननु सिषाधयिषा तत्पुरुषीयतया तत्कालीनतया तत्साध्यीयत्वादिना-वश्यं विशेषणीया, अन्यथा व्यधिकरणामन्यकालीनामन्यसाध्यलिङ्गकी-याञ्च सिषाधयिषामादाय पक्षतासत्त्वे सिद्धसाधनेऽप्यनुमित्यापत्तिः । एवञ्च तादृशसिषाधयिषाया घनगर्जितस्थलादावप्रसिद्धेः कथं तद्घटिता तत्र पक्ष-तेति चेत् ।

नैवम् । व्यभिचारचाया अन्यकालीनायाश्च तस्यास्तदा तत्सत्त्वे विरह एवेति तामादायातिप्रसङ्गाभावात्तल्लिङ्गकतत्साध्यकतत्पक्षकानुमितिगोचरेच्छाया एव विवक्षितत्वात् । तादृश्याश्च घनगर्जितस्थलेऽपीश्वरेच्छाया एव प्रसिद्धत्वात् । तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षत्वाभावेऽपि न क्षतिः । न चैवं बाधादेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वं न स्यात्, तत्र तादृशानुमित्यसम्भवे पक्षताविरहादेव तदनुत्पत्तेरिति वाच्यम् । बाधाद्यनवतारदशायामन्यदा तादृशानुमितिसम्भवे तद्घटितपक्षतासत्त्वे तदा बाधादेरेव प्रतिबन्धकत्वात् ।

ननु तत्कालिकत्वेनाप्यनुमितिरवश्यं विशेषणीया । अन्यथाऽन्यकालिकानुमितिगोचरेच्छामादायातिप्रसङ्गादिति चेत् । अस्त्वेवं, तथापि पक्षताविरहेऽपि बाधादेरेव तत्रोपजीव्यत्वात् । अन्यथाऽनुमितिसत्त्वे तद्घटितपक्षताया अप्यावश्यकत्वात् । पक्षताविरहादेवानुमित्यभावेऽन्योन्याश्रयात् । एतेन सिषाधयिषा न सिद्धित्वप्रकारिकेच्छा प्रकृते तदभावात्, नापि सिद्धिविषयेच्छामात्रं प्रत्यक्षेण जानीयामितीच्छायामपि तदापत्तेः, नाप्यनुमितित्वप्रकारिकेच्छा एकलिङ्गावगते लिङ्गान्तरेणानुमित्सायां तदनापत्तेरित्याद्यपास्तम् । निरुक्तानुमितिगोचरेच्छाया एव विवक्षितत्वात् । अधिकमनुमानप्रकाशे विपञ्चितम् ।

सत्यसति वेति । समीचीनेऽसमीचीने वेत्यर्थः । सतीति शेषः । तथाच भ्रमप्रमासाधारणसिद्धिमात्रस्य प्रतिबन्धकतया तस्मिन् सति यत्र सिषाधयिषा अभावस्तत्र नास्तीति भावः । यत्तु सत्यपदं स्वरूपार्थकमिति स्वरूपसतीत्यर्थः—इति । तन्न, वाशब्दस्यासङ्गतत्वापत्तेः ।

तस्येति । यद्यपि न्यायो न लिङ्गपरामर्शात्मा किन्तु पञ्चावयववाक्यं, तथापि तत्रापि तद्धेतुत्वे मानाभावात् परामर्शपरत्वाभिप्रायेण दूषितमिति मन्तव्यम् । तदिति । तत्सहकारित्वासम्भवादित्यर्थः । तस्यैवासत्त्वेनेति भावः । अत एवेति । व्यभिचारादेवेत्यर्थः ।

परामर्शादिना तन्नाशादित्यत्र प्रकृते । अथेति । उक्तबाधकादेव संशयस्याप्च न विशेषणत्वं किन्तूपलक्षणत्वमिति दोषे सत्येवाह । मिषितेति ।

ननु प्रत्येकाभावद्वयं योग्यता तच्च प्रत्येकसत्त्वे नास्तीत्यत आह । प्रत्येकमिति । प्रत्येकाभावद्वयमित्यर्थः । साधकमानाभावमात्रस्य तथात्वे बाधबादिति भावः । अन्यथा पक्षताविरहादेवानुमितिप्रतिबन्धे बाधो हेत्वाभासो न स्यादित्यपि बोद्धव्यम् । केवलेति । साध्याभावसाधकस्य बाधकत्वमित्यभिप्रायेणेदम् । यद्यपि पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वग्राहकमानाविषयत्वं बाधकाभाव इति विवक्षिते तत्र नाप्रसिद्धिः, तथापि लाघव एव तात्पर्य्यम् । एतदेवाभिसन्धायोक्तमन्यथेति ।

संशयवज्जिज्ञासाऽपि न तावत्कारणस्थायिनीति मतान्तरमाह । यद्वेति । तथा च निवर्त्त्यत्वेन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः । य इति । तथाच प्रबोधनार्थं संशयबीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनम् । न तु तद्विना मननासम्भव एवेति तात्पर्य्यम् । प्रयोजकत्वमिति । शब्दात्मकविप्रतिपत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावादिति भावः । यस्याश्च विवक्षा, तामवान्तरविप्रतिपत्तिमाह । साक्षादिति । अलौकिकपरमाण्वादावतिप्रसक्तिर्व्यतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारकारणेति । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारकारणेत्यर्थः । न च तन्मते व्यावर्त्त्याप्रसिद्धिः । पक्षे उपरञ्जकस्यापि दानात् । अतएव साक्षात्कारत्वपर्य्यन्तमपि तज्जातित्वे वैयर्थ्यमपि नेति ध्येयम् ।

न च गर्भवर्त्तिनष्टे व्यभिचारादिदमुक्तमिति वाच्यम् । तन्मते प्रमाविषयत्वस्याप्यभावात् । भावे वाऽवश्यमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वं, प्रमाणान्तरात्तदसम्भवात् । योग्यतापरत्वे वा सन्निकर्षत्वेऽपि तथेति भावः । विधिनिषेधकोटिप्रसिद्धिरभिधेयत्वघटत्वयोः सुलभेति । ननु घटसाक्षात्कारकारणघटचक्षुःसंयोगरूपसन्निकर्षाश्रयत्वं चक्षुष्यपि न च तल्लौकिकत्वमित्यत आह । इन्द्रियस्येति । यद्यपि संयोगस्य द्विष्ठत्वादिदमयुक्तं, तथापि नेन्द्रियविशिष्टसन्निकर्षाश्रयत्वमिन्द्रियस्यांशत आत्माश्रयात्, किन्तु तदुपलक्षितसन्निकर्षाश्रयत्वम् । तदिदमुक्तं, किन्तु प्रतियोगित्वमिति । तत्र तत्प्रतियोगिकसन्निकर्षाश्रयत्वेऽपि तस्योपलक्षणत्वमित्यर्थः । यत्र वेति । एतच्च यथाश्रुते, स्वसाक्षात्कारविवक्षायान्तु तावन्मात्रविषयत्वमेवास्तु कृतं स्वप-

दकारणादिगर्भत्वेनेति तथैव सिद्धान्तमाह । किन्त्विति । न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्वेन व्याप्यव्यापकाभेदात् कथं व्याप्यव्यापकतामह इति वाच्यम् । उपाधिभेदेन भेदात् । तादृशानुमितिविषयत्वं सर्वेषामिति सिद्धिसाधनं, व्यतिरेके च बाध इत्यत उक्तं, साक्षात्कारेति । ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थ्यादाह, चरमजन्यपदम् । अलौकिकप्रत्यासत्तित्रयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थ्यादाह, पूर्वप्रतीकम् । तत्राजन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जगतोऽप्रसिद्धिवारणार्थम् । स्वविषयकपदव्यावृत्तिस्तु मूलएव । स्वपदेन च यत्र यः साक्षात्कारत्वेनाभिमतः, सएव तत्र ग्राह्यः । सविकल्पकपदस्य यद्यपि प्रकृतेऽकिञ्चित्करं ज्ञानपदेनैव सङ्गतेः, तथापि उपरञ्जकस्यापि दानादखण्डाभावस्य च न व्यर्थत्वम् ।

केचित्तु लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वस्य प्रकृतेऽभिमतत्वेन विशिष्टोपादानम् । अन्यथा विशिष्टप्रत्यक्षस्य स्वविषयकनिर्विकल्पकजन्यस्य तत्रासंग्रहापत्तेः । न चैवमपि विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाव्याप्तिः जन्यस्वविषयसविकल्पकत्वेन जनकत्वाभावस्य विवक्षितत्वादत्र जन्यादिपदमप्रसिद्धिवारकमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्र यद्यपीत्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । तथा सति सविकल्पकविषयतयाऽपि सामञ्जस्ये तदनुत्थानप्रसङ्गः । यद्यपि तन्मते योगजादीनामप्रसिद्धतया तदजन्यत्वस्यापि तथात्वात्तदुपरक्तबुद्धेरप्यभावादुपरञ्जकत्वेनापि तदुपादानमसङ्गतं, तथापि असत्ख्यातिरूपा तदुपरक्तबुद्धिरस्त्येव इति नोक्तदोष इत्येके । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्कारविषयत्वमनेनोपलक्षितमित्यन्ये।

विकल्प इति । धारावाहिक इत्यर्थः । प्राथमिकसविकल्पकस्याजनकत्वात् निर्विकल्पक इत्युपलक्षणं, प्राथमिकसविकल्पक इत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रयत्नेति । यत्नकारणात्मविशेषगुणाविच्छाद्वेषौ तयोर्निरुपाधिविषयौ सुखदुःखे तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षाविषये वर्त्तते न वेत्यर्थः । न च मानसेति व्यर्थं, मानसप्रत्यक्षपदेन मनःप्रयोज्यजातिविशेषाश्रयस्योक्तत्वात् तस्य व्यर्थत्वाभावादखण्डाभावे वा न वैयर्थ्यम् ।

लौकिकपदस्याप्रसिद्धिवारणार्थम्। अत्र प्रयत्नकारणं गुण ईश्वरज्ञानादिभि-न्निरुपधिविषयोविशिष्टप्रत्यक्षं तत्कारणात्मविशेषगुणत्वं तादृशनिर्विकल्पके वर्त्तत एव इति सिद्धसाधनमत आह, प्रथमात्मविशेषपदम्। आत्मविशेषस्य संसार्य्यात्मनोगुण इत्यर्थः। ज्ञानमादाय पूर्व्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थ्यमाह । प्रयत्नकारणेति। प्रयत्नसाक्षात्कारणेत्यर्थः । तेन न दोषतादवस्थ्यम् ।

ननु साक्षाज्जनकत्वं यदि व्यक्तेस्तदा इच्छाद्वेषयोरप्युपायेच्छाद्वेषद्वारा जनकत्वमित्यसम्भवः। तज्जातीयस्य चेत्तदा ज्ञानेऽप्यतिप्रसङ्गः उपादान-प्रत्यक्षस्य साक्षात्प्रयत्नहेतुत्वादिति चेत्। न। फलेच्छायाः स्वरूपसत्याः साक्षादेव प्रयत्नहेतुत्वेन व्यक्तिपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात्। विजातीयव्यापा-रकजनकजातीयस्यैव वा साक्षाज्जनकत्वेन विवक्षितत्वादित्याहुः।

तच्चिन्त्यम्। फलेच्छायाः प्रयत्नजनकत्वाभ्युपगमेऽपि साक्षाज्जनकत्वे मानाभावात्। चिकीर्षादिसत्त्वे तां विना तदुत्पत्तौ विलम्बाभावात्। चिकीर्षोपादानप्रत्यक्षाभ्यां सह युगपदनवस्थानाच्च। क्षणद्वयमात्रस्थायि-त्वात्। चिकीर्षाद्वारेणैव उपपत्तौ समूहालम्बनकल्पने प्रमाणाभावाच्च। भावे वा तद्विषयत्वे न प्रयत्नजनकत्वं गौरवान्मानाभावाच्च। अन्यथा उपा-दानप्रत्यक्षेऽपि उपनीतविशिष्टप्रत्यक्षविषयत्वसम्भवान्निर्विकल्पकमादाय दोषापत्तेः। फलेच्छां विनोपायचिकीर्षाविरहात्तद्धेतुत्वस्यावश्यकत्वात्।

वस्तुतस्तु न तस्याः प्रयत्नं प्रति जनकत्वं किन्त्ववच्छेदकत्वमित्युक्तमस्मा-भिरन्यथाख्यातिवादे। विजातीयेत्याद्यप्ययुक्तम्। साक्षाज्जनकत्वेनैव विजा-तीयव्यापारकं यदुपादानप्रत्यक्षं तज्जातीयं ज्ञानमादायोक्तसिद्धसाधन-तादवस्थ्यात्। न च विजातीयव्यापारजनकजातीयभिन्नत्वं विवक्षितं ज्ञाने च विजातीयेच्छाव्यापारकत्वमेव इति वाच्यम्। ज्ञानादीनामदृष्टद्वारा कार्य्यमात्रहेतुत्वाभ्युपगमेनेच्छाया विजातीयव्यापारकप्रयत्नजनकजातीयत्वात्। किञ्च द्वेषस्य प्रयत्नकारणत्वे मानाभावः। यथा चैतत्तथा प्रपञ्चितमनुमानप्र-काशे। मूले त्वग्रेतनं प्राचीनमतमनुपादेयम्। चिन्तामणिस्वरसोऽप्येवमेव।

यच्चोक्तं निरुपधिपदं सोपाधीच्छाविषयकामिनीविशिष्टज्ञानकारणात्म-

विशेषगुणत्वयोर्न्न सत्त्वेन सिद्धसाधनवारकमेव, अग्निमात्मविशेषगुण-पदयोः कामिनीरूपात्ममनोयोगादिव्यक्तित्वेन सिद्धसाधनवारणे तात्पर्य्य-मिति । तदपि चिन्त्यम् । निदिध्यासनजन्यभावनातत्त्वसाक्षात्कारद्वारा इच्छा नियमविधिविषयदुःखाभावरूपमोक्षहेतुरिति तामादाय सिद्धसाधन-तादवस्थ्यात् । न च निदिध्यासनजन्यमदृष्टमेव, दृष्टेनैवोपपत्तेः । न च तज्जन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः, स्वसमानविषयकसंस्कारत्वेनैव हेतुत्वे तथात्वात् । अत्र चात्मविषयकभावनात्वेनैव हेतुत्वात् । तत्त्वसाक्षात्कारस्य विश्वविषय-कत्वाच्च । अन्यथा संस्कारध्वंसे का गतिः । अतएव मूले वक्ष्यति अती-न्द्रियार्थदर्शनाभ्युपायो भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नासौ सत्यमेव साक्षात्कार-मुत्पादयतीति अदृष्टवत् तस्यापि प्रत्यासत्तित्वे विरोधाभावः ।

अस्तु वा तथा । तथापि देवप्रतिमादिदर्शनत्वेनैव स्वर्गहेतुत्वश्रुतेस्तन्निर्वि-कल्पकस्यापि तथात्वाविशेषात्तमादाय सिद्धसाधनम् । सुखदुःखकारणा-त्मविशेषगुणत्वमीश्वरज्ञानादावपि इति तदादाय सिद्धसाधनम् । न ह्यग्निमात्मपदमपि संसारिपरतया व्याख्यातं, तत्परत्वेऽपि पूर्व्वदोषानु-द्धारात् । जीवनयोनियत्नमादाय सिद्धसाधनतादवस्थ्याच्च । न च तस्य न सुखदुःखजनकत्वं किन्तु जनकजनकतेति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धेतुत्वात् । अन्यथा प्राणादेरपि तथात्वे तद्धेतुत्वं न स्यात् । एतेन प्रयत्ने-त्यादिना विषयान्तेन सुखदुःखयोरेव विवक्षितत्वात् सुखदुःखान्यतरकार-णात्मविशेषगुणत्वे तात्पर्य्यमित्यपास्तम् ।

अत्र ब्रूमः । सुखदुःखान्यतरकारणात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्य-क्षविषयजातीयभिन्ने वर्त्तते न वेति विवक्षितम् । साजात्यञ्च गुणत्वसाक्षा-द्व्याप्यजात्या । धर्माधर्मोभयसाधारण्यार्थमुभयगर्भत्वम् । यथाश्रुतेऽपि सुख-दुःखयोरननुगमे तदेव बीजम् । प्रत्येकगर्भतया प्रत्येकं विप्रतिपत्तिद्वयमेव वा विवक्षितम् । एवञ्चेश्वरज्ञानादिकं निर्विकल्पकं जीवनयोनियत्नञ्चा-दाय सिद्धसाधनानवकाशः । सर्व्वेषां तज्जातीयत्वात् । धर्माधर्म्मौ तु न तथा । न चैवं विशेषपदवैयर्थ्यं, संयोगमात्रस्यैव तादृशप्रत्यक्षाविषयतया-

ऽऽत्ममनोयोगमादाय सिद्धसाधनापत्तेः । कामिनीरूपवृत्तित्वेन सिद्ध-साधनवारणायात्मपदम् । भावनावृत्तित्वेन तद्वारणाय कारणान्तम् । यदि च निदिध्यासनजन्यभावना कायव्यूहादिद्वारा सुखादिकारणं, तदा तद-न्यत्वमपि सुखदुःखविशेषणम् । न च लौकिकत्वं योगजधर्माद्यजन्यत्वगर्भं, तच्च तन्मतेऽप्रसिद्धं, साध्ये उपरञ्जकस्याप्यदानाद्यर्थत्वञ्चेति वाच्यम् । संयो-गाद्यन्यतमप्रत्यासत्तिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अखण्डाभावे साध्ये चावै-यर्थ्यादिति ।

वस्तुतः पूर्व्वापरितोषादाह । यद्देति । प्रत्यक्षाविषयत्वमप्रसिद्धमिति लौकिकत्वं विशेषणम् । परमते चोपरञ्जकमेतद्बोध्यम् । सुखत्वादिकमादाय सिद्धसाधनवारणायाविषयान्तम् । गुणत्वादिना सिद्धसाधनवारणायात्म-पदम् । गुणपदं स्पष्टार्थम् । साक्षात्पदस्यावर्त्तमाह । भावनात्वन्त्विति । नन्विदं बाधितं, धर्मत्वाधर्मत्वयोः परस्पराव्याप्यत्वाददृष्टत्वस्य च जाति-त्वाभावादित्यत आह । अदृष्टत्वञ्चेति । यतएवादृष्टत्वं न जातिरतएव तद्व्याप्यजात्यव्याप्यतया धर्माधर्मत्वे साक्षाद्व्याप्ये इति भावः ।

समानेति । अत्र विधिकोटिर्नैयायिकानां, नेति बौद्धानाम् । यद्यपि तादृशजातिर्दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणत्वेनैतावतैव दुःखानवच्छेदक-शरीरसिद्धाविष्टसिद्धिस्तथापि चैत्रत्वादेस्तादृशजातेः पक्षीकरणे बाधात् अन्यस्याश्चाप्रतिद्धेरिति पक्षविकल्पभिया तादृशजातित्वं पक्षीकृतम् । दुःखावच्छेदकत्वासमानाधिकरणवृत्तित्वं दुःखावच्छेदकत्वानधिकरणाधि-करणवृत्तित्वं विवक्षितम् । एवञ्च सत्तावृत्तित्वेन सिद्धसाधनवारणार्थमाह । अवृत्त्यन्तम् । अनेकावृत्तिजातित्वमप्रसिद्धं इति समानकालीनपदम् । तदर्थश्च समानकालोत्पत्तिकत्वम् । एवञ्चात्मत्वमनस्त्वादिवृत्तित्वेन सिद्धसा-धनवारणार्थं शरीरवृत्ति इति ।

केचित्तु कारणविशेषप्रयोज्यशब्दवृत्तिजातेस्तथात्वेन सिद्धसाधनवारणाय शरीरवृत्तिपदमित्याहुः । यद्यपि व्यातिपदं व्यर्थं । न चैहिकसुखमात्रावच्छे-दकशरीरवृत्तिधर्ममादायार्थान्तरवारणाय तदिति वाच्यम् । ऐहिकशरी-

रस्य दुःखावच्छेदकत्वनियमादाधेनासिद्धेः। अन्यथा जातिपददानेऽप्यप्रती-
कारादिति। यदि च दुःखावच्छेदकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वं, तदा तुल्यम्।
एवञ्च समानकालीनपदमपि व्यर्थम्। तथापि पक्षे उपरञ्जकस्यापि दाना-
ज्जातिपदमप्रसिद्धिवारकतया तदपि सार्थकमिति। वस्तुतस्तु एतच्छरीर-
भावविघटाद्यन्यतमत्वादिकमादायार्थान्तरवारणाय जातिपदम्। तस्य दुःखा-
वच्छेदकस्वरूपयोग्यत्वानधिकरणघटाद्यधिकरणत्वादिति। विधिनिषेध-
प्रसिद्धिश्च शब्दत्वादौ चैत्रत्वादौ चेति बोध्यम्।

सुखेति। सुखदुःखोभयजनकमच्छरीरातिरिक्तत्वमुभयथा सुखदुःखो-
भयजनकत्वविशेषणाभावात् मदीयत्वविशेषणाभावाच्च। तच्चान्यनिबन्धन-
मन्यत्र प्रसिद्धं, आद्यनिबन्धनञ्च पक्षधर्मताबलात्पक्षे सिद्ध्यतीति भावः।
साधने त्विति। साधनत्वे त्वित्यर्थः। तत्रैवाग्रे विप्रतिपत्तिदर्शनात्। धर्मि-
णस्तु दरडादेः प्रागभावाविषयप्रतीतिविषयत्वात्। साधनत्वञ्च न तथा,
तस्य प्रागभावगर्भतया प्रमेयत्वादिनाऽपि ग्रहे प्रागभावविषयत्वनिय-
मादिति। प्रागभावविषयप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साध्ये सिद्धसाधनं,
कार्य्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्याभावाविति समूहालम्बनविषयान्योन्या-
भावप्रतियोगित्वादिति नन्द्वयम्। प्रागभावतत्प्रतियोगित्वाभ्यां तादृश-
प्रतीतिविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारणार्थं प्रतियोगित्वप्रागभावान्येति तादृश-
प्रतीत्यविषयविशेषणम्। प्रागभावप्रतियोगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः।

केचित्तु सामान्यत्वेन विशेषोऽपि वारित इति यथाश्रुतेऽप्यदोष इत्याहुः।
न च कार्य्यान्योन्याभावमादाय सिद्धसाधनं तस्य कार्य्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
तया कार्य्यत्वस्य च प्रागभावप्रतियोगित्वरूपतया तादृशप्रतीत्यविषयत्वा-
दिति वाच्यम्। अनेन हि रूपेणाभावग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकग्रहध्रौव्यं,
न त्वन्यथापीति प्रकारान्तरेण तद्ग्रहे प्रागभावाविषयप्रतीतिविषय-
त्वात्। अतएव ध्वंसस्य जन्याभावतया जन्यत्वस्य प्रागभावगर्भतया
तत्प्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनमपास्तम्। ध्वंसस्य प्रकारान्तरेण तादृशबुद्धि-
विषयत्वात्। ध्वंसत्वस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वेऽपि कार्य्यस्य तदप्रतियोगि-

त्वात् । तदिदमुक्तं, प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगीति । तथाच बाधान्न ध्वंसत्वप्रागभावत्वादिप्रतियोगित्वेनार्थान्तरमिति बाधस्योरस्याय पक्षविशेषणमिति मन्तव्यम् ।

ननु प्रागभावत्वादेरिव प्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि न प्रतियोगि कार्य्यं, किन्त्वाश्रयः । तथाच तमादाय सिद्धसाधनानवकाशात्तदन्यत्वं विशेषणमयुक्तम् । न हि प्रतियोगित्वं सम्बन्धित्वमात्रं विवक्षितं, तथा सति परम्परासम्बन्धेन प्रागभावत्वादेरपि तथात्वात्तदन्यत्वमपि साध्यविशेषणं स्यात् । पक्षविशेषणं चासिद्धं स्यात् । तथाच स्वरूपसम्बन्धविशेषोवाच्यः । स च तत्र नास्ति । किञ्च कारणतया समं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽन्यः प्रागभावादिना च समं कार्य्यस्यान्यः स इति शब्दमात्रसाम्यादनुमानाप्रवृत्तिः । न च स्वरूपसम्बन्धत्वेनैवानुगमः इति वाच्यम् । तस्य परम्परासम्बन्धसाधारण्येनोक्तदोषानिवृत्तेः । न च तत्र परम्परासम्बन्धस्यैव सत्त्वात् सम्बन्धान्तरमन्तरेण इत्यादिरूपं तन्न तत्रेति वाच्यम् । तस्य संयोगसमवायौ विनेत्यर्थात् । अन्यथा परम्परासम्बन्धस्य सर्व्वत्र सत्त्वादसम्भवापत्तेरिति चेत् ।

न । साक्षात् सम्बन्धित्वस्य विवक्षितत्वात् । न च कारणतया समं कार्य्यकारणादारकएव सम्बन्धस्तथा च बाध इति वाच्यम् । घटाभाव इत्यत्रेव घटकारणतेत्यत्रापि साक्षात्स्वरूपसम्बन्धानुभवात् । एवञ्च यद्यपि कारणताभिन्नं तादृशं प्रागभावगर्भं पूर्व्ववर्त्तित्वादिकं नानाधर्ममादायार्थान्तरं सिद्धसाधनं वा भवत्येव, तथापि तत्तदन्यत्वेनापि तादृशप्रतीतिविषयो विशेषणीय इति युक्तमुत्पश्यामः ।

कार्य्यप्रतियोगित्वमिति । यद्यपि पूर्व्वेण कार्य्यस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारणतायास्तथापि साक्षात् सम्बन्धित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेतं तच्चोभयनिरूपितत्वमुभयत्र तुल्यमित्यविरोध इति भावः । अतएव प्रागभावादिवृत्तित्वेन नार्थान्तरशङ्का, कार्य्यसाक्षात्सम्बन्धित्वस्य तत्र बाधात् । अन्यच्च पूर्ववत् । द्वयोरपीति । ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वमादाय प्रसिद्धिसंभवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः । न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वे वृत्ति-

रपि तु प्रागभावएव, स च न प्रागभावान्य इति चेत्। प्रागभावत्वपदेन प्रागभावत्वत्वस्य विवक्षितत्वात्। तस्य च तादृशबुद्धिविषये प्रागभावत्वे वृत्तेः। तत्प्रतियोगित्वाच्चेत्येके। प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रमेयत्वादिर्विवक्षित इत्यन्ये।

यत्तु व्यासज्यप्रतियोगिकाभावाश्रयत्वे प्रतियोगित्वप्रागभावान्यः केवलः प्रागभावोऽपीति तद्वृत्तित्वेन यथाश्रुतमेव सम्यगिति। तन्तुच्छम्। प्रागभावमादाय सिद्धसाधनस्यैवमपरिहारात्। तथा च तदन्यत्वविशेषणं व्यर्थमापद्येत। वस्तुतस्तु कार्य्यपदं तद्विशेषपटादिपरम्। तथाच तत्प्रागभावतत्प्रागभावप्रतियोगित्वान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयपटादिप्रागभाववृत्तित्वादिना प्रागभावत्वे प्रसिद्धिरिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति।

कार्य्येति। अनन्यथासिद्धकार्य्यपूर्ववर्त्तिनीत्यर्थः। विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः। एवं ब्रह्मैव कारणं एकजातीयं प्रधानं वेत्यत्र संशयमाह। यद्वेति। तज्जातीयोत्पत्तिप्राक्क्षणत्वं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरणत्वं प्रधानाधिकरणत्वं वेत्यत्र व्यापकीभूताधिकरणत्वेऽवच्छेदकं विशेषणीभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नात्यन्ताभावप्रतियोगि व्यापकं नित्यत्वादिति निषेधकोटिः परेषां, बाधकोटिरस्माकम्, अत्यन्ताभावप्रतियोगिनोदण्डादेरपि तादृशत्वाभ्युपगमादिति बोध्यम्। यद्यपि व्यापकनित्यत्वेऽप्याकाशवदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं ब्रह्मादेरविरुद्धं, तथापि तद्वदवृत्तित्वानभ्युपगमात्प्रयुत सकलदेशकालवृत्तित्वादिदमध्यवसेयम्।

विशिष्टे त्विति। विप्रतिपत्तिरिति शेषः। एवं प्रागपि बोध्यम्। अविशिष्टप्रत्येकप्रसिद्धिदशायामेवैतदभिमतमिति प्रसिद्धिरिति भावः। तदिति। तत्साधनत्वेन यागादिकस्तुरभाव इत्यर्थः। प्रमाणपदं हीति। तथाचाप्रमाणत्वादिति मूलोक्तस्य बहुव्रीहितत्पुरुषाभ्यां प्रमितिशून्यत्वात् तत्करणेन्द्रियादिशून्यत्वात् तत्समवायिभिन्नत्वादित्यत्र तात्पर्य्यम्। तदिति। तस्य साधनत्वसाधनेऽपीत्यर्थः। तदिति। कारणत्वासिद्धावित्यर्थः। प्रत्यक्षेण तद्ग्रहस्य निषिद्धत्वादिति भावः।

न प्रथमः पक्ष इति । न प्रथमकल्प इति सामानाधिकरण्ये प्रथमकल्पस्य हेत्वभावरूपतया तदभावरूपस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्य्यवसाने यतो हेतुरस्तीत्यत्र साध्याविशेषेण हेतुत्वानुपपत्तिः स्यात् । यदि च न प्रथमः कल्प इत्यस्य हेत्वभावकल्पो न प्रामाणिक इत्यर्थः, तथापि यतोहेतुरस्तीति व्यधिकरणम् । तथाच हेत्वभावकल्पो न प्रामाणिकः असत्ख्यातिविषयत्वादित्यत्र नोक्तदोष इति तदर्थपरतया व्याख्यातमिति मन्तव्यम् । यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्धौ नोक्तानुमानमपि सम्भवति, तथापि तन्मतेनैव तत्पक्षाभावसाधनमुपन्यस्तमिति मन्तव्यम् । यद्वा एतदस्वरसादेव व्याघातमालम्बते । तथाहीति ।

यत्तु यतः सापेक्षत्वादिति पञ्चमीद्वयमसंबद्धमिति कुदृष्टिव्याख्यानमिति । तन्न, यतो हेतुरस्तीति हेतुहेतुत्वेन सापेक्षत्वादित्यस्य सङ्गतत्वात् । सदृष्टान्तेनाह । तथापीति । एतावन्मात्रं प्रागभावसाधारणमतः प्रत्यक्षं विशिनष्टि । एतस्मादिति । तत्फलमाह । अतएवेति । उक्तप्रत्यक्षस्य तत्रासम्भवादेवेत्यर्थः । प्रत्यक्षपरतायां प्रागभावे कादाचित्कत्वस्य व्यभिचारेऽप्यदोषः । लिङ्गत्वेनाप्यग्रे तदभिधानात् । तदभिप्रायेणाह । प्रागिति । प्रकारान्तरेण प्रागभावव्यावृत्तं प्रत्यक्षमाह । अपि चेति । अनन्यथासिद्धनियतपूर्वसदित्यर्थः । नियमानन्यथासिद्ध्योरित्यत्र समाधिमाह । प्रत्यक्षे चेति । ननु परं प्रति प्रत्यक्षमुपन्यासानर्हमेव, अनुमानच्छाययैव तत्र तस्य गमकत्वाङ्गीकारात् । किञ्च कादाचित्कत्वमुपन्यस्तमलमकमेवैवं स्यादित्यत आह । यद्वा प्रत्यक्षेति ।

नन्वनुमानप्रामाण्ये किं सहकारितया, स्वतन्त्रस्यैव समर्थत्वात् । अप्रामाण्ये सहकारित्वमपि न स्यात्, किञ्चैवं प्रत्यक्षानुमितित्वयोः सङ्करापत्तिरित्याशयेनाह । यद्वेति । सूर्य्यस्पन्दात्मकक्षणेन समं घटादेः सम्बन्धान्तराभावादाह । स्वरूपेति । ननु यथाश्रुतं कादाचित्कत्वं प्रागभावे व्यभिचारि, प्रागसत्त्वविशेषितञ्च व्यर्थविशेष्यत्वग्रस्तमित्यरुचेराह । यद्वेति । नन्वेवमुत्पत्तिमात्रमेव हेतुरस्तु अधिकस्य व्यर्थत्वादिति चेत् । न । इष्टत्वात् ।

उत्पत्तिपदेनोत्पत्तिरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्तथाचाद्यसमयसम्बन्धस्य हेतुत्व-पर्य्यवसानम्। यद्वा उत्पत्तिगर्भं उत्पत्तिघटकः किञ्चित्समय आद्यसमयस्तत्-सम्बन्ध इत्यर्थः। तत्रैव पर्य्यवसानं विसर्गशून्यपाठादित्याहुः।

यद्यप्यत्रापि स्वरूपस्यैव तत्सम्बन्धत्वे तत्र पूर्ववदुत्पत्तिमत्त्वेन चोत्प-त्तेरित्यग्रिमग्रन्थविरोधः, तथापि स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धस्योत्पत्तिरूपत्वं तत्र चात्माश्रयादनवस्थानाच्च नोत्पत्तिमत्त्वमिति मताभ्युपगमानुसारेणेदम्। असाधारणं स्यादिति। अगमकं स्यादित्यर्थः। ननु तदुभयात्मकं प्रधानात्मकं वा अतीन्द्रियं नास्मदादीनां प्रत्यक्षानमिति यदि ब्रूयात्तदा दोषान्तरमाह। न वेति। अभिन्नत्वेति। हेतोरभिन्नत्वेऽभिन्नजातीयत्वे चेत्यर्थः। हेतोरिति पाठेऽप्ययमर्थः सएवेति ध्येयम्। किञ्चिदिति। अन्य-थासिद्धकिञ्चित्पदार्थावधिकोत्तरत्वव्याप्यकालसम्बन्धित्वाभाव इत्यर्थः। न वेति। परसिद्धमापादकं भवति, न च कारणत्वपर्य्यवसन्नप्रतियोगित्व-त्वन्मते प्रसिद्धिरित्यर्थः। स्वमते प्रत्यक्षेणैव तत्प्रसिद्धेस्तथात्वादिति भावः। अतएव तन्मतेनैवोत्तरमाह। तस्येति। तुशब्द इति। परस्पराकाङ्क्षि-भावस्य तुशब्दार्थत्वादिति भावः। पक्षद्वयइति। नित्यत्वाक्षीकत्वान्यतर-पक्षइत्यर्थः।

नन्वत्वन्मते नित्यत्वपक्षएव पर्य्यवस्यति न त्वनीकत्वमसत्ख्यात्यनभ्युपगमे सांव्यवहारिकस्यापि तस्य तत्रानभ्युपगमादित्यत्रपेराह। यद्वेति। एत-दुत्तरकालेति। एतत्तु पक्षविशेषणमुत्तरकालोत्पत्तिकघटांशे आपाद-कासिद्धिवारणाय। पूर्वकालीनघटेंऽशतः सिद्धसाधनवारणायायमिति। पूर्वकालवृत्तिरित्यर्थः। एतत्कालवृत्तिसर्वपक्षत्वे आपादके व्यर्थविशेष्यता स्यात्, पक्षीयव्यभिचारवारणायोगादतोविशिष्य पक्षयति। घट इति। उत्तरकालोत्पत्तिकव्यभिचारादाह, सत्यन्तम्। तद्घटसमसमयोत्पत्तिक-पटादौ व्यभिचारादाह। एतत्पूर्वकालेति। अव्यवहितपूर्वकालेत्यर्थः। तथा च चिरतरपूर्वकालोत्पन्नोदृष्टान्तः। अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्धा तदसिद्धिरित्यवधेयम्। तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षयादृष्टान्तासिद्धिरे-

वेत्यत आह प्रथममुत्पत्तिपदम्। चरममुत्पत्तिपदं चिन्त्यम्।

केचित्तु वृत्तिपदेन संयोगस्य, कालस्य कालावृत्तित्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय तदुपादानम्। न चैवं प्रागुत्पन्नगुणादौ व्यभिचारः, आपादके द्रव्यत्वस्यापि विवक्षितत्वादित्याहुः। वस्तुतस्तु नञ्व्यत्यासेन एतत्पूर्वकालोत्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वाभावो विवक्षितः। तथाच नाव्यवहितत्वविवक्षा, न वा अखण्डाभावे वैयर्थ्यप्रसङ्ग, न वा नित्यस्य दृष्टान्तत्वे तदसिद्धिरिति। यद्ययमिति पूर्वकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय पक्षविशेषणम्। घटोयदीति। घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं घटाव्यवहितकालाधिकरणत्वं पर्य्यवस्यति। यत्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्यादिति घटव्यवहितकालानधिकरणत्वं यथाश्रुतमेवाभिमतमिति। तन्न, अनन्यथासिद्धत्वस्य पदार्थविशेषणस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा दण्डत्वादिकमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः। तस्मादुभयथाऽप्यदोष इति। रासभाद्युत्तरत्वसामानाधिकरण्यादिपर्य्यायानुमाने कारणत्वं न सिद्ध्येदिति व्याप्यत्वपर्य्यन्तम्। न चानन्यथासिद्धत्वेनैव तद्वारणमिति वाच्यम्। रासभादेरपि तथात्वात्। अन्यथा कारणतालक्षणे नियमांशोपादानमनर्थकं स्यात्। तत्र च तस्याविवक्षितत्वे प्रकृतेऽपि तथाऽस्त्विति। प्रतियोगी चासत्ख्यात्युपनीत इति मन्तव्यम्। घटव्यवहितकालत्वं घटानधिकरणकालावृत्तित्वमापाद्यम्। अन्येति, अन्यकालोत्पत्तिके इष्टापत्तिवारणाय पक्षविशेषणम्। उत्तरकालोत्पत्तिको दृष्टान्तः। सकलेति। एतच्च पक्षविशेषणं नित्यत्वेनेष्टापत्तिवारणाय। अलीकत्वेन तद्वारणाशयमिति। प्रामाणिक इत्यर्थः।

किञ्चित्कालावृत्तिर्न स्यादित्येव कृते व्योमादौ व्यभिचार इत्यत आह। किञ्चिदिति। प्राक्कालावृत्तित्वे सतीत्यर्थः। तेन न प्रागभावे व्यभिचारः। यद्यपि सत्यन्तमेव समर्थमिति व्यर्थविशेष्यत्वं, तथाप्यखण्डाभाव आपाद्य इति ध्येयम्। तेनेति विशिष्टाभावः, उभयथा सकलकालावृत्तितया सकलकालावृत्तितया च, तत्राद्यस्य पक्षविशेषणमहिम्नाऽभावे द्वितीयस्य पर्य्यव-

धानम्। तथानिष्टमिति सापेक्षत्वसिद्धिरिति भावः।

एतावदिति, पूर्वापरकालमात्रवृत्तिघटांशे सिद्धसाधनवारणाय पक्ष-विशेषणम्। एतावत्कालवृत्तौ पूर्वकालोत्पन्ने व्यभिचारादाह, सत्वन्तम्। एतावत्पदं कालविशेषणमात्रासिद्धिवारकम्। एतत्कालीनोत्पन्ने घटादौ सत्वन्तमात्रं व्यभिचारीत्यत आह। एतत्कालाव्यवहितेत्यादि। ननूत्तर-कालोत्पत्तिक एव दृष्टान्तः, अन्यथापादकवैकल्यात्, तत्र चैतत्पूर्वकाल-वृत्तित्वादिगादिसापेक्षत्वादापादकवैकल्यमित्यत आह। अव्यवहितेति। मध्यव्यत्यासेनैतत्कालाव्यवहितपूर्वकालावृत्तीत्यर्थः। नित्यन्तु व्यवहितेऽपि वर्त्तते इत्यदोष इति वदन्ति।

तत्तुच्छम्। उत्तरकालोत्पन्नचरमकारणमादाय दोषतादवस्थ्यापत्तेः। वयन्तु, पूर्वकालवृत्तिपदं पूर्वकालोत्पत्तिकपरमिति न नित्यमादाय दृष्टान्ता-सिद्धिः। न च तादृशादृष्टादिसापेक्षत्वाद्दोषतादवस्थ्यम्, उत्तरकालोत्पन्ना-दृष्टसापेक्षस्य दृष्टान्तत्वे तथाप्यविरोधात्। अव्यवहितपदेनैव तद्वारणाद्वा। यद्व्यवहितपूर्वकालोत्पत्तिकादृष्टेन नोत्तरकालीनकार्य्योत्पादनं, एतत्काल-पदेन तस्यैव कालस्य विवक्षितत्वात्। प्रथमकल्पेऽव्यवहितपदं स्फुटार्थमिति युक्तमुत्पश्यामः। व्याप्यत्वं पूर्वत्वञ्च विपर्य्यये नियमादिगर्भकारणत्वलाभाय। एवञ्चानन्यथासिद्धत्वमपि पदार्थे विशेषणमित्याहुः।

अतएवेति। यतएव किञ्चित्कालावृत्तित्वे सतीत्यादौ न स्यादेवेत्यस्यैव कादाचित्कत्वाभावपदेन पर्य्यवसानम्। अतएव मूले कादाचित्स्यादिति मूलोक्तकादाचित्कत्वाभावापादनं साम्प्रदायिका अन्यादृशमाहुः। अन्यथा मौनवक्तव्यापत्तेरित्यर्थः। तत्र पक्षविशेषणमहिम्नाऽलीकत्वसिद्धिरित्येव भेदोनोक्तदोषइत्यसरसोद्भावनं सम्प्रदायेनेतीति वदन्ति। केचित्तु सम्प्रदाय-विदइति प्रकरणान्वयीत्याहुः।

हेतुभवनयोरिति। यद्यपि हेतोर्यद्भवनं तस्यैव विशिष्टस्यैकस्य निषेधा-त्सङ्ख्यतइति द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति तयोरुक्तमिति ध्येयम्। अहेतुश्चेति। हेतुव्यतिरिक्तश्चेत्यर्थः। हेतुनिषेध

भवनमुत्पत्तिरूपमसम्भवीत्यत आह । तस्येति । अकारणकत्वेऽपीति । अकारणकत्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । नियतेति । नियतदेशतद्वृत्तित्वमित्यर्थः । परमाणोर्देशत्वमपरस्य तद्वृत्तित्वमिति स्वभावादेव यथा यथा नियम इति भावः । नियतदेशवृत्तिनियतसम्बन्धित्वं विवक्षितमित्यन्ये । परमाणुपदं भावप्रधाननिर्देशेन परमाणुत्वपरमित्यपरे । ये ये निरवधय इति । अकादाचित्कत्वमाकाशादिषु न तत्तद्धर्माधीनमननुगमादिति निरवधित्वनिबन्धनमेव मन्तव्यमन्यस्यासम्भवादिति परस्परविरोधावधारणेन निरवधित्वे कादाचित्कत्वस्वभावविरोध इत्यर्थः । अतएवाननुगमप्रदर्शनार्थं ये ये इत्युक्तमिति वदन्ति ।

अयं च्छायाः इति । अत्र च कालत्वमापादकविशेषणम् । तेन घटरूपादौ न व्यभिचार इति ध्येयम् । अन्ये इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्बीजन्तु उक्ततर्कावष्टम्भे यथोक्तमेव युक्तम् । तदनवष्टम्भे त्वेतदप्यप्रयोजकमित्याहुः । न क्षीतीति । भावकादाचित्कत्वमिदमिति न प्रागभावाद्यास्विर्दोषः । नन्वेवं गौरवमित्यत आह । तथा सतीति । अन्यथा द्वयोरपि कादाचित्कत्वे घटस्य कादाचित्कत्वव्यवहार आकाशस्याकादाचित्कत्वव्यवहारश्च लोकानां विरुध्येतेत्यर्थः । तथाच गौरवमपि प्रामाणिकमिति भावः । नन्विति । घटप्रागभावनिरूपकस्य चक्षुरादेर्न घटकारणत्वं यथा इत्यर्थः । न च प्रागभाव इति । अधिकबलत्वेन प्रागभावनिरूपकत्वं कारणत्वव्याप्यमिति भावः । तस्येति । प्रतियोगिसमवायिकारणमात्रनिरूप्य इत्यस्येत्यर्थः । चक्षुरादेरिति । तथाच न तस्य प्रागभावनिरूपकत्वं, यस्य तु तन्निरूपकत्वं कपालादेस्तस्य हेतुत्वमेवेति नोक्तदोष इत्यर्थः ।

नन्विदमनुपलब्धिगम्याभाववादिमतं, अस्माकन्तु चाक्षुषएवाभाव इत्यपसिद्धान्तः । न च प्रागभावो न चाक्षुष इति न वयं ब्रूमः, किन्तु प्रागभावत्वप्रकारनिरूपणत्वावच्छिन्नं प्रत्यजनकं चक्षुर्व्यभिचारादिति, तदिह सामग्रीनिविष्टाधिकरणस्य परम्परा निरूपणकारणता प्रागभावप्रतियोगिजनकता चेति युक्तोनियम इति वाच्यम् । शब्दादिना तत्प्रकारकनिरूपणसम्भवेन

व्यभिचारादधिकरणत्वस्याप्यतथात्वात्। प्रत्यक्षनिरूपणमादाय व्यभिचारश्च तुल्यः। चक्षुष्ट्वेन व्यभिचारेऽपीन्द्रियत्वेनाव्यभिचारात् विशिष्याधिकरणेऽपि व्यभिचारात्। अस्तु वैवं, तथाप्यनन्यथासिद्धस्य प्रागभावनिरूपकस्याधिकरणग्रहादेर्यथा न घटकारणत्वं, तथाऽनादेरपि न तथात्वमिति दोषस्तदवस्थ एव। एतेन परमार्थतस्त्वेव चक्षुरनन्यथासिद्धत्वाभिधानमित्यपास्तम्। अधिकरणग्रहणमादायोक्तदोषानिवृत्तेः। किञ्च यदि चक्षुरादिव्यापाराभावेऽपि तत्प्रतीतेस्तदन्यथासिद्धं, तदाऽधिकरणग्रहणमपि तथा स्यात्। शब्दादिना तद्विनाऽपि तत्प्रतीतेः। घटोऽप्येवं चाक्षुषो न स्यात्। तद्व्यापाराभावेऽप्यनुमानादिना तत्प्रतीतेः। प्रतीतिविशेषे वा व्यभिचारतुल्यत्वमेवेति चेत्।

अत्र ब्रूमः। अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकस्य तत्प्रतियोगिजनकत्वमिति नियमः। कपालादेश्च तथात्वात्तज्जनकत्वं न चक्षुरादेरित्यत्र तात्पर्यम्। निरूपकञ्च प्रत्यक्षनिरूपक एवेत्यवधेयम्। न च तत्राप्यधिकरणस्य न निरूपकत्वं, किन्तु तद्बुद्धेरिति वाच्यम्। प्रयोजकत्वमात्रस्यैव विवक्षितत्वात्। न च प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य देशकालादेरपि तन्निरूपकत्वाभ्युपगमाद्व्यभिचार इति वाच्यम्। तस्यापि हेतुत्वाभ्युपगमात्। ननु देशकालयोः का गतिरिति चेत्। न। तयोरपि स्वरूपयोग्यत्वात्। वस्तुतोऽधिकरणत्वेन निरूपकजातीयं किञ्चिदवश्यं कारणमिति नियम इति केचित्। उपस्थिते प्रागभावे घटकारणत्वग्रहः, उपस्थितिश्च तस्य न कपालाद्युपस्थितिमन्तरेणेति कारणताग्राहकमानेन प्रथमोपस्थितकपालादेरेव कारणत्वं गृह्यते, न तु प्रागभावस्यापि। उत्पन्नानुत्पत्त्या तु तस्य तथात्वग्रहो न तु प्रत्यक्षात्, चक्षुरादिकञ्च न तदोपस्थितं न वा कपालादिवदनन्यथासिद्धमिति न कारणमित्यत्र तात्पर्यम्। आपादके विशेषणमित्यन्ये। न च नित्यत्वमुपाधिः, तस्याप्यापाद्यत्वादिति भावः। न च धूमत्वमिति। न च परमाण्वादौ व्यभिचारः, जन्यवृत्तित्वे सतीत्यापादकविशेषणादित्याशङ्कः। तन्न। परमाणुधूमान्यतरत्वादौ व्यभिचारात्। तस्मा-

दहनव्यभिचारिभूतजन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमतो नोक्तदोषः । दहना-समवहितत्वं तदसम्बद्धत्वं तदघटितत्वं वाऽभिप्रेत्याह । अपरस्येति । धूमोयदीति । धूममात्रस्य पक्षत्वे आपादकासिद्धिः, धूममात्रस्य तत्समवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वाभावेन धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकत्वात् । रासभोत्तरभाविधूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तद्धूमत्वावच्छिन्नस्य तथाभावादिति चेत् । नैवम् । धूमस्य समवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वनियमेऽपि दहनस्य तदनियतत्वं परेणाभिप्रेतमिति तद्व्यभिचारित्वमेव तदुत्तरोत्पत्तिकतावच्छेदकत्वेन पराभिप्रेतमिति धूममात्रस्य पक्षत्वेऽप्यदोषादित्याहुः ।

शुद्धिपत्रम् ।

प्रथमभागस्य ।

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
वान	वान्	३	६
निगमनम्" — इति	निगमनम् (न्या. १ । १ । ३३ — ३९)" — इति	३	१५
घटितत्त्व	घटितत्व	३	२३
समासात	समासात्	६	१३
प्रयोजनम्" — इति	प्रयोजनम् (न्या. १ । १ । २४)" — इति	६	१९
क्रियम्"	क्रियम् (मी. ४ । २ । २७ ।	१२	१७
शब्दम्"	शब्दम् (वे. १ । १ । ५ ।	१२	१७
मर्थान्तरम्"	मर्थान्तरम् (न्या. ५ । २ । ७)"	२२	१३
त्यथः	त्यर्थः	२५	१२
तद्ग्राहक	तद्ग्राहक	२६	१३
प्रागभावत्वस्य	प्रागभावत्वत्वस्य	३१	१७
वत्वत्वे	वत्वे	३१	१८
मत्वे	मत्त्वे	३६	१७
तदनियत्वं	तदनियतत्वं	४८	१४
द्वौरमारब्धवन्तस्तएव्र	द्वौरमारब्धवन्तस्तएव	६१	१५
प्रतिवन्दिः	प्रतिबन्धिः	६३	१३
उपदीयतइति	उपादीयतेइति	६४	८

अशुद्धम् ।		शुद्धम् ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
तद्विष्टे	...	तद्विशिष्टे	...	६४	१७
परमाणा	...	परमाणु	...	६५	२१
कार्य्यत्वाभिधान	...	कार्य्यत्वाभिधानं	...	६७	१६
विषय	...	विलय	...	७६	७
काय	...	कार्य्यं	...	७६	११
धूत्तः	...	धूर्त्तः	...	६२	२
मतमात्र	...	तमात्र	...	६६	१४
प्रतिबन्ध्या	...	प्रतिबन्ध्या	...	१११	१७
वधारणा	...	वधारणा	...	११२	२
चात्र	...	मात्र	...	११३	३
यात्	...	अयात्	...	११६	१५
उभया	...	उभय	...	१२२	१४
भोगे	...	भागे	...	१२२	१५
गात्तन्नाशे	...	गाग्रात्तन्नाशे	...	१२६	१२
पूव्वस्य	...	पूर्व्वस्य	...	१२८	१७
चिकित्स	...	चिकित्से	...	१३४	१
वयववि	...	वयवि	...	१३६	११
विद्य स्यैव	...	विद्यमानस्यैव	...	१४५	५
मन्त	...	गन्तृ	...	१४६	२
व्यात्त्य	...	व्यावर्त्त्य	...	१४६	२१
सिद्धिर्व्वोध्या	...	सिद्धिर्बाध्या	...	१५३	१६
कारयात्व	...	कार्य्यत्व	...	१५७	१४
भोजनकत्वं	...	भोगजनकत्वं	...	१५६	६
भोगे	...	भोगो	...	१६०	०
संख्या	...	सख्या	...	१६३	४

अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
त्तदा स्यादिति ...	तादात्म्यादिति ...	१६७	३
हेतुः, ...	हेतुः। ...	१६८	६
सांसादृश्य ...	सादृश्य ...	१७६	१
प्रह्यते ...	प्रह्येते ...	१७६	१८
भज्यते ...	भज्ते ...	१७९	१३
लाघवा ...	ल्लाघवा ...	१८१	१४
नचोव ...	नचोय ...	१८१	२१
वप्रिसङ्ग ...	वतिप्रसङ्ग ...	१८३	९
सन्धेही ...	सन्देह्यो ...	१९३	१२
असाधारण ...	अथासाधारण ...	१९४	१२
अन्नय ...	नान्वय ...	१९७	१७
कारण ...	कारण ...	२०९	९
साधनो ...	साधनी ...	२१६	१०
लब्धे ...	लब्धे ...	२२८	५
संप्रयेना ...	संप्रयेना ...	२३१	५
मूर्त्तत्वात् ...	ऽमूर्त्तत्वात् ...	२३५	४
साधना ...	साधन ...	२३९	१०
साधनाद्यनवच्छिन्न ...	साधनाद्यवच्छिन्न ...	२३९	१७
विशेष्य ...	विशेष्यस्य ...	२४७	१६
सत् प्रति ...	सत्प्रति ...	२४५	३
अन्यन्तर ...	अन्यतर ...	२४९	१
यथापि ...	तथापि ...	२५१	२१
स्याग्रे ...	स्याग्रे ...	२५२	१७
पयाख्यव ...	पयाव ...	२५४	१२
यदे ...	यदेक ...	२५५	१

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
चाक्षुषा	चाक्षुष	२५५	४
वद्विनाश इति	तद्विनाशः (न्या. ४ अ. । १ आ. २७ सू.) इति	२६३	४
कानां नाशा	कानामनाशा	२६४	११
स्तार	तार	२७१	१८
व्यायवः	वायवः	२७४	७
निय म	नियम	२८३	४
मात्रार्थो	मात्रार्थो	२९०	१४
तस्यादिति	तस्मादिति	२९३	२१
प्रतीति चेत्	प्रतीतिरिति चेत्	२९५	१
ऽन्यदा	अन्यदा	३०४	८
प्रयोजत्वे	प्रयोजकत्वे	३१२	१४
इदनी	इदानी	३१६	१२
नानु	नान्ध	३१८	१६
देश्नैव	देशनैव	३२४	६
त्यत । आह	त्यत आह	३२७	११
न चेति एकेति	न चेति । एकेति	३३७	१२
न स्यात्	स्यात्	३३७	१८
वत्मा	वात्मा	३४६	११
स्यरूपा	स्वरूपा	३४७	१
विषयेन्द्रियाना	विषयेन्द्रिया	३५०	१३
सत्वे	सत्त्वे	३५२	११
निर्णीत	निर्णीत	३५७	३
व्यय	अप्र	३६५	५
पुत्रादि	पुत्रादिभि	३७१	१३

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
विशेषा	विशेष	३७६	५
आकारणा	अकारणा	३८५	१३
दि वत्	दिवत्	३८७	३
धारणीम्	धारणीयम्	४१३	६
तयोस्तयो-	तयो-	४१३	६
मैत्रा	मित्रा	४१४	१७
हेत्वाभासाः”—	हेत्वाभासाः (न्या. १ । २ । ४५ । ”—	४१५	११
पद	पदं	४१७	२०
त्ययः	त्यर्थः	४५८	१६
गतारि	गतादि	४८१	८
तद्दृष्ट	तददृष्ट	४८८	१४
म्यस्येति	अनियम्यस्येति	४८९	६
रेव। नेति	रेव नेति	४९१	६
स्योक्तत्वात्	स्योक्तत्वात्	४९८	१
दृष्टमिति	दृष्टम् । (न्या. १ । १ । ५) ” इति	५०१	१८
जन्यति	जन्येति	५०३	१७
दूपा	द्रूपा	५१०	१७
दूप	द्रूप	५१२	६
ग्रहो	ग्रहौ	५१३	५
समाहार	समाहारा	५२६	१७

शुद्धिपत्रम्।

द्वितीयभागस्य।

अशुद्धम्।		शुद्धम्।		पृष्ठे।	पङ्क्तौ।
ज्ञानापेच्चं	...	ज्ञानानपेच्चं	...	३	२
विशिष्य	...	विशेष्य	...	६	१
ग्राहीत्वे	...	ग्राहित्वे	...	१५	६
तद्दशेषयो	...	तद्विशेषयो	...	२४	३
युक्तं	...	युक्तं	...	२८	११
प्रवृत्ते	...	प्रवृत्ति	...	४१	१५
ज्ञान	...	"ज्ञान	...	४२	१
दध्यात्ममिति	...	दध्यात्मम् (न्या. ५। १। ३१)"—इति	...	४२	२
मानम,	...	मानम्,	...	४३	३
यद्येवमाप्त	...	यद्येवम् "आप्त	...	४४	३
प्रामाण्यादिति	...	प्रामाण्यात् (न्या. २। २। ६७)"—इति	...	४४	७
इत्यथः	...	इत्यर्थः	...	५५	३
कत्तृ	...	कर्त्तृ	...	५८	५
त्यक्तम्	...	त्युक्तम्	...	६०	७
व्याभि	...	व्यभि	...	६२	१३
न च शरीरस्य	...	न चाशरीरस्य	...	७०	७
कत्तृ	...	कर्त्तृ	...	७४	३
तयैव	...	तथैव	...	७४	४
काय्य	...	कार्य्य	...	९२	१९

अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
भिक्ष	भिक्षु	९८	१
सव्वज्ञ	सर्व्वज्ञ	१०४	८
वक्ता	वक्तृ	१०४	१८
विजृम्भितम्	विजृम्भितम्	१०८	२२
हेत्वष्टम्भात्	हेत्ववष्टम्भात्	११३	१२
वदार्थं	वेदार्थं	१२८	१
हृत	हृतः	१३०	७
स्वग	स्वर्गं	१३२	१
न्यश्वर्य्यं	नैश्वर्य्यं	१३३	१३
समञ्जम्,	समञ्जसम्	१४०	१
श्रोत्रियश्छन्दो	श्रोत्रियंश्छन्दो	१४४	१०
ल्लोकवदिति	ल्लोकवत् (मी. १२ । २ । २३ ।	१५६	६
संख्याऽपि	संख्या	१५७	७
मुख्यत्वे	मुख्यं वे	१५७	८,१६
वैशेष्य	विशेष्य	१५८	२०
व्यापापा	व्यापारा	१६०	१६
कारखा	कारका	१६१	११
पेक्षणी-	पेक्षणी	१६४	४
भावेन	भावना	१६४	५
प्रवृत्त्या	प्रवृत्त्यो	१६९	१७
परस्परया	परम्परया	१७१	१८
भत	तत	१८७	१८
पित्त	पक्ति	२०३	११
पराङ्गत्वन	पराङ्गत्वेन	२१८	१६

अशुद्धम् ।		शुद्धम् ।		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ ।
पाशङ्का	...	पाभशङ्का	...	२२०	१३
कुर्य्यात्	...	कुर्य्या	...	२२१	७
मथनी	...	मथ्नी	...	२२२	२
कपदादीनि	...	कठपदादीनि	...	२३४	११
वाच्य	...	वाक्य	...	२३४	११
वक्त	...	वक्तृ	...	२३४	१८
अनुग्रिष्यत	...	अनुग्रिष्यते	...	२३८	१३

कुसुमाञ्जलिमकरन्दस्यावशिष्टांशस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम् ।		शुद्धम्		पृष्ठे ।	पङ्क्तौ
भावात्	...	भावात्	...	२	५
तद्दारा	...	तद्द्वारा	...	३	१९
शुर	...	शूर	...	५	६
सिद्धि	...	सिद्ध	...	११	४
सिद्धि	...	सिद्ध	...	१२	३
सम्बन्धत्व	...	सम्बन्धत्वे	...	१६	११

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि-क्रमेण सूची।

प्रथमभागस्य।

1

द्वितीयभागस्य ।

आ ।

इ ।

उ ।

क ।

ज ।

प ।

म ।

य ।

र ।

व ।

श ।

स ।

कुसुमाञ्जलिप्रकरणोल्लिखितग्रन्थकर्त्रादिनाम्ना-मकारादिक्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

।८

न।

नास्तिक ३७३ । १० ॥

नैयायिक १६ । ३ ॥

प।

पातञ्जल १४ । २ ॥

पौराणिक १६ । १ ॥

प्राभाकर ४६४ । १ ॥

ब।

बौद्ध ३२१ । ३ ॥

भ।

भास्कर ३३२ । ५ ॥

म।

मनु ३१७ । २ ॥

मनोवैभववादी ३४६ । १ ॥

महापाशुपत १५ । १ ॥

मीमांसक १६ । ३ ॥ १५७ । ७, ८ ॥ ३७३ । ११ ॥

य।

याज्ञिक १६ । १ ॥

व।

वैशेषिक ४४८ । ३ ॥

वैष्णव १५ । २ ॥

व्यास ३२९ । ३ ॥

श।

शैव १५ । २ ॥

द्वितीयभागस्य ।

कुसुमाञ्जलिप्रकरणधृतश्लोकानामकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रथमभागस्य ।

अन्ये परप्रयुक्तानां ४१३ । १ ॥
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा ३३१ । ८ ॥
जनानुरागप्रभवाहि सम्पदः ८९ । ७ ॥
यावच्चाव्यतिरेकित्वं ३९५ । १ ॥

द्वितीयभागस्य ।

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त १२३ । ८ ॥
स्वव्यापारे च कर्त्तृत्वं १४७ । ३ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादि-क्रमेण सूची।

प्रथमभागस्य।

श ।

स ।

द्वितीयभागस्य ।

आ ।

ज ।

द ।

न ।

व ।

वेद १ । ३ ॥ ४९ । ८ ॥ १०४ । ४ ॥ १०५ । २, ३, ४ ॥ १०६ । २, ३, ४ ॥ १०७ । २, ३, ४, ५, ८ ॥ १०८ । ५ ॥ १०९ । १, ८ ॥ ११० । १, ५ ॥ १२० । ३, ४, ५, ६, ८ ॥ १२४ । ९, ११ ॥ १२५ । २ ॥ १२६ । ३, ५ ॥ १२८ । ३, ९, १० ॥ १२९ । ६, ७ ॥ १३० । १, २, ४ ॥ १३१ । ४, ९, ११ ॥ १३४ । ७, ८ ॥ १७८ । १३ ॥ १७९ । ४ ॥ १८३ । ५ ॥ १८४ । २, ७, १३, १५ ॥ १८६ । ७ ॥ २२३ । १३ ॥ २२४ । ४ ॥ २२७ । ८ ॥ २३० । १५ ॥ २३१ । १ ॥

श ।

श्रुति २२४ । ९ ॥

स ।

सूत्र ४६ । ३ ॥ १९१ । १२ ॥
स्मृति १०६ । ६ ॥ १०७ । ४, ९ ॥ १०८ । ५, ७ ॥ १४४ । १० ॥ १९३ । १२ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशोल्लिखितग्रन्थकर्त्रादिनाम्ना- मकारादिक्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

आ ।

क ।

ग ।

च ।

ज ।

न ।

प।

ब।

भ।

म।

र।

व।

श।

स।

द्वितीयभागस्य ।

मकरन्दोल्लिखितग्रन्थनाम्नामकारादिक्रमेण सूची।

प्रथमभागस्य।

अ।

ग।

च।

द।

प।

ब।

ल।

व ।

वेद २०५ । ८ ॥ ३२२ । ३ ॥ ४८८ । १ ॥

श ।

शब्दखण्ड ३०८ । ५ ॥

शब्दप्रकाश २६६ । ११ ॥ ३७३ । ५ ॥ २८० । ६ ॥ २८६ । ६ ॥
२९५ । १ ॥ ३११ । ६ ॥ ३१९ । १ ॥ ४४८ । ३ ॥ ४६३ । ५ ॥

द्वितीयभागस्य ।

अ ।

अनुमानप्रकाश ५३ । १८ ॥ ५६ । १ ॥ ६३ । ६ ॥

आ ।

आगम १०५ । २ ॥ १११ । २ ॥

प ।

परिमल २ । १० ॥ १४१ । ५ ॥

प्रकाश २११ । ५ ॥

प्रत्यक्षप्रकाश ६ । ३ ॥

व ।

वेद १ । ३, ४ ॥ १०५ । ५, १२, १३, १४ ॥ १०६ । ६ ॥ १०८ । २ ॥
१२६ । १ ॥ १२८ । १ ॥ १३० । १ ॥ १३१ । ४ ॥

श ।

शब्दप्रकाश १०७ । १ ॥ १५२ । ३ ॥ १७९ । ६ ॥ २०४ । ३ ॥ २२१ ।
२ ॥ २२३ । १ ॥ २२६ । २ ॥

स ।

स्मृति १०७ । २ ॥

अवशिष्टांशस्य ।

अ ।

च ।

प ।

व ।

श ।

स ।

मकरन्दोल्लिखितग्रन्थकर्त्रादिनाम्नामकारादि-क्रमेण सूची ।

प्रथमभागस्य ।

द्वितीयभागस्य ।

अवशिष्टांशस्य ।

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

प्रथमभागस्य ।

क ।

ज ।

त ।

द ।

न ।

प ।

स ।

व ।

स ।

कुसुमाञ्जलिप्रकाशस्याकारादिक्रमेण विषयसूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

आ ।

उ ।

क ।

द्वितीयभागस्य ।

१॥

मकरन्दस्याकारादिक्रमेण विषयसूची।

प्रथमभागस्य।

द्वितीयभागस्य।

कुसुमाञ्जलिप्रकरणीयकारिकाणामकारादिक्रमेण प्रतीकसूची ।

प्रथमभागस्य ।

अ ।

आ ।

इ ।

ए ।

क ।

च ।

ज ।

द ।

व ।

श ।

स ।

ह ।

द्वितीयभागस्य ।

न ।

[illegible] (Text) Part I, Fasc. 1, Part II, Fasc. 1–5 @ /6/ e[illegible]

[illegible] (English) Part II, Fasc. 1 ...

Prákrita Lakshaṇam, (Text) Fasc. 1 ... ...

Parásara Smṛiti, (Text) Vol. I, Fasc. 1–8; Vol. II, Fasc. 1–6; V[illegible] III, Fasc. 1–4 @ /6/ each ... ...

Paráśara, Institutes of (English) ... ...

S'rauta Sútra of Ápastamba, (Text) Fasc. 1–12 @ /6/ each

* Ditto Látyáyana, (Text) Fasc. 2–9 @ /6/ each ...

Ditto S'ánkháyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, [illegible] 1–4 Vol. III, Fasc. 1–3 @ /6/ each ...

*Sáma Veda Saṃhitá, (Text) Vols. I, Fasc. 5–10; II, 1–6; III, [illegible] IV, 1–6; V, 1–8, @ /6/ each Fasc. ... ...

Sankhya Sutra Vritti, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...

Ditto (English) Fasc. 1–3 ... ...

*Sankara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each ...

*Sánkhya Pravachana Bháshya, Fasc. 3 (English preface only)

S'ri Bháshyam, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each ... ...

Suśruta Saṃhitá, (Eng.) Fasc. 1 & 2 @ /12/ each ...

*Taittiríya Áraṇya, (Text) Fasc. 2–11 @ /6/ each ...

* Ditto Saṃhita, (Text) Fasc. 9–37 @ /6/ each ...

Táṇḍya Brahmaṇa, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each ...

Tattva Chintámaṇi, (Text) Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. [illegible] Vol. III, Fasc. 1–2, Vol. IV, Fasc. I @ /6/ each ...

Tul'si Sat'saí, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ... ...

Uvasagadasáo, (Sanskrit and English) Fasc. 1–6 @ /12/ ...

Varáha Purána, (Text) Fasc. 1–14 @ /6/ each ... ...

*Váyu Puráṇa, (Text) Vol. I, Fasc. 2–6; Vol. II, Fasc. 1–7, [illegible] each Fasc. ... ...

Vishṇu Smṛiti, (Text) Fasc. 1–2 @ /6/ each ... ...

Vivádaratnákara, (Text) Fasc. 1–7 @ /6/ each 2 10

Vrihannáradiya Purána, (Text) Fasc. 1–6 @ /6/ ... 2 4

Vrihat Soayambhu Puran, Fasc. I–III 2

Tibetan Series.

Pag-Sam Ṭhi S'iṅ, Fasc. 1–4 @ 1/ each ... ...

Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–3 @ 1/ each

Rtogs *brjod dpag hkhri* S'iṅ (Tib. & Sans.) Vol. I, Fasc. 1–4; [illegible] Fasc. 1–2 @ 1/ each ... ...

Arabic and Persian Series.

'Álamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. 1–13 @ /6/ each...

Áin-i-Akbari, (Text) Fasc. 1–22 @ 1/ each ...

Ditto (English) Vol. I, Fasc. 1–7, Vol. II, Fasc. 1–5, V[illegible] Fasc. 1–5, @ 1/12/ each ... ...

Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. 1–37 @ 1/ each ...

Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ... ...

Bádshánámah with Index, (Text) Fasc. 1–19 @ /6/ each ...

Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library [illegible] Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1 & 2 @ 1 each ...

Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. [illegible] 1/ each 21

Farhang-i-Rashídí, (Text) Fasc. 1–14 @ 1/ each ...

Fihrish-i-Ṭúsí, or, Ṭúsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. 1–4 [illegible] each ... ...

Futúḥ-ul-Shám Waqidí, (Text) Fasc. 1–9 @ /6/ each ...

Ditto Ázádí, (Text) Fasc. 1–4 @ /6/ each ...

Haft Ásmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I

History of the Caliphs, (English) Fasc. 1–6 @ /12/ each ...

Iqbálnámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. 1–3 @ /6/ each ...

Iṣabáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each

Maásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1–9, Vol. II, Fasc. 1–9; Vol. III [illegible] Index to Vol. I Fasc. X & XI @ /6/ each ...

Magházi of Wáqidi, (Text) Fasc. 1–5 @ /6/ each ...

Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. 1–15 @ /6/ each ...

* The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete [illegible] supplied.

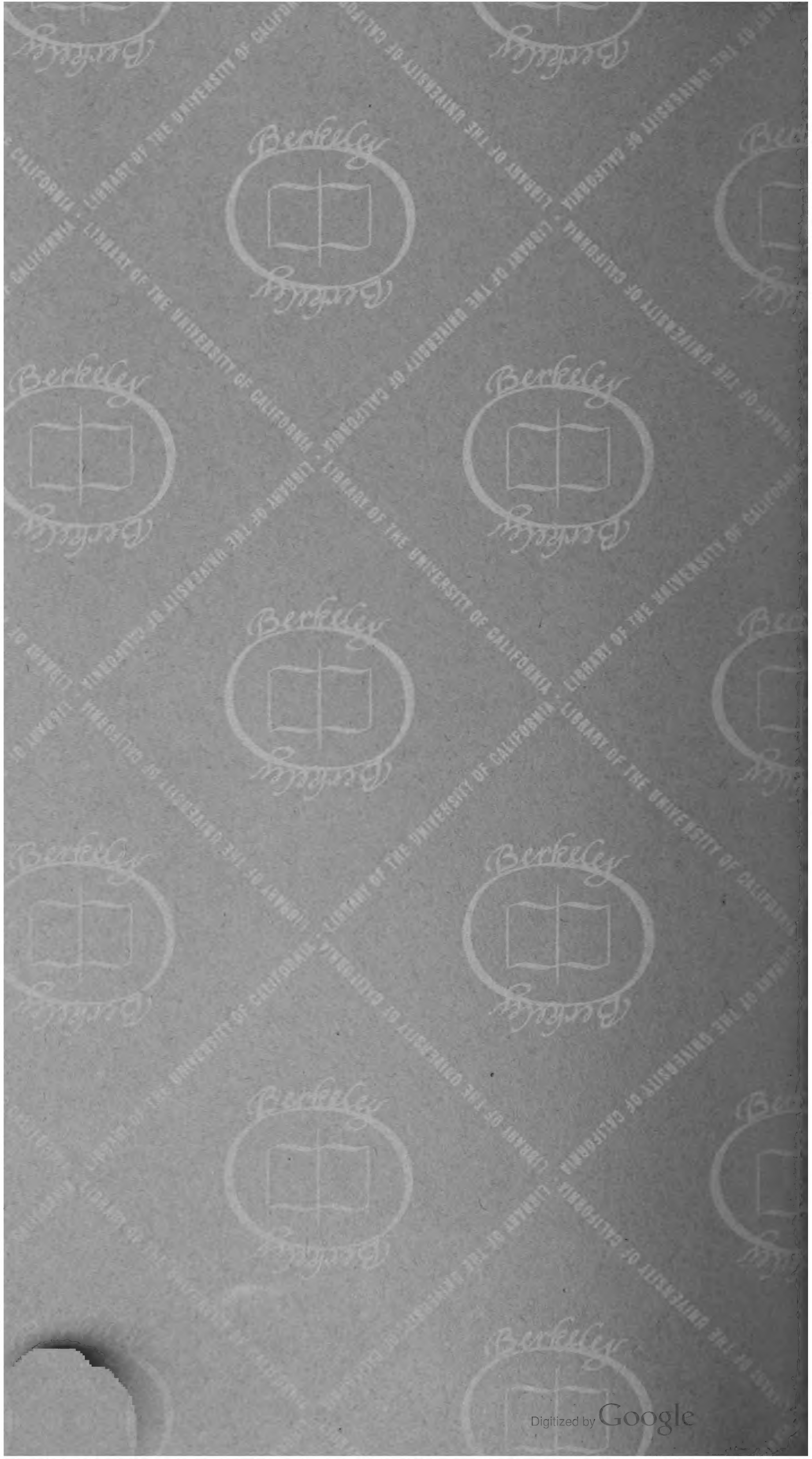
Táríkh-i-Fíráz Sháhi of Zia-al-din Barni (Text) Fasc. 1-7 @ /6/ each ...
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each 3
Táríkh-i-Fírozsháhi, of Shams-i-Siráj Aif, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each... 2
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1 & 2 @ 1/8/ each ... 3
Wís o Rámín, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each 1
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. 1-9, Vol. II, Fasc. 1-8 @ /6/ each ... 6
Tuzuk-i-Jahángirí, (Eng.) Fasc. 1 0

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vol. VII, Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ 10/ each ... ... Rs. 50
   Ditto Index to Vols. I—XVIII 5
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /6/ per No.; and from 1870 to date @ /8/ per No.
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1862 (5), 1864 (5), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882, (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7), 1889 (10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), @ 1/8 per No. to Subscribers and @ 2/ per No. to Non-Subscribers.

N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.

4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 .. 3
   General Cunningham's Archæological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) 2
   Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) 2
   Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) 4
   Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) 4
5. Anis-ul-Musharrahin 3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 3
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3
8. Iṣṭiláhat-uṣ-Súfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1
9. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each... 32
10. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáẓí, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I .. 2
11. Khizanat-ul-'ilm 4
12. Mahábhárata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40
13. Modern Vernacular Literature of Hindustani by G. A. Grierson. (Extra No., J. A. S. B., 1888) 4
14. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18
15. Sharaya-ool-Islám ... ...

Berkeley
LIBRARY OF THE UNIVERSITY OF CALIFORNIA

